

Х.ДОСМУХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

**ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

**BULLETIN
OF THE ATYRAU
UNIVERSITY**

№ 3 (70) 2023

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2023
г. Атырау, 2023
Atyrau, 2023

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор

п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары

э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Жауапты хатшы

т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	э.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Б.Ж. Таубаев	а.-ш.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.М. Бакирбекова	э.ғ.к., қауым. проф., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санақоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиева	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н **К.М. Утепкалиева**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г.Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Б.Ж. Таубаев	д.с.-х.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.М. Бакирбекова	к.э.н., асс.проф., АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санаков	к.ю.н., Днепрпетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиегова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor

candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor

candidate of economic sciences **K. Utepaliyeva**

Responsible secretary

candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Baktybek Taubaev	doctor of agric. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aigul Bakirbekova	cand. of econ., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".

The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022

Periodicity: 4 times a year.

Circulation: 300 copies.

Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Исхаков С. Мустафа Шокай в Европе: новые данные к политической биографии [Mustafa Shokai in Europe: new data for political biography].....	6
Zhanabayev K. Famine in Kazakhstan and “Kazakh refugees”.....	13
Жумабаева Ж.К., Сақпалиева А.М. Ұжымдастыру қарсаңындағы (1925-1929 жж.) Гурьев уезінің әкімшілік-территориялық құрылымы, халқының құрамы және қожалықтары: статистикалық мәліметтер талдау [Administrative-territorial structure, population and economy of the Guryev district 1925-1929.: analysis of statistical materials].....	22

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Williamson R. Inclusion: a Canadian perspective.....	34
Таджибаева Ж.А., Кабакова М.Б. Сравнительный анализ изучения отечественного и зарубежного опыта проблем адаптации студентов [Comparative analysis of studying domestic and foreign experience of adaptation problems of students].....	44
Муханбетжанова А.У., Абилова О.А. Педагогтердің цифрлық сауаттылығын қалыптастырудағы жасанды интеллекттің маңыздылығы [The importance of artificial intelligence in the formation of digital literacy of teachers].....	54

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Tsatkhlanova T. Analysis of the problems of development of intellectual potential of Kazakhstan in the conditions of innovative economy.....	63
Skokov R., Dyussegalieva B. Formation of new innovative technologies for the development of agriculture in the Republic of Kazakhstan.....	75
Тлесова А.Б. Мотивация персонала ИТ организации [Motivation of staff from the IT organization].....	84
Abenov Y.M., Kulov O.A., Idrisova A.K. Efficiency of state promotion of small and medium entrepreneurship in Kazakhstan in post-covid situation.....	93
Кенжегалиева З.Ж., Кадырбергенова А.К., Жубанова С.Б. Бухгалтерлік баланстың шаруашылық операцияларымен байланыстылығы [The relationship of the balance sheet with business operations].....	103
Кенжегалиева З.Ж. Анализ энергообеспечения в жилищном хозяйств Республики Казахстан [Analysis of energy supply in the housing sector of the Republic of Kazakhstan].....	112

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Revenko N.M. Restrictions and prohibitions imposed on the accused (suspect) when electing house arrest as a measure of prestression.....	123
Турдалиев А.У. Трасология в раскрытии преступлений [Tracology in solving crimes].....	130
Шаяхметова Ж.Б. Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының криминологиялық аспектілері [Criminological aspects of corruption crimes].....	139

С. Исхаков*

Институт российской истории Российской академии наук
г. Москва, 117292, Российская Федерация

*e-mail: rusrevref@mail.ru

МУСТАФА ШОКАЙ В ЕВРОПЕ: НОВЫЕ ДАННЫЕ К ПОЛИТИЧЕСКОЙ БИОГРАФИИ

Аннотация.

История тюркско-мусульманской политэмиграции в Европе, вызванной приходом к власти в России большевиков в 1917 г., имеет значительные пробелы, несмотря на ряд публикаций. Цель данной статьи – рассмотреть, применяя идеографический метод исследования, на основе впервые вводимых в научный оборот ряда архивных данных и материалов европейской прессы дипломатическую деятельность в Европе казахского политэмигранта Мустафы Шокая, направленную против советской пропаганды «успехов» сталинской «национальной» политики, а также его участие в деятельности лидеров тюркско-мусульманской политэмиграции, которая выражала главную идею тюркско-мусульманского населения Северной Евразии, в том числе Казахстана – добиться независимости и свободы, ярко и широко проявившая себя с падением русского самодержавия, распадом Российской империи в 1917–1920 гг. В статье показано, что Мустафа Шокай был сторонником Союза тюркских народов Советского Союза в борьбе с советской Россией за их независимость и свободу. Этот проект относительно перспектив общественного развития в СССР теоретически разрабатывался с участием Мустафы Шокая, который внес свой вклад в обосновании тезиса о невозможности развития СССР без действительного, а не декларируемого Кремлем решения национального вопроса, под которым политэмигрантскими идеологами понималось восстановление на его территории самостоятельных государств, возникших и существовавших в 1917–1920 гг., в том числе в Центральной Азии. Идея тюркской интеграции, выдвинутая идеологами и теоретиками Союза тюркских государств, среди которых был Мустафа Шокай, нашла свое воплощение на международном уровне после распада СССР.

Ключевые слова: политическая платформа, эмиграция, пропаганда, мировая революция, независимость Туркестана, временный народный совет.

Введение.

В современной историографии до настоящего времени неясен вопрос об отношении стран-победительниц в Первой мировой войне к устремлениям тюркско-мусульманских народов на Кавказе и Урале, в Крыму и Поволжье, в Туркестане, которые объявили о своей государственности в 1917–1920 гг. Еще менее изучены вопросы о выдвигавшихся ими планах, о ходе переговоров по данному вопросу между западными и тюркскими политиками и дипломатами в 1920-х – 1930-х гг., весь этот материал подлежит изучению на современном научном уровне.

В советской историографии изучение деятельности тюркских политиков и дипломатов, оказавшихся в эмиграции в Европе в 1920-х – 1930-х гг., не проводилось. На них навесили ярлыки «сепаратистов», «буржуазных националистов», «пантюркистов», «панисламистов», либо совсем не упоминали. Между тем как раз их книги и статьи оказались одним из главных источников для европейской, американской и турецкой историографий, обеспечив историков важными материалами по изучению антисоветского

движения, и способствовали восстановлению той реальной ситуации, которая сложилась на территории Северной Евразии, в том числе в Центральной Азии.

В изучении этих процессов большие перемены стали происходить в ходе перестройки в СССР и после его распада, когда появились рассекреченные архивные документы, что позволило интенсифицировать публикаторскую и исследовательскую работу по освещению прошлого тюркско-мусульманской эмиграции.

Тюркско-мусульманское политэмигрантское движение, происходившее в Европе в 1920-х–1930-х годах, по-разному трактуется в историографии: у большинства современных российских историков наблюдается явное желание воскресить советский штамп о политических эмигрантах как якобы пособниках Германии, при этом «забывая», что Москва и Берлин сотрудничали, как известно, до 22 июня 1941 г.; историки бывших советских республик отмечают демократизм у лидеров политэмигрантов, восхищаются некоторыми из них, часто их героизируют и приукрашивают их роль в эмигрантских перипетиях, а также в том, что с ними происходило до эмиграции. Неизвестность жизненных обстоятельств эмигрантского существования политиков, неясность и недостаточная осмысленность некоторых важных моментов политэмигрантского движения приводят к выводу о необходимости отказа от их романтизации, поскольку она ведет к искажению достаточно запутанной эмигрантской истории и отдаляет от задачи установить историческую правду. Тщательный и беспристрастный анализ эмигрантской деятельности тюркско-мусульманских политиков, уехавших с Кавказа, из Крыма, Поволжья, Урала, Центральной Азии в Европу, где они жили в межвоенное двадцатилетие, начался в историографии с недавних пор.

Европа стала прибежищем и для социалиста Мустафы Шокая, олицетворявшего собой устремленность коренного населения Туркестанского края к тому, чтобы интегрироваться с европейским и мировым сообществом, начать процессы модернизации и прогресса для преодоления глубокой отсталости, являвшейся следствием колониальных мер русских властей.

Материалы и методы исследования.

В подготовке данной статьи были использованы архивные материалы Российской Федерации и США. Деятельность Мустафы Шокая как политика и дипломата во время его нахождения в Европе анализируется на основании архивных документов и материалов зарубежной прессы.

Биография Мустафы Шокая и его творчество отражены во многих статьях и книгах, опубликованных в основном в Казахстане, где разрабатывается методологии изучения его наследия и деятельности в период эмиграции. Так, в Алматы изданы двухтомник его переписки, полное собрание сочинений, куда вошел большой документально-мемуарный материал, освещающий историю первой половины XX в. в Центральной Азии. Несмотря на то, что его необычная жизнь и многогранная политическая деятельность подробно освещалась в казахстанской историографии, многие факты из его европейской жизни до сих пор не выявлены, ряд важных событий его деятельности остается еще без анализа из-за отсутствия достоверных источников. В результате научного поиска были выявлены факты, которые дополняют представления об этом дипломате и политике, в чем заключается цель настоящей статьи.

Результаты и их обсуждение.

В 1917-1920 гг. после развала русской империи разные формы государственности с использованием принципов демократии и парламентаризма были созданы тюркско-мусульманскими народами и их элитами, что показало их общую способность решать сложные государственные задачи. В то же время руководители молодых государств

доказали свою политическую компетентность, защитив интересы всех народов, населявших данные земли, независимо от вероисповедания и этнического происхождения.

Захватившие в октябре 1917 г. власть в России большевики объявили себя сторонниками права народов на самоопределение вплоть до отделения только для того, чтобы «самоопределить» их при помощи Красной армии и составить из них «федеративную» советскую республику. На деле большевистское самоопределение народов было направлено на то, чтобы расколоть народы, раздробить их на мелкие части и управлять ими по своему усмотрению.

Одним из решительных сторонников построения демократического государства в Туркестане был Мустафа Шокай. Как министр иностранных дел, а затем председатель Временного правительства Туркестана, образованного в конце ноября 1917 г., он стремился установить контакты с правительствами других стран, которые могли помочь на пути настоящего самоопределения народов Туркестана. Выступление 8 января 1918 г. президента США Вудро Вильсона с «14 пунктами» вызвало у него надежду на помощь демократических стран в борьбе за независимость Туркестана.

Ответом же большевиков на устремления туркестанцев к свободе стала военная операция по захвату Коканда – резиденции Временного правительства Туркестанской автономии. В конце января 1918 г. произошел их штурм Коканда. Прибывшие вскоре в Москву очевидцы этих событий рассказывали, что вся мусульманская часть города была совершенно уничтожена, а также имел место погром европейской части города [1]. При этом нападении, как считается в историографии, погибли около 10 тыс. мусульман. За несколько дней этой военной операции жертв ее было гораздо больше, чем принято в историографии. Главная цель захвата большевиками Коканда состояла в том, чтобы не допустить намеченного созыва Туркестанского Учредительного собрания, которое, как писал Мустафа Шокай в 1928 г., провозгласило бы независимость Туркестана [2].

Мустафа Шокай возглавил созданный 8 ноября 1918 г. Комитет по созыву Туркестанского Учредительного собрания и таком статусе намеривался поехать в США и во Францию, однако вместе с некоторыми другими депутатами Всероссийского Учредительного собрания был арестован белыми, которые, как и красные, также были против независимости Туркестана. Он бежал из-под ареста, но выехать в США уже не смог. Он, как и другие представители мусульманских народов, надеялся на Парижскую мирную конференцию, где решалась судьба послевоенного мира, и стремился приехать туда, надеясь прежде всего на представителей правительств Франции и США и их признание государственной самостоятельности Туркестана.

21 февраля 1919 г. Мустафа Шокай послал из Средней Азии радиogramму, адресованную председателю этой конференции Жоржу Клемансо, президенту США Вудро Вильсону и государственному секретарю США Роберту Лансингу. В обращении была выражена надежда на содействие этого международного форума территориальному единству Туркестана и признание за ним права на свободное существование. Через несколько лет, находясь уже в Европе, Мустафа Шокай пояснил, что конкретно означала эта просьба. Обеспечение возможности суверенного волеизъявления населяющих Туркестан народов представлялась его правительству таким образом: на территорию этого края вводятся объединенные воинские формирования государств Антанты и находятся до тех пор, пока там не появится такое правительство, которое способно самостоятельно поддерживать порядок и защитить свою территорию. «Мы не скрывали от себя, что в случае успеха реакции в России Туркестану придется защищать свои национально-суверенные права всеми доступными путями, не останавливаясь даже перед провозглашением своей национальной независимости под протекторатом будущей Лиги наций. ...Мне как председателю комитета предложено было ехать в Европу для личного поддержания просьбы

комитета, но из-за паспортных затруднений выехать не удалось» [3]. Французские дипломаты под влиянием русских дипломатов отказали ему тогда в визе для поездки во Францию.

Когда это произошло? Некий эмиссар Временного народного совета автономного Туркестана добрался в сентябре 1919 г. до Харькова, который тогда был захвачен белыми. Харьковская газета «Южный край» сообщила 27 сентября 1919 г., что этот представитель (его фамилия не называлась) в своем докладе, с которым намеревался приехать в Париж, привел сведения о том, что делала советская власть в Туркестане в отношении мусульман, которые составляли свыше 95% всего населения края. В результате проводимой политики разразился голод небывалых размеров. По официальным данным, от него здесь умерли не менее 800 тыс. человек. Некоторые селения поголовно вымерли. Большевики не церемонились с мусульманами, происходила постоянная борьба, в которой перевес был на стороне большевиков, захвативших власть и собравших 25 тыс. венгров – бывших военнопленных, которые превратились в солдат «интернациональных» формирований. С помощью этой мадьярской гвардии и броневых частей и артиллерии большевики и удерживали свое господство в крае. У Временного народного совета автономного Туркестана фактической власти не имелось, зато его влияние на мусульманских жителей было большим. Этот дипломат также сообщил, что при посредстве Комитета по созыву Туркестанского Учредительного собрания Временный народный совет автономного Туркестана имеет дипломатические отношения с Парижем и Вашингтоном, куда он был намерен поехать.

Эта фраза означает, что данным представителем был Мустафа Шокай, который в Харькове не получил французскую визу. Как и в других схожих случаях, затруднения со стороны белых и европейских дипломатов привели к тому, что своевременное его прибытие для участия в мирной конференции было сорвано.

Мустафа Шокай приехал в Грузинскую Демократическую Республику в сентябре 1919 г. где он вел активную общественно-политическую, пропагандистскую, публицистическую работу, а также контактировал с представителями европейских стран. В начале 1921 г. он уехал из Тифлиса и вскоре оказался в Стамбуле, а затем летом 1921 г. добрался до Франции, которая тогда превращалась в центр тюркско-мусульманской политэмиграции [4].

17 июня 1921 г. во французской газете «*Dispatches in Brest*» была опубликована его большая аналитическая статья «*How the Bolsheviks renounce anti-British propaganda*» о том, каким было отношение большевиков к антибританской пропаганде после заключения торгового договора с англичанами в начале 1921 г. Он сделал вывод, что англо-советский договор ничего не меняет в позиции большевиков, которые продолжают свою пропаганду мировой революции. Этот текст он подписал как председатель Временного правительства Туркестана, тем самым показал, что оно по-прежнему существует и именно оно представляет интересы коренного населения этой страны, временно захваченной большевиками.

В Париже он поселился по адресу: 179, rump street в центре французской столице, и был очень активен, имел разнообразные контакты как с другими эмигрантами, так и с представителями Франции [5]. В Париже он был связан, к примеру, с Комитетом «Франция — Восток» (основан в 1913 г. при поддержке французского МИД). В комитете состояли французские министры, дипломаты, генералы, политики, журналисты, ученые. У него появились контакты также с представителями других европейских стран, о нем стали писать в европейской прессе именно как о законном представителе Туркестана.

Так, в заметке под красноречивым названием «Те, кого преследуют», напечатанной 2 декабря 1922 г. в респектабельной женеvской газете «*Geneva Magazine*», отмечалось, что в Лозанне, где в конце ноября 1922 г. началась международная конференция, созванная для

подготовки мирного договора с Турцией, ожидают приезда из Парижа бывшего президента Азербайджанской Демократической Республики Али-Мардана Топчибашева, а также приезда заместителя председателя Временного правительства Туркестана. Газета сообщала, что имеется интерес к их присутствию в Лозанне. Неназванной в заметке персоной был Мустафа Шокай, который сначала был заместителем, а потом председателем этого правительства. Прибыв в Лозанну, он, по его словам, интересовался приехавшими туда делегатами Индии, Египта и др. [6]. Такие контакты ему были необходимы для расширения международной поддержки независимости Туркестана от захватившего его большевиков.

О том, что там на самом деле происходило, он писал в различных газетах и журналах, в том числе в журнале «Prometheus» («Прометей»), который издавался Комитетом независимости Кавказа в Париже с 1926 г. Мустафа Шокай как представитель Туркестана вошел в состав созданной в Варшаве в 1928 г. «Лиги угнетенных Россией народов» (Общество «Прометей»). В ней были представители Азербайджана, Грузии, Дона, Ингрии, Карелии, Коми, Крыма, Кубани, Поволжья, Северного Кавказа, Туркестана, Украины и Урала. На основе журнала и общества возникло прометейское движение. Прометейцы стремились к пробуждению политического сознания своих народов, к раскрытию европейской и мировой общественности реального положения нерусских народов при советской власти, при большевистской диктатуре. Главное внимание прометейцами уделялось пропаганде идеи объединения усилий разных нерусских народов в борьбе с большевизмом, за национальную независимость. Эти вопросы были в центре внимания журнала «Яш Туркестан» (Молодой Туркестан), который издавался Мустафой Шокаем в Берлине в 1929-1939 гг.

Деятельность его, а также других прометейцев, боровшихся за независимость представляемых ими народов, вызывала неприязнь и враждебность со стороны русских эмигрантов, имевших имперскую психологию. Вот характерный пример. Известный русский меньшевик Борис Николаевский, находясь в Берлине, где он собирал для Москвы документы по истории марксизма, в письме своему соратнику Федору Дану от 8 апреля 1930 г. отмечал, что в разговоре с ним «достаточно подробно рассказал» ему «и о сотрудничестве Шокаева в «Прометее», и об его статьях для английской консервативной прессы, и о некоторых других моментах его деятельности, заставляющих относиться к нему с большой настороженностью, и что сделанные» Даном тогда замечания о том, что и ему «Шокаев кажется человеком не искренним («с восточной хитрецей»), были тогда мною восприняты, как общее согласие с моей оценкой Шокаева» [7]. Отсюда следует, что русские политэмигранты внимательно следили за деятельностью Мустафы Шокая, его публикации в европейской прессе им явно не нравились из-за того, что он писал о том, что коренные народы Центральной Азии, находясь под властью большевиков, стремятся к независимости и свободе от Москвы.

Важным событием в политэмигрантской деятельности Мустафы Шокая стало создание во время проходившей 17-26 апреля 1936 г. в Париже конференции прометейцев новой организации, получившей название «Союз тюркских стран, угнетаемых Россией» (или «Тюркский союз стран, угнетенных Россией»). Главная цель новой организации состояла в том, чтобы реализовать право их стран на самоотделение и независимое существование. Под соответствующим протоколом стоят подписи представителей Азербайджана (Мамед-Эмина Расул-заде, Мустафы Векилова, Мир-Якуба Мехтиева), Крыма (Джафера Сейдамета), Поволжья и Урала (Гаяза Исхаки), Северного Кавказа (Магомет-Гирея Сунша) и Туркестана (Мустафы Шокая) [8]. Очевидно, что эта организация была создана, по сути, также для укрепления евразийско-тюркской интеграции будущих независимых государств на соответствующих территориях.

Позиция прометейцев о перспективах советского государства была выражена 27 ноября 1936 г. в Париже, где состоялась очередная их встреча, во время которой был принят текст протеста против сталинской конституции СССР (утверждена 5 декабря 1936 г.), с указанием, что большевики пытаются убедить весь мир, будто бы в советской стране этой конституцией защищена суверенность государств, которые попали в оккупацию и насильно включены в состав СССР. При этом территории народов Поволжья, Урала, Северного Кавказа и Центральной Азии были искусственно раздроблены на отдельные фиктивно государственные единицы [9].

Еще одним важным событием в прометейской деятельности Мустафы Шокая стала конференция, которая состоялась в Париже в зале Международного Института интеллектуального сотрудничества (консультативная организация Лиги наций), которая была организована по инициативе Комитета дружбы народов Кавказа, Туркестана и Украины и под эгидой Комитета «Франция-Восток». На конференции 16 апреля 1937 г., в частности, выступил известный швейцарский журналист и политолог Пьер-Эдуар Брике с докладом о Лиге наций и угнетенных народах, в котором представил правовой статус Азербайджана, Армении, Грузии, Северного Кавказа, Туркестана и Украины, дал исторический анализ отношений этих республик с Лигой наций и подчеркнул, что юридически Лига имеет право заниматься этими вопросам и что ее обязанность и интересы состоят в том, чтобы защищать угнетенные народы, – мощный фактор, неизвестный европейской политике и миру, отмечала женева газета «Geneva newspaper» 22 апреля 1937 г. К этому времени Мустафа Шокай, оставаясь членом Комитета «Франция-Восток» от Туркестана, выступал, согласно сведениям, указанным в номере 98 «Official Bulletin of the «France-Orient» Committee» за 1938 г., в нем уже как «председатель Мусульманского совета». Под этим органом имелся в виду Национальный комитет (Национальный союз) Туркестана.

В июне 1938 г. в другом уважаемом парижском журнале (создан Французским советом по международным отношениям) появилась большая статья «The powers and Turkish-Tatar politics», посвященная тюркской политэмиграции. В ней отмечалось, что ее лидерами являлись Гаяз Исхаки, Мамед Эмин Расул-заде и Мустафа Шокай, которые пользовались большим влиянием в Берлине, Варшаве, Токио и Мукдене [10]. Тем самым была дана высокая оценка этим политикам и дипломатам, у которых были разнообразные контакты с высокопоставленными представителями, в частности, Германии, Польши, Японии и Маньчжурии.

Заключение.

Таким образом, Мустафа Шокай, находясь в Европе с 1921 г., встречался с политиками и дипломатами ряда государств, пытаясь получить признание Туркестана как независимого государства сначала как представитель Временного правительства Туркестана, а затем как руководитель Национального комитета Туркестана. Он стал одним из активных членов прометейского движения, нацеленного на достижение независимости коренных народов Кавказа, Крыма, Поволжья, Урала и Центральной Азии.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Государственный архив Российской Федерации. Ф. А-353. — Оп. 9. — Д. 26
- 2 Шокай М. Полное собрание сочинений. — Т. 3. — Алматы: Дайк-Пресс. — 2012. — 640 с.
- 3 Чокаев М. Национальное движение в Средней Азии Гражданская война в России события, мнения, оценки. Москва: Раритет. — 2002. — С. 656-693
- 4 Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов. — Москва: Центр стратегической конъюнктуры. — 2014. — 816 с.
- 5 Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-9145. — Оп. 1. — Д. 1173.

- 6 Шокай М. Полное собрание сочинений. — Т. 2. — Алматы: Дайк-Пресс. — 2012. — 664 с.
7 Archive of the Hoover Institute. Collection of B. Nikolaevsky. Box 476. Continued 28.
8 Из истории азербайджанской эмиграции. Сборник документов, произведений, писем. — Москва: Издательство «Социально-политическая Мысль». — 2011. — 416 с.
9 Мухаммед-Гаяз Исхаки: из политической биографии писателя. Вопросы истории. — № 8. — 2004. — С. 3-27
10 Waldheim H. (1938) The powers and the Turkish-Tatar policy. Foreign policy. №3. P. 236-249

МҰСТАФА ШОҚАЙ ЕВРОПАДА: САЯСИ БИОГРАФИЯСЫНЫҢ ЖАҢА ДЕРЕКТЕРІ

Андатпа.

1917 жылы Ресейде большевиктердің билікке келуінен туындаған Еуропадағы түркі-мұсылман саяси эмиграциясының тарихы бірқатар жарияланымдарға қарамастан едәуір олқылықтарға ие болды. Бұл мақаланың мақсаты – зерттеудің идеографиялық әдісін қолдана отырып, еуропалық баспасөздің ғылыми айналымға алғаш енгізген бірқатар мұрағаттық деректері мен материалдарының негізінде Еуропадағы қазақ саяси эмигранты Мұстафа Шоқайдың дипломатиялық қызметін қарастыру. Сталиндік «ұлттық» саясаттың «табыстарын» кеңестік насихаттауға, сондай-ақ оның түркі-мұсылман саяси эмиграциясы көшбасшыларының қызметіне қатысуына қарсы бағытталған, ол Солтүстік Еуразия түркі-мұсылман халқының, оның ішінде Қазақстанның басты идеясын білдірді, орыс самодержавиясының құлауымен, 1917-1920 жылдары Ресей империясының ыдырауымен өзін айқын әрі кеңінен танытқан тәуелсіздік пен бостандыққа қолжеткізу.

Мақалада Мұстафа Шоқайдың Кеңес Одағының Түркі халықтары одағының кеңестік Ресеймен олардың тәуелсіздігі мен бостандығы үшін күресте жақтаушысы болғаны көрсетілген. Бұл жоба КСРО-дағы қоғамдық даму перспективаларына қатысты теориялық тұрғыдан Мұстафа Шоқайдың қатысуымен әзірленді, ол 1917-1920 жылдары пайда болған және өмір сүрген дербес мемлекеттерді оның аумағында қалпына келтіруді саяси эмигранттық идеологтар түсінетін Кремль мәлімдемеген ұлттық мәселені шешпей-ақ, КСРО дамуының мүмкін еместігі туралы тезисті негіздеуге өз үлесін қосты оның ішінде Орталық Азияда. Түркі мемлекеттері одағының идеологтары мен теоретиктері ұсынған, оның ішінде Мұстафа Шоқай бар түркі интеграциясы идеясы КСРО ыдырағаннан кейін халықаралық деңгейде өз көрінісін тапты.

Негізгі сөздер: саяси тұғырнама, эмиграция, насихат, әлемдік революция, Түркістан тәуелсіздігі, уақытша халық кеңесі.

MUSTAFA SHOKAI IN EUROPE: NEW DATA FOR POLITICAL BIOGRAPHY

Abstract.

The history of Turkic-Muslim political emigration in Europe, caused by the Bolsheviks coming to power in Russia in 1917, has significant gaps, despite several publications. The purpose of this article is to consider, using the ideographic research method, based on some archival data and materials of the European press first introduced into scientific circulation, diplomatic activities in Europe of the Kazakh political emigrant Mustafa Shokai, directed against the Soviet propaganda of the “successes” of Stalin’s “national” policy, as well as its participation in the activities of the leaders of the Turkic-Muslim political emigration, which expressed the main idea of the Turkic-Muslim population of Northern Eurasia, including Kazakhstan, - to achieve independence and freedom, which manifested itself brightly and widely with the fall of the Russian autocracy, the collapse of the empire of the Russian Empire in 1917-1920.

The article shows that Mustafa Shokai was a supporter of the Union of Turkic Peoples of the Soviet Union in the struggle against Soviet Russia for their independence and freedom. This project regarding the prospects for social development in the USSR was theoretically developed with the participation of Mustafa Shokai, who contributed to substantiating the thesis that it was impossible to develop the USSR without a real, and not declared by the Kremlin, solution to the national issue, by which political emigrant ideologues understood the restoration of independent states on its territory that arose and existed in 1917-1920, including in Central Asia. The idea of Turkic integration, put forward by ideologists and theorists of the Union of Turkic States, among whom was Mustafa Shokai, found its embodiment at the international level after the collapse of the USSR.

Key words: political platform, emigration, propaganda, world revolution, independence of Turkestan, temporary people's council.

REFERENCES

- 1 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii. [State Archive of the Russian Federation]. F. A-353. Op. 9. D. 26. [in Russian]
- 2 Shokai M. Polnoe sobranie sochinenii. [The Complete Works]. Almaty: Dajk-Press. T. 3. 2012. 640 p. [in Russian]
- 3 Chokaev M. Natsional'noe dvizhenie v Srednei Azii Grazhdanskaya voyna v Rossii sobytiya, mneniya, otsenki. [National Movement in Central Asia Civil War in Russia events, opinions, assessments]. Moskva: Raritet. 2002. P. 656-693 [in Russian]
- 4 Grazhdanskaya voyna v Rossii i musul'mane. [The Civil War in Russia and Muslims]. Sbornik dokumentov i materialov. Moskva: Tsentr strategicheskoi kon yunktury. 2014. 816 p. [in Russian]
- 5 Gosudarstvennyi arkhiv Rossiiskoi Federatsii. F. R-9145. Op. 1. D. 1173. [in Russian]
- 6 Shokai M. Polnoe sobranie sochinenii. [The Complete Works]. T. 2. Almaty: Dajk-Press. 2012. 664 p. [in Russian]
- 7 Archive of the Hoover Institute. Collection of B. Nikolaevsky. Box 476. Continued 28. [in English]
- 8 Из истории азербайджанской эмиграции. [From the history of Azerbaijani emigration]. Collection of documents, works, letters. Moscow: Publishing house "Socio-political Thought". 2011. 416 p. [in Russian]
- 9 Мухаммед-Гаяз Исхаки: из политической биографии писателя. [Mohammed-Gayaz Iskhaki: from the political biography of the writer]. Questions of history. № 8. 2004. P. 3-27 [in Russian]
- 10 Waldheim H. (1938) The powers and the Turkish-Tatar policy. Foreign policy. №3. P. 236-249 [in English]

Information about authors:

Salavat Iskhakov – **corresponding author**, doctor of historical sciences, leading researcher at the Institute of Russian "History" of the Russian academy of sciences, Moscow, Russian Federation

E-mail: rusrevref@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9387-5281>

Информация об авторах:

Салават Исхаков – **основной автор**, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Российской «Истории» Российской академии наук, г. Москва, Российская Федерация

E-mail: rusrevref@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9387-5281>

Авторлар туралы ақпарат:

Салават Исхаков – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының докторы, Ресей ғылым академиясының Ресей «Тарихы» институтының жетекші ғылыми қызметкері, Мәскеу қ., Ресей Федерациясы

E-mail: rusrevref@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9387-5281>

IRSTI 03.20
UDC 93:612.391

DOI 10.47649/vau.2023.v70.i3.02

K. Zhanabayev*

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan

*e-mail: ovlur1963@mail.ru

FAMINE IN KAZAKHSTAN AND "KAZAKH REFUGEES"

Abstract.

At the end of the XX – beginning of the XXI centuries, an active study of the policy of Stalinism and the problem of hunger in Kazakhstan began, while in contrast to the 80-90 years, interest in the migration of Kazakhs in the aftermath of famine.

The proposed article is devoted to the migration of Kazakhs, based on the analysis of archival documents and research, which, in our opinion, fill in the existing gaps.

Therefore, we consider addressing this multidimensional problem in the field of national history to be a timely and relevant scientific problem. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.K. Tokayev dated November 24, 2020 №. 456, the decree "On the State Commission for the full rehabilitation of victims of political repression" was signed. In accordance with this, members of the State Commission at the republican, regional and city levels within the framework of the designated research topic are successfully working to identify victims of Soviet policy, declassify documents, publish collections of documents based on the collected materials.

The topic of our 4th group of the State Commission for Atyrau region is the study of punitive actions of the state and various violent actions of the authorities during the period of political repression in 1916-1930, is the preparation and submission of proposals for the rehabilitation of Kazakh refugees forced to leave Kazakhstan during political campaigns and famine, forced refugees that took place after the national liberation uprising of 1916. XX century, due to forced collectivization, confessional politics and famine of the 20-30s, the problems of internal migration within the country, as well as to neighboring, border states and abroad (Iran, Turkey, Mongolia, the Russian Federation).

Key words: famine, policy of repression, thaw, collectivization, number of Kazakhs, evacuation.

Introduction.

According to researchers, in 1931-1933, as a result of the famine, the number of refugees amounted to 1030 thousand, of which only 414 thousand returned to the country, and 616 thousand remained abroad. However, in addition to the above number, the problem still needs to be determined. Including the number of rich, medium, poor, covered by refugee status; the number of people who died of hunger, disease during the move, shot without trial, sentence during border crossing, reasons for forced relocation, etc. These are such complex and contradictory issues that members of the State Commission are working to identify on the basis of secret, top-secret data.

As for the violation of the legal side of the illegal crossing of the State border, this issue is determined by Article 84 of the Criminal Code of the RSFSR. In accordance with the Criminal Code of the RSFSR of 1926, the accused under this article were sentenced to a forced correctional camp for up to 1 year or fined up to 500 rubles. Nevertheless, evidence that refugees forced to violate borders were sentenced to a term longer than specified in this code is found in archival documents. And in accordance with the amendments and amendments to the Criminal Code of the RSFSR of 1936, illegal border violators were sentenced to camps for a period of 1-3 years. That is, such changes in the Criminal Code of the RSFSR indicate tougher penalties for illegal border violators. If during the years of mass refugee, collectivization, famine at a high level, then in subsequent years this process did not stop. And when the situation begins to gradually improve, archival data indicate the process of returning Kazakh farms to their homeland. This is only one aspect of the problem. But other aspects of the difficult and tragic fate of Kazakh refugees today require a full study on the basis of "secret" and "top secret" documents in the country, as well as documents in the archives of foreign states.

The lack of theoretical orientation among Soviet-Russian historians on the topic of the study of the punitive policy of the Soviet state and various violent actions of the authorities during the period of political repression in 1916-1930 deprived them of the opportunity for theoretical analysis. Therefore, for all its scientific significance, domestic historiographical studies did not address the problems of rehabilitation of Kazakhstani refugees forced to leave Kazakhstan during political campaigns and famine [1].

Literature review.

Research on the famine in the Kazakh steppes at the beginning of the twentieth century was not published for ideological reasons during the USSR.

Only in the 1960s. since then, articles related to this topic have been published. The authors considered the problems of restructuring the socialist economy, the policy of the USSR in the fight against famine, the total number of victims of hunger, hunger in the Kazakh steppes, including in

Atyrau, Uralsk, Semirechye regions [2]. Many statistical data also began to be cited in these publications.

In connection with the problem of famine in Kazakhstan, historians began to write Dakhshleiger G. F., Nurpeisov K. N., Tursynbayev A. B., etc [3]. These are historians, changes in the Agriculture of Kazakhstan, the restoration of industry in the post-war period, in the 20-30s. he told about the policy of combating hunger, ensuring socialist construction, structural changes [4], [5].

In these works, the famine in Kazakhstan was associated with the consequences of the Civil War and the facts of economic backwardness of the Soviet economy, including in Kazakhstan [6].

For example, in his work K. Nurpeisov elaborated on the activities of the USSR authorities in the fight against famine.

At the same time, the authors provide data on drought and nomadic farms in Kazakhstan [7].

60s and 80s in their works, Kazakhstani specialists pay attention to such problems as poverty in Kazakh villages, the formation of the agro-sector in Kazakhstan, and changes in the population. For the first time in the historiography of Kazakhstan in the 20-30s. the number of people who died from the famine began to be cited. According to their reports, 2 million people were killed in Kazakhstan at that time [8], [9]. However, when it comes to the causes of famine, experts consider natural disasters and mass death of livestock to be the main factors.

However, in 1921-1923. he recognizes that the causes of famine are a consequence of the agrarian schism of the Soviet government [10].

The main causes of the Famine of the 20–30s during Soviet times are highlighted by the civil war, food taxes, and deficiencies in the supply of food to industry [11].

After Kazakhstan declared its independence in 1991, domestic specialists M. Kozybayev, K. Nurpeisov, T. Omarbekov, K. Aldazhumanov, M. Tatimov, M. Koigeldiev, K. Atabayev and others began to form a new public opinion, analyzing the data of the new archive. These were conclusions based on a new methodology on a national basis, which did not correspond to the Soviet ideology under the USSR.

During the years of independence, Kazakh researchers proposed to consider the policy of famine and mass collectivization in continuity. He put forward a change in the demographic factor in Kazakhstan. Among such authors, it is worth highlighting M. Tatimov.

Historian-demographer M.B. Tatimov in his works notes that the National Liberation uprisings of 1916 at the beginning of the 20th century, the October Revolution, the Civil War had a direct impact on the demographic situation in the Kazakh steppes. According to him, 850 thousand people died in famine in Kazakhstan, and 200 thousand people were forced to leave their homeland [12].

The research of M. Tatimov brought the domestic science of demography to a new qualitative level.

During the years of independence, Kazakhstan's power was in the 20-50s. declassified confidential and top-secret data. As a result, in the 20-30s. new fresh works on the famine were published.

At the same time in the 20-30s. Russian scientists took part in the problem of famine in Kazakhstan. Among them are N. A. Alekseenko, M. Geller, etc. The authors wrote in their works 1919-1923. He emphasizes that the famine in the Kazakh steppes is a consequence of the food dictatorship of the Soviet government. For example, N. A. Alekseenko criticizes the dynamics of population change in the Kazakh village, changes in national composition, migration policy [13], [14].

Russian authors emphasize that the agricultural policy of the USSR destroyed traditional farming in Kazakh villages and radically destroyed surplus farms and agricultural production [15], [16].

Specialists in the 20-30s. the reasons for the famine are considered to be the conclusion of the policy of “military communism”.

Based on a new approach to the study of national history and all sources that have become available to historians, the article analyzes the efforts to understand the true causes and scale of the disaster caused by hunger and the contribution of state bodies and various domestic and foreign public organizations to the fight against hunger and its consequences.

It recognizes that the mass famine in Kazakhstan was caused by an extreme economic situation as a result of the policy of “military communism”, which was strictly pursued by the Soviet government and was a severe blow to the national economy, especially its rural sector

Already, Kazakhstani researchers have access to fully declassified archival documents [17], [18].

Materials and methods of research.

1. Analysis and comparison of various archival data. Comprehensive selection and systematization. The purpose of the method is to identify the general and specific features of repressive politics.

2. Comparative typological method (comparative studies). In addition to the policy of hunger in Kazakhstan, its systemic nature is revealed when comparing the policy of the CPSU (b) in relation to forced collectivization in Kazakhstan.

3. Structural-analytical and explanatory-illustrative methods reveal the essence of Bolshevik politics in the 20-30s. XX century. The analysis of the original decrees and acts of the Bolshevik national policy is based on archival data.

4. The method of analytical review, a selection of the most relevant theories and methodologies of Soviet modernization in 20-30 years. The main method is a review of the main Russian and Kazakh evidence.

Problem description

1. The scale of the disaster

1920s-1930s Refugees forced to leave Kazakhstan are mainly

Registered in the republics of Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan. At the same time, the Russian Federation was located in the Urals and Western Siberia.

In the political system of the USSR in the 20-30s. a military-administrative system was formed. One of the banned topics for domestic historians is the period from 1931 to 1933. the problem of famine.

Even in the years after the Great Patriotic war, famine and poverty prevailed in Kazakhstan. In general, under the USSR, the masses of the population saw a lot of poverty and lack of food. But the “Great Famine” was only in the 20-30s. “I’m sorry”, she said.

In 1928, a special commission was created to combat famine in the kazssr. Compared to other regions of the USSR, the collectivization policy in Kazakhstan had its own characteristics. They are:

1. collectivization in Kazakhstan went hand in hand with the sasyat “resettlement”;

2. the direction of “Little October”, announced by F. Goloshekin, provoked enmity with national contradictions in the country.

As a result, due to the policy of non-collectivization in Kazakhstan, hunger occurred for the second time in the country. The Alash intelligentsia resisted him. Nevertheless, hunger could not be prevented [19].

Popular uprisings unfolded in the country against the sassyat of the USSR. According to experts, over the years there were 372 large and small uprisings in Kazakhstan, which were attended by more than 100 thousand people. The uprisings covered the lands of South Kazakhstan, West Kazakhstan, Kyzylorda, Mangistau.

2. “Kazakh nomads”

In the textbooks “history of Kazakhstan” for secondary schools and universities of the USSR, data on the Famine of the 1920s and 1930s and Kazakh refugees are not given.

So, from June 1, 1931 to the end of 1932, 453.1 thousand people left the republic [20].

In the well-known address of the Deputy chairman of the Council of People's Commissars of the RSFSR Turar Ryskulov to I.V. Stalin, with the reservation that the information is incomplete, the figure of Kazakh nomads to Western Siberia is 50 thousand people. I think it is significantly underestimated. And after the introduction of the passport system in the country at the turn of 1932 and 1933, the requirement of mandatory registration in the province was not fulfilled in a number of districts. The accounting of the population of West Siberian Region, which was noted in the Regional Executive Committee at the end of 1933, was poorly conducted [21].

Moreover, the arrival of “nomads” was not always recorded on the ground, which the city councils, and especially the village councils, looked at as temporarily settled, and often only as passing through their territory.

It was not only representatives of the Kazakh people who were forced to leave the country during the dark years. But the vast majority were Kazakh villages. They had to get used to the natural environment that was not suitable for them, adapt to the strict nature and traditions of Western Siberia.

Refugees were considered low-ranking citizens, since the vast majority did not speak Russian. They received low wages and were completely dependent on food cards.

1920s-1930s the plight of the Kazakh refugees also hit their children hard. Homeless honeys crowded around. Their fate was unknown [22].

The main mistake of the Party-Soviet leadership of Siberia was the blind perception of Stalin's slogan about strengthening the resistance of the class enemy to socialist construction. Under the totalitarian regime with its command and administrative system, everything negative was attributed to the machinations of forces hostile to the socialist state. The culprits of “great-power chauvinism”, “Kazakh nationalism” were declared not only those dozens of “intellectuals” and leaders infected with these inhumane views, but also many people who were pushed by the “tsar-famine” in the struggle for a piece of bread.

According to the Kazakh specialist Syzdykov, during the famine, the authorities of the USSR adhered to a strict policy of repression under the pretext of fighting the Kazakh Bai-Kulak elements. Representatives of this group of the population are still not fully justified to this day. It was also ridiculous to see in every case of domestic clashes of workers (a hungry Kazakh guy ate a bowl, probably empty soup – “balanda” of a hungry Russian guy who was late for lunch. The latter starts a fight). Clearly a domestic phenomenon is necessarily qualified as conscious great-power chauvinism. A search is underway to find out who of the former kulaks pushed yesterday's illiterate farmhand to “violate the national policy of the party”, (peasants) the last “wet nurse” of a large family - a cow - was abducted. Believing that this is the work of Kazakh nomads, the owner takes part in the lynching of suspects in the theft. Of course, for the brutal beating of people who are often completely innocent, even more unhappy than him, the transgressor of the law should be severely punished. But malicious hooliganism according to the installation set “from above”, the judicial authorities qualify again with a political accusation of chauvinism), award imprisonment and forced labor with retention, part of earnings under Article 59-7 of the Criminal Code of the RSFSR.

The key to understanding the true situation in the region, where a cruel fate threw hundreds of thousands of “new settlers”, including tens of thousands of yesterday's unfortunate nomads from Kazakhstan, I think, in those few “truly human” documents that came from people not involved in the official system. In the official documents of the USSR, the issue of “Kazakh refugees” was considered unilaterally. The reasons why they left their address were grossly distorted. The ideological factor prevailed.

The propaganda of the USSR was guided by the position that hunger in Kazakhstan was overcome thanks to the friendship of the Soviet people.

The return of Kazakh refugees was possible only in 1934. In the same year, the harvest was good, and the economic situation in the USSR was somewhat stabilized [23].

Results and its discussion.

1. The political goals and objectives of the Bolsheviks led to the destruction of conventional economic relations and the establishment of public ownership of the means of production. Kazakhstan has suffered an economic catastrophe;

2. The Civil War has pushed Kazakhstan back for many decades. First of all, nomadic and ancient production units, which are the main source of national wealth, suffered;

3. Redeployment was carried out forcibly;

4. The policy of the Bolsheviks led to mass famine and evacuation of the Kazakh people;

5. The evacuation of the Kazakhs at the beginning of the 20th century is one of the forms of protest of the struggle of the Kazakhs against the Bolsheviks. Protest is one of the directions of social activity as a form of dissent, dissent, opposition activity, appropriate political behavior. The protest had political meaning. The armed uprising claimed more human lives than migration. Leaving the country allowed the Kazakhs to save their lives.

Conclusion.

Summing up the problem of migration of Kazakhs, based on the analysis of archival documents and research, the following conclusions can be noted.

The first migration of the Kazakh population was associated with the famine of 1921-1922.

The history of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan continues to be a little-studied problem in the national historical science. It should be noted that to date there are no comprehensive scientific papers in which at least approximately the exact number of victims who died from the famine of 1921-1922 and the epidemics caused by it have been clarified.

Since August 1921, Orenburg, Aktobe, Bukeevskaya, Ural and Kostanay provinces have been officially included in the list of regions affected by famine. By the autumn of 1921, five provinces of the Kazakh ASSR (Orenburg, Aktobe, Bukeevskaya, Ural and Kustanai provinces), with the exception of the Syrdarya and Semirechenskaya provinces as part of the Turkestan ASSR and residents of the Adai district, were seriously starving.

The reference to the famine of 1921-1922 continues the historiographical tradition of studying one of the key problems of Russian historiography - the history of street children. If, according to data on December 1, 1921, the number of neglected children in the Kazakh ASSR amounted to 128 thousand children, then by the end of the same year this figure reached 158 thousand, and by March 1, 1923, it completely exceeded 400 thousand people. At the expense of the food tax, orphanages were provided with food, and firewood was harvested at the expense of household funds. In addition, canteens with free meals for the hungry worked in all the parish centers. These canteens were provided from additional taxes collected from rich people. In 1921, similar events were held in all regions of Kazakhstan. For example, in accordance with the decision of the Wilsky County Executive Committee of July 16, 1921, neglected and hungry old people were given into the care of wealthy people in the volosts. They were obliged to provide them with free food and shelter.

In March-April 1922, the famine in the country sharply worsened. In the report of the chairman of the Kazakh Central Executive Committee (KCEC) Seitkali Mendeshev dated July 8, 1922, it was said that the number of victims of famine in Kazakhstan amounted to 2 million 832 thousand people. It is worth noting that the total population of Kazakhstan at the end of 1920 was 4 million 781 thousand people, 50.3% of whom were Kazakhs.

Famine in 1921 spread to almost the entire territory of Kazakhstan, 75% of the population suffered from a shortage of population. Volost and village councils mercilessly fought the

manifestations of hunger and tried to control infant mortality. By the spring of 1922, 7 provincial, 1 county, equated to the provincial (Adaev province), 46 county and district, 1127 volost, aul and rural commissions were organized to help the hungry in the republic. At the same time, 556 local mutual assistance committees have been created. The activities of all commissions were coordinated by the Central Commission for Assistance to the Hungry, organized under the CEC of Kazakhstan.

The second wave of migration of Kazakhs was associated with the policy of collectivization and the famine of 1930-1933. The hunger that exhausted the Kazakh steppe in the 20-30s. The USSR was the result of the policy of economic error. But the official authorities did not want to recognize it. The official propaganda did not mention hunger in Kazakhstan. On the contrary, economic achievements in Soviet Kazakhstan were being promoted. The cost of such a formation of the state was terrifying both for the regime, which witnessed a sharp drop in agricultural productivity in the region in the years following the famine, but especially for the Kazakh society itself, which suffered a disproportionate burden of those killed as a result of the disaster. Of the 1.5 million victims of the tragedy, about 1.3 million were Kazakhs. More than a third of all Kazakhs died of starvation, and as a result of the catastrophe, Kazakhs became a minority in their own republic.

In the 1929-1930s, Moscow launched the first process of collectivization. In some Kazakh regions of the republic, activists have launched a program “settling on the basis of continuous collectivization” – a mechanism for simultaneous settlement and collectivization of nomads. The famine began in the winter of 1930, a year earlier than in other parts of the Soviet Union. Although the famine hit both Russian and Ukrainian peasant communities in the north of the republic and the southeast, nomadic Kazakhs suffered especially hard from it. To feed themselves, the nomads began to slaughter their cattle and flee the republic. In the period from 1931 to 1933, the peak of the Kazakh famine, more than 1.1 million people left the republic, the vast majority of whom were Kazakhs. They fled to neighboring Soviet republics, as well as abroad, to the Chinese province of Xinjiang, which bordered Soviet Kazakhstan in the east. Many of these refugees will never return to Kazakhstan; they will settle in China or in neighboring Soviet republics. In the autumn of 1929 and throughout the entire period of the 1930s-33s, mass uprisings broke out in Kazakhstan, the number of participants of which reached several thousand people; they were brutally suppressed by the Red Army troops.

For example, in preparation for the 1937 census, the Kazakh Soviet apparatus hid the facts of famine. According to the 1937 census, the sharp decline in the population of Kazakhstan was caused by official Moscow assuring that Kazakhs moved to neighboring regions for profit. It is clear that such an explanation does not stand up to any criticism.

The third wave of Kazakhs' migration is connected with the punitive actions of the state and various violent actions of the authorities during the period of political repression in 1937-1950. This requires a separate study the authors only identified the problem.

REFERENCES

- 1 Genkina E. (1954) Transition of the Soviet state to the NEP (1921-1922). M. 202 p.
- 2 Neistadt S.A. (1954) Socialist transformation of the economy of the Kazakh SSR in 1917-1937 (from pre-capitalist relations to socialism, bypassing capitalism). Almaty. 351 p.
- 3 Pimnev N.A. (1958) Fight against hunger and homelessness of children in Uradba province in 1921-1922. XXII scientific conference. Uralsk. 108 p.
- 4 Dahshleiger G.F. (1965) Socio-economic transformations in the village and village of Kazakhstan (1921-1929). Alma-Ata: Nauka. 536 p.
- 5 Baishev S.B., Chulanov G.Ch. (1967) Development of the national economy of Kazakhstan for 50 years of Soviet power. Almaty. 464 p.

- 6 An essay on the history of the Communist Party of Kazakhstan. (1963) Kazakh State Publishing House. Alma-Ata. 672 p.
- 7 Nurpeisov K.N. (1987) Formation of Soviets in Kazakhstan. Alma-Ata. 240 p.
- 8 Vilensky E.L. (1980) Elimination of unemployment and agrarian overpopulation in Central Asia and Kazakhstan. Alma-Ata, Nauka. 277 p.
- 9 Baishev S.B. (1974) Essays on the economic history of the Kazakh SSR (1860-1970). Alma-Ata Publishing House "Kazakhstan". 235 p.
- 10 Dahshleiger G.F., Nurpeisov K.N. (1985) History of the peasantry of Soviet Kazakhstan. Alma-Ata. Vol. 1. 247 p.
- 11 Henkin E.M. (1988) Essays on the struggle of the Soviet state with hunger. Krasnoyarsk. 102 p.
- 12 Tatimov M.B. (1989) Social conditionality of demographic processes. Alma-Ata. 66 p.
- 13 Kozybayev M.K. (2000) Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches. Almaty. 89 p.
- 14 Alekseenko A.N. (1993) Rural population of Kazakhstan 1920-1990: abstract of the dissertation of the History of Sciences. Alma-Ata. 196 p.
- 15 Geller M. (1991) About hunger, bread and Soviet power. Bulletin of the All-Russian Committee for Famine Relief. London. 66 p.
- 16 Kabanov V.V. (1991) Ways and off-road agricultural development of Russia in the XX century. Questions of history. №2. 39 p.
- 17 Kristlan A.M. (1997) The Famine of 1921 in the Volga region: the experience of modern study of the problem. Abstract dissertation ... cand. istor. nauk. M. 108 p.
- 18 History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). (2009) In five volumes. Almaty: Atamura, Vol 4. 387 p.
- 19 Ivnitsky N.A. (2006) On the famine of 1932-1933 in the USSR. M. 345 p.
- 20 Bazanova F.N. (1987) Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR. The national aspect. Alma-Ata. 78 p.
- 21 State Archive of the Novosibirsk region. F. 47. op. 1, d. 1889, l. 201
- 22 State Archive of the Novosibirsk region. F. 47, op. 1, d. 1519, l. 314
- 23 State Archive of the Novosibirsk region. F. 47. op. 1, d. 2506, l. 270

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШАРШЫЛЫҚ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ БОСҚЫНДАРЫ»

Аңдатпа.

XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басында сталинизм саясаты мен Қазақстандағы ашаршылық мәселесін белсенді зерттеу басталды, бұл ретте 80-90 жылдардан айырмашылығы, жаппай ашаршылықтан, мемлекеттің жазалау әрекеттерінен және биліктің түрлі зорлық-зомбылық әрекеттерінен кейін қазақтардың көші-қонына қызығушылық артты.

Ұсынылып отырған мақала қазақтардың көші-қонына арналған, біздің ойымызша, олқылықтардың орнын толтыратын мұрағаттық құжаттар мен ғылыми зерттеулерді талдауға негізделген.

Сондықтан біз ұлттық тарих саласындағы осы көп қырлы мәселені шешуді уақытылы және өзекті ғылыми міндет деп санаймыз. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаевтың 2020 жылғы 24 қарашадағы №456 Жарлығына сәйкес «саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық оңалту жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлыққа қол қойылды. Осыған сәйкес республикалық, облыстық және қалалық деңгейлердегі мемлекеттік комиссия мүшелері белгіленген зерттеу тақырыбы аясында кеңестік саясаттың құрбандарын анықтау, құжаттарды құпиясыздандыру, жиналған материалдар негізінде құжаттар жинағын шығару бойынша табысты жұмыс істеуде.

Біздің Атырау облысы бойынша Мемлекеттік комиссияның 4-ші тобының тақырыбы 1916-1930 жылдардағы саяси қуғын-сүргін кезеңінде мемлекеттің жазалау әрекеттерін және биліктің түрлі зорлық-зомбылық әрекеттерін зерделеу болып табылады, бұл саяси науқандар мен жаппай ашаршылық кезінде Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған қазақ босқындарын оңалту жөніндегі ұсыныстарды дайындау және ұсыну, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістен кейін орын алған мәжбүрлі босқындар жылы. 20-30 жылдардағы зорлық-зомбылықпен ұжымдастыруға, конфессиялық саясатқа және ашаршылыққа, ел ішіндегі ішкі көші-қон проблемаларына, сондай-ақ көршілес, шекаралас мемлекеттерге және шетелге (Иран, Түркия, Моңғолия, Ресей Федерациясы) байланысты XX ғасыр.

Негізгі сөздер: ашаршылық, қуғын-сүргін саясаты, еру, ұжымдастыру, қазақтар саны, эвакуация.

ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ И «КАЗАХСКИЕ ОТКОЧЕВНИКИ»

Аннотация.

В конце XX – начале XXI веков началось активное изучение политики сталинизма и проблемы голода в Казахстане, при этом, в отличие от 80-90-х годов, возрос интерес к миграции казахов после массового голода.

Предлагаемая статья посвящена миграции казахов, основана на анализе архивных документов и научных исследованиях, которые, на наш взгляд, восполняют существующие пробелы. Поэтому мы считаем решение этой многоаспектной проблемы в области национальной истории своевременной и актуальной научной задачей. В соответствии с Указом Президента Республики Казахстан К.К. Токаева от 24 ноября 2020 года №456 подписан указ «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». В соответствии с этим члены Государственной комиссии на республиканском, областном и городском уровнях в рамках обозначенной темы исследования успешно работают над выявлением жертв советской политики, рассекречиванием документов, изданием сборников документов на основе собранных материалов.

Темой нашей 4-й группы Государственной комиссии по Атырауской области является изучение карательных акций государства и различных насильственных действий властей в период политических репрессий 1916-1930 годов, это подготовка и представление предложений по реабилитации казахских беженцев, вынужденных покинуть Казахстан во время политических кампаний и массового голода, вынужденные беженцы, имевшие место после национально-освободительного восстания 1916 года. XX века, в связи с насильственной коллективизацией, конфессиональной политикой и голодомором 20-30-х годов, проблемами внутренней миграции внутри страны, а также в соседние, приграничные государства и за рубеж (Иран, Турция, Монголия, Российская Федерация).

Ключевые слова: голодомор, политика репрессий, оттепель, коллективизация, численность казахов, эвакуация.

REFERENCES

- 1 Genkina E. (1954) Transition of the Soviet state to the NEP (1921-1922). M. 202 p. [in English]
- 2 Neistadt S.A. (1954) Socialist transformation of the economy of the Kazakh SSR in 1917-1937 (from pre-capitalist relations to socialism, bypassing capitalism). Almaty. 351 p. [in English]
- 3 Pimnev N.A. (1958) Fight against hunger and homelessness of children in Uradba province in 1921-1922. XXII scientific conference. Uralsk. 108 p. [in English]
- 4 Dahshleiger G.F. (1965) Socio-economic transformations in the village and village of Kazakhstan (1921-1929). Alma-Ata: Nauka. 536 p. [in English]
- 5 Baishev S.B., Chulanov G.Ch. (1967) Development of the national economy of Kazakhstan for 50 years of Soviet power. Almaty. 464 p. [in English]
- 6 An essay on the history of the Communist Party of Kazakhstan. (1963) Kazakh State Publishing House. Alma-Ata. 672 p. [in English]
- 7 Nurpeisov K.N. (1987) Formation of Soviets in Kazakhstan. Alma-Ata. 240 p. [in English]
- 8 Vilensky E.L. (1980) Elimination of unemployment and agrarian overpopulation in Central Asia and Kazakhstan. Alma-Ata, Nauka. 277 p. [in English]
- 9 Baishev S.B. (1974) Essays on the economic history of the Kazakh SSR (1860-1970). Alma-Ata Publishing House "Kazakhstan". 235 p. [in English]
- 10 Dahshleiger G.F., Nurpeisov K.N. (1985) History of the peasantry of Soviet Kazakhstan. Alma-Ata. Vol. 1. 247 p. [in English]
- 11 Henkin E.M. (1988) Essays on the struggle of the Soviet state with hunger. Krasnoyarsk. 102 p. [in English]
- 12 Tatimov M.B. (1989) Social conditionality of demographic processes. Alma-Ata. 66 p. [in English]
- 13 Kozybayev M.K. (2000) Kazakhstan at the turn of the century: reflections and searches. Almaty. 89 p. [in English]
- 14 Alekseenko A.N. (1993) Rural population of Kazakhstan 1920-1990: abstract of the dissertation of the History of Sciences. Alma-Ata. 196 p. [in English]
- 15 Geller M. (1991) About hunger, bread and Soviet power. Bulletin of the All-Russian Committee for Famine Relief. London. 66 p. [in English]
- 16 Kabanov V.V. (1991) Ways and off-road agricultural development of Russia in the XX century. Questions of history. №2. 39 p. [in English]
- 17 Kristlan A.M. (1997) The Famine of 1921 in the Volga region: the experience of modern study of the problem. Abstract dissertation...cand. istor. nauk. M. 108 p. [in English]

- 18 History of Kazakhstan (from ancient times to the present day). (2009) In five volumes. Almaty: Atamura, Vol 4. 387 p. [in English]
19 Ivnitsky N.A. (2006) On the famine of 1932-1933 in the USSR. M. 345 p. [in English]
20 Bazanova F.N. (1987) Formation and development of the population structure of the Kazakh SSR. The national aspect. Alma-Ata. p. 78. [in English]
21 State Archive of the Novosibirsk region. F. 47. op. 1, d. 1889, l. 201. [in English]
22 State Archive of the Novosibirsk region. F. 47, op. 1, d. 1519, l. 314 [in English]
23 State Archive of the Novosibirsk region. F. 47. op. 1, d. 2506, l. 270 [in English]

Information about authors:

Kairat Zhanabayev - **corresponding author**, candidate of philological sciences, “Research of kazakh folklore and literature” named after Zhambyl, Al-Farabi Kazakh national University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: ovlur1963@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4755-6631>

Информация об авторах:

Кайрат Жанабаев – **основной автор**, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник центра «Исследования казахского фольклора и литературы» имени Жамбыла, Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: ovlur1963@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4755-6631>

Авторлар туралы ақпарат:

Кайрат Жаңабаев – **негізгі автор**, филология ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы қазақ Ұлттық университеті, Жамбыл атындағы «Қазақ фольклоры мен әдебиетін зерттеу» орталығының жетекші ғылыми қызметкері, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ovlur1963@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4755-6631>

FTAMP 03.20
ӨОЖ 94 (574)

DOI 10.47649/vau.2023.v70.i3.03

Ж.К. Жумабаева^{1*} , А.М. Сақпалиева²

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы

²Каспий университетінің колледжі
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы

*e-mail: zia88@mail.ru

ҰЖЫМДАСТЫРУ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ (1925-1929 ЖЖ.) ГУРЬЕВ УЕЗІНІҢ ӘКІМШІЛІК-ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫ, ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫ ЖӘНЕ ҚОЖАЛЫҚТАРЫ: СТАТИСТИКАЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕР ТАЛДАУ

Аңдатпа.

Мақала Кеңес өкіметінің XX ғасырдың 30-жылына дейін көшпелілік ғұрпын сақтаған қазақ қожалықтарын социалистік негізге көшіру барысында жүргізген реформаларының заңсыздығын Гурьев өңірі мысалында ашуға ықпал ететін мәселелерге арналған. Мақалада байларды тәркілеу мен ұжымдастыру қарсаңындағы Гурьев уезі құрамындағы көшпелі қазақтар тұратын болыстықтар мен ауылдардың әкімшілік-территориялық құрылымын, өңірді мекендеген халықтың ұлттық, әлеуметтік құрамын, мал шаруашылығымен айналысатын жеке меншіктегі қожалықтардың санын және мал саны көрсеткіштерін салыстырмалы талдау, саралау арқылы зерттеу қорытындылары шығарылды. Атап айтқанда, Гурьев уезінің жайсыз климаттық ерекшеліктеріне орай, бұл өңірдегі жеке қожалықтардың Қазақстанның өзге аймақтарына

қарағанда шаруашылықтық әлсіздігі мал санының аздығымен тұжырымдалады. Сонымен қатар, өңірдегі қазақ қожалықтарының экономикалық әлсіздігі 1918-1920 жылдардағы уезд аумағындағы Азамат соғысы зардаптарымен және 1921-1923 жылдардағы бірнеше дүркін болған қуаңшылық пен жұтпен байланыстырылады.

Гурьев уезіндегі кеңестендіру шаралары барысында жүргізілген әкімшілік-территориялық өзгерістердің көптігі халықтың әлеуметтік-экономикалық құрылымына ықпал еткені 1926-1929 жылдар аралығында салыстырылып талданады. Өңір халқының ұлттық жағынан салыстырмалы түрде біркелкілігін көшпелі мал шаруашылығының басымдығымен негіздейді. Бұл талдаулар Гурьев өңіріндегі 1928 жылғы ірі байларды кәмпескелеу, 1929-1933 жылдардағы мал және ет дайындату және ұжымдастыру сияқты саяси науқандарды әділетсіз өткенін ашуға ықпал етеді, Уезд аумағында кәмпескелеу шарттарына сәйкес келетін қожалықтардың болмағанын дәлелдейді.

Негізгі сөздер: 20-жылдардағы Гурьев уезі, кеңестік шаралар, әкімшілік-территориялық өзгерістер, халқының сапалық құрамы, көшпелі жеке қожалықтардың экономикалық жағдайы, мал басы, салыстырмалы талдау.

Кіріспе.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Кеңес өкіметінің орнығу кезеңіндегі Гурьев аймағындағы кеңестендіру, көшпелі қазақ қожалықтарын отырықшылыққа көшіру және ұжымдастыру мәселелері қазақстандық тарих ғылымында ізденіс аясынан мүлде тыс қалды. Республика деңгейінде кеңестендіру зардаптары туралы зерттеулер болғанымен, аймақ деңгейінде бұл проблемаларға мән берілмеді және кеңестік реформалардың ақиқаты ашылмады. Бұл маңызды мәселе ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың сталинизм құрбандарын толық ақтау жөніндегі Жарлығына сәйкес зерттеле бастады.

Мақаланың ізденіс аясындағы халық саны мәселесіне орай бұрынғы тарихи-демографиялық сипаттағы зерттеулерге шолу жасасак, олар өткен ғасырдың 80-жылдарына дейін тек кеңестік қоғам тарихына қатысты қарастырылып, жарық көрген еңбектер қазақ халқының бастан өткерген қасіретті кезеңінің мәселелері мен себептерін қозғамады. Сондықтан, 80-жылдардың соңына қарай қазақстандық ғалымдарының зерттеулерінде алғаш рет саяси факторлардың қазақ халқына тигізген зардаптары да талдана бастады. Осындай зерттеулер қатары Абылхожин Ж., Қозыбаев М., Тәтімов М., Асылбеков М., Галиев А. т.б. ғалымдар еңбектерімен толықты [1], [2].

Қазақстанның батыс аймағының тұрғындары туралы М.Сдыковтың монографиясында [3], Ә.Аман диссертациясында кездессе, ішінара мәліметтер К.Жаулиннің кандидаттық диссертациясында Ж.Жумабаева мен С.Молдашеваның мақаласында т.б. зерттеушілер еңбектерінде көрініс тапты [4], [5]. Дегенмен Гурьев (Атырау) өңіріндегі кеңестендіру зардаптары туралы арнайы монографиялық еңбектер жоқ деуге негіз бар [6].

Осы зерттеу жұмысы Кеңестік биліктің аса ірі волонтаристік шаралары – көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын ірі байларды тәркілеу және қазақтың жеке қожалықтарын күшпен отырықшыландыру, ұжымдастыруға дейінгі Гурьев уезіндегі әлеуметтік-экономикалық ахуалды, өңірдің халық саны, сапалық құрамы және шаруашылықтар деңгейін айқындауға және жоғарыдағы түбегейлі қайта құрулардан кейінгі жағдайлармен салыстырмалы талдауға, пайымдауға мүмкіндік береді. Мақаладағы мәліметтер мен тұжырымдарды ірі байларды кәмпескелеудің, салық салу мен мал дайындау науқандарының зардаптарын түсіндіруге қолдануға болады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақалада зерттеу нысаны ретінде Атырау өңірінің 20 ж. (бұрынғы Гурьев) әкімшілік-аумақтық құрылымы мен демографиясы, шаруашылығы алынып, 1925 жылдан 1928 жылғы байларды тәркілеу және ұжымдастыру-отырықшыландыру науқандарына дейінгі әкімшілік-территориялық құрылымының өзгерісі, тұрғындарының сандық көрсеткіштері және ондағы қожалықтар туралы мұрағат деректерін талдау осы тақырыптағы

әдебиеттердегі мәліметтермен салыстырылып талданады. Зерттеу нысанына қатысты негізгі дереккөрі Атырау мемлекеттік архиві материалдары саналады. Сонымен қатар Батыс Қазақстан облыстық мемлекеттік архиві қорының, ҚР Орталық мемлекеттік архив қорының материалдары нақты тарихи және басқа да статистикалық жинақтар, демография тақырыбына жазылған зерттеу жұмыстары пайдаланылды. Олардағы мәліметтерді іріктеу, жүйелеу нақты-тарихи және нарративтік әдістер арқылы тұжырымдалды. Тарихилық әдісі зерттеу нысанына қатысты мәселелерді уақыттық, хронологиялық тұрғыда қарастыруға мүмкіндік берсе, салыстырмалы-статистикалық әдіс өңір тұрғындарының және қожалықтарының сандық-сапалық өзгерістерін талдауға ықпал етті. Себеп-салдарлық, компаративтік әдіс Гурьев уезі тұрғындары мен қожалықтарының өсу және азаю динамикасын ашуда, ал аналитикалық әдіс осы процестерді тұжырымдауға өз септігін тигізді.

1925-1929 жылдар аралығындағы Кеңес өкіметі дәстүрлі қоғамнан социализмге өтудің жедел, әрі волонтаристік шараларының бірі ретінде бірнеше дүркін әкімшіл-территориялық бөлініс жасап, уездегі көшпелі қазақтың өмірі мен шаруашылығына мүлде қолайсыз түбегейлі өзгерістер енгізді. Жол торабы, инфраструктурасы, сауда мекемелері, тұрақты қоныстары жоқ көшпелі жұрт жыл сайынғы территориялық бөліністерден зардап шекті.

Жүйелілік принципі негізінде зерттеу нәтижелері ірі байларды тәркілеу және ұжымдастыру мен отырықшыландыру сияқты ұланғайыр формациялық өзгерістер қарсаңындағы уездегі қазақ тұрғындарының демографиясы мен шаруашылық деңгейін бағамдауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен оларды талқылау.

Әкімшілік-территориялық құрылымына сараласақ, 1920 ж. 20 қазанында Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы құрылғанға дейін Гурьев қаласы әуелі Астрахань губерниясының, одан кейін Орал казактары әскерлігінің уақытша қарауында және Орынбор губерниясы құрамында болды. ҚазАКСР-і әкімшілік-территориялық құрылымына сәйкес, 1920 жылы Гурьев уезі Орал губерниясының құрамына берілді.

1920 жылы бұл уезде 34 болыстық болса, 1923 жылы КазАКСР Атқару комитетінің қаулысына орай ірілендіріліп, 11 болысты құрады. Орталығы Гурьев қаласы болған Гурьев уезінің 1925 жылғы құрамына 11 болыстықтар және Плотовинск, Ракушечье, Тохтаркин ауылдарынан тұратын УАК-ке (Уездік Атқару комитеті) тікелей бағынышты сельсоветтер және 3 кенорындарындағы (Мақат, Доссор, Ракуша) қоныстар қосылды (1-кесте).

Кесте 1 – Гурьев уезі бойынша болыстар мен селсоветтер және тұрғындарының сандық көрсеткіші

Болыстар	17/II 1925 жылғы санақ бойынша	Санақтың 3-ші рет жасалған формасы			
		қазақ	орыс	татар	басқалар
1. Редут	9 470	6 186	3 256	-	-
2. Тополи	7 322	1 733	5 789	-	-
3. Қарасамар	7 589	7 589		-	-
4. Есбол	7 428	7 430	-	-	-
5. Соколок (Сокол)	13 669	13 593	-	76	-
6. Ракуша	7 358	7 358	-	-	-
7. Сарыкөл	13 272	13 272	-	-	-
8. Қызылқоға	11 160	11 150	-	-	10
9. Ембі	16 919	16 369	-	-	550
10. Ембі-Атырау	6 270	6 270	-	-	-
11. Ақжал	8 404	8404	-	-	-

УАК-ке тікелей бағынышты селсоветтер					
1. Плотовинский	1 440	1240	-	-	-
1924 ж. Кеңестер құрылмай, тек жұмысшылардың жалпы жиналысына төраға мен хатшы сайланған кен орындары					
1. Доссор	1 598	953	645	-	-
2. Ракуша	689	478	211	-	-
3. Мақат	133				
Барлығы	112 721	102 025	9 901	76	560
		112 562			
Ескерту: Гурьев уезі бойынша болыстар мен селсоветтер және тұрғындарының сандық көрсеткіші [7]. Бұл тізімге қала халқы кірмейді					

1926 жылғы Бүкілодақтық халық санағы бойынша Орал губерниясы халық сирек қоныстанған аймақ ретінде кестенің ең соңына ілігіп, тұрғындарының жалпы саны 638 244 адам, оның 124 994-і Гурьев уезінікі болды [3. – 103]. К.М. Жаулин зерттеуінде Гурьев уезі кіретін Орал губерниясының тұрғындарының саны 681 мыңнан аса және территориясы шамамен 266 мың шаршы шақырым делінген [5. – 16]. Тағы бір деректе Орал губерниясында халық саны – 589 789, соның ішінде Гурьев уезінде жергілікті тұрғындар саны 112 941 адам, оның қалалық тұрғындар саны 15 917 адам, бұл Гурьев уезі бойынша М.Сдықовтың мәліметтеріне сай келеді.

Гурьев уезі 1926 жылы 14 болысқа бөлініп, әр болыстың халық саны төмендегідей көрсетілген:

Ақжал – 2 126

Доссор селсоветі – 5 330

Есбол – 7 561

Қарасамаар – 7 279

Қызылқоға – 12 524

Плотовинск селсоветі – 1 670

Ракуша – 4 855

Редут – 9 477

Сарыкөл – 11 068

Сарытөбе – 16 770

Соколок – 12 228

Тополи – 8 019

Ембі (Жем) – 10 622

Ембі-Атырау – 3 412

Сарытөбе, Қызылқоға, Соколок, Сарыкөл болыстықтарында халық тығыз қоныстанған [8].

Уездің Гурьев қаласын қоспағандағы ұлттық құрамы қазақтардың басымдығын (90%) көрсетеді, барлығы – 101 841 адам, оның 52 665-і ер, 49 176-ы әйел, оның ішінде, сауаттылары 5 770 адам – 5,5% құрайды.

Кесте 2 – Уездің Гурьев қаласын қоспағандағы ұлттық құрамы қазақтардың басымдығы

Әкімшілік-аумақтық түрі	Гурьев уезі бойынша сауатты қазақтар	
	Ер	Әйел

Қала (Гурьев, Доссор)	418	48
Селолық жерлер	5 054	250
Барлығы	5 472	298
Ескерту: Гурьев уезі бойынша сауатты қазақтар [8]		

Ал жергілікті архивтің «1927 жылға статистикалық есебі мен 1926 жылғы халық санағының алдын ала жиынтығы» құжатында болыстардағы халық саны мен шаруашылық түріне байланысты мынадай мәліметтер берілген.

Кесте 3 – 1927 жылға статистикалық есеп

Болыстар мен селсоветтер	Тұрмыстық белгісі бойынша	Тұрғындар саны	Әр топтағы адам саны
1. Редут	отырықшы	9 480	35 043
2. Тополи (Тобыл)	отырықшы	8 149	
3. Есбол	отырықшы	7 568	
4. Плотовинский селсоветі	отырықшы	1 661	
5. Кеңөзек селсоветі	отырықшы	475	
6. Соколок (Сокол) №1-12 ауылдар	көшпелі	7 710	30 883
4.1. Соколок (Сокол) №13-18 ауылдар		4 506	
7. Ракуша	көшпелі	4 158	
8. Ембі-Атырау	көшпелі	3 412	
9. Сарытөбе	көшпелі	16 636	
10. Ақжал	көшпелі	2 121	41 241
11. Қарасамар	жартылай көшпелі	7 053	
12. Қызылқоға	жартылай көшпелі	12 590	
13. Сарыкөл	жартылай көшпелі	11 083	
14. Ембі	жартылай көшпелі	10 515	
Барлығы 107 117			
Ескерту: авторлармен құрастырылған			

Гурьев пен Доссор қалаларының тұрғындар саны – 15 894 [9]. Сонда жалпы саны 123 011 адамды құрайды. Бұл кестенің жоғарғыдағы мәліметтен аз-кем өзгешелігі, есеп жүргізудегі жаңылыстан болуы мүмкін. Ғалым М.Сыдықов тұрғындардың көбеюі табиғи өсім негізінде емес, Калмыков уезінің тарауына байланысты болу мүмкіндігін негіздейді [3. – 10]. Сонымен қатар, 3-кестеде отырықшы тұрғындар – 32,8%, көшпелі тұрғындар – 28,8%, жартылай көшпелі тұрғындар – 38,4% құраған. Бұл мәлімет шындыққа сай келмейді, себебі, кестедегі жартылай отырықшы делінген Қарасамар, Қызылқоға, Сарыкөл, Ембі болыстықтары мал шаруашылықты мекендер саналады.

Келесі 4-кестеде 1927 жылғы уездегі болыстар тұрғындарының сандық-сапалық көрсеткіші берілген:

4-кесте

Кесте 4 – 1927 жылғы Гурьев уезі бойынша халық саны

Болыстар	Ұлты бойынша адам саны		
	Ерлер	Әйелдер	Барлығы

	қазақ	орыс қазақ	татар	басқа ұлттар	қазақ	орыс қазақ	татар	басқа ұлттар	
1. Соколок	5 922	-	48	-	6 767	-	47	-	12 784
2. Қызыл-қоға	6 381	-	57	2	5 608		59	3	12 110
3. Ембі (Жем)	6 717	428	204	-	6 227	421	190	-	14 187
4. Сарыкөл	6 441	-	-	-	5 171	-	-	-	11 612
5. Сарытөбе	Мәлімет берілмеген								18 008
6. Есбол	3 900	1	-	-	3 637	1	-	-	7 539
7. Қарасамар	205	-	-	-	203	-	-	-	408
8. Ракуша	2 577	-	-	-	2 784	-	-	-	5 361
9. Редут	Мәлімет берілмеген								5 247
10. Тополи	Мәлімет берілмеген								6 353
Қалалық совет	Мәлімет берілмеген								
1. Гурьев	Мәлімет берілмеген								11 992
Дербес ауылдық кеңестер									
1.Плотовинск	1 025	5	-	-	897	6	-	-	1 933
2.Кеңөзек	280	-	-	-	234	-	-	-	514
Барлығы	108 048								
Ескерту: кесте [10] дереккөзі негізінде құрастырылған									

Алайда, кестедегі мәліметтер толық емес:

1) Қарасамар болысының №1, 3, 7 ауылдарынан мәлімет жоқ, тек №2, 4, 5, 6 кеңестік ауылдары бойынша тұрғындарының саны берілген. Редут болысында да осындай жағдай.

2) Осы тізімде Сарыкөл болысының №7 ауылы, Қарасамар болысының №1, 3, 7 ауылдары, Ақжол болысының ауылдарының мәліметі жоқ.

3) Гурьев қаласы, Редут, Тополи болыстары, Кеңөзек дербес ауылы туралы мәліметтер берілмеген. Өйткені, тек кеңестендірілген ауыл-аймақтар ғана санаққа іліксе керек. Сондықтан, тұрғындардың нақты саны айқын болмады. Әйтсе де, бұл дерек Гурьев уезінде қазақтардың басымдығын айғақтайды.

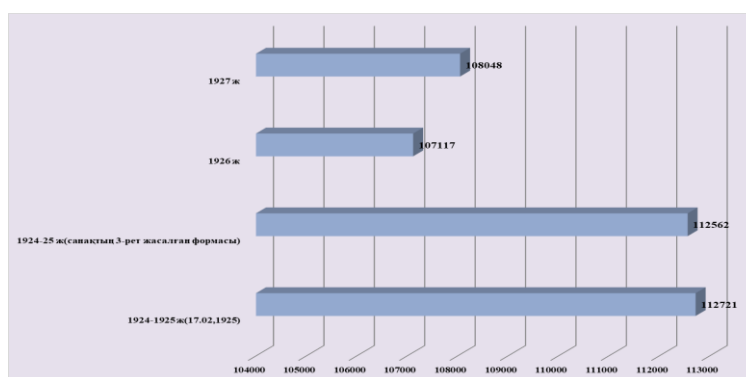
Сол жылғы, яғни 1927 жылғы Гурьев уезіндегі мал басы мен қожалықтарының саны келесі кестеде берілген:

Кесте 5 – 1927 жылғы Гурьев уезіндегі мал басы мен қожалықтарының саны

Болыстар	Қолда бар мал саны					Қожалықтар саны			
	Түйе	Жылқы	Сиыр	Қой мен ешкі	Барлығы	Қазақ	Орыс-казак	Татар және басқалар	Барлығы
1. Соколок	6 315	1 312	6 993	56 466	70 906	2 616	-	14	2 630
2. Қызыл-қоға	3 386		13 426	35 115	53 428	2 691	-	30	2 721
3. Ембі (Жем)	4 217	1 700	7 378	52 285	65 580	Мәлімет берілмеген			3 122
4. Сарыкөл	2 766	1 330	9 934	36 926	50 956	2 870	-	-	2 870
5. Сарытөбе	10 215	6 114	20 619	17 425	54 373	4 219	-	-	4 219
6. Есбол	1 222	335	3 641	8 857	14 055	1 691	1	-	1 692
7. Қарасамар	206	125	594	653	1.578	102	-	-	102
8. Ракуша	4 549	1 722	2 024	36 247	44 542	5 359	-	-	5 359
9. Редут	Мәлімет берілмеген								1 252
10. Тополи									1 534
Қалалық совет									
1. Гурьев	Мәлімет берілмеген								1 797
Дербес ауылдық кеңестер									
1. Плотовинск	151	189	963	193	1 496	473	2	-	475
2. Кеңөзек	Мәлімет берілмеген				111	-	-	-	111
Барлығы	357 025					27 884			
Ескерту: авторлармен құрастырылған									

Бұл көрсеткіште Гурьев уезіндегі мәліметтердің толық еместігіне қарамастан, 357 025 мал санын 27 884 қожалыққа бөлгенде әр қожалықта орташа есеппен 12-13 бас малдан келеді. Мұның өзі ірі байларды кәмпескелеу қарсаңындағы Гурьев уезі сияқты аридтік зонадағы қазақтың көшпелі шаруашылықтарындағы мал санының аздығын көрсетеді. Осы кестедегі Ракуша болыстығында әр қожалықтағы мал саны – 8 бас мал, Ембі – 21 бас мал, Сартөбе – 12,9 бас мал, Қызылқоға – 19,6 бас мал, Сарыкөл – 17,8 бас мал, Есбол – 8,3 бас мал, Қарасамар – 15,5 бас мал, ең көбі Соколок болыстығында – 27 бас мал боп тұр. Мұндай жағдай өңірдің шөлейтті аймақта орналасу ерекшелігімен қатар, 1921-1923 жылдарда көшпелі аймақтардағы бірнеше дүркін болған жұтқа байланысты қалыптасқан деуге негіз бар.

Төменде берілген 1-суретте жергілікті өңірдің мұрағат құжаттарындағы 1925-1927 жылдардағы халық саны бойынша статистикалық есептері корриляцияланған. 1926 жылдан бастап өңір бойынша халық санының кему динамикасын көрсетеді. Осыған орай, демограф ғалым М.Сдықов 1917-1926 жылдарда оның себебін сыртқы саяси факторлардың ықпалымен (төңкерістер, азамат соғысы, жұт, қарақшылық байланыстырады) т.б. [3. – 106].

Сурет 1 – 1925-1927 жылдардағы жергілікті өңірдің мұрағат құжаттарындағы халық саны

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Гурьев округі: Бұрынғы Гурьев уезінде 14 болыстық пен 2 қалалық мекен болса, 1928 жылдың 17 қаңтарында Орал губерниясы жойылып, губернияның уездері мен болыстықтары есебінен Гурьев және Орал округтері құрылды. ҚазАКСР ОАК-тің 17.01.1928 жылғы VI шақырылған 11 сессияның қаулысымен Гурьев округі құрылып, оның құрамына 6 аудандар кірді: Жаманқала, Есбол, Доссор, Жилокоса, Қызылқоға, Новобогат. 1928 жылдың 15 шілдесінде Теңіз ауданы Орал округінің құрамынан Гурьев округіне беріліп, округтің жалпы халық саны 173 147 адамды құрады [11].

Аудандар төмендегі болыстықтар мен ауылдық кеңестерден құралды:

1. Доссор ауданы – Ракуша, Сокол болысының №13-18 әкімшілік ауылдары мен Доссор селсоветінен, Ембі болысынан (Адай округіне енген бөлігін алмағанда);
2. Жилокоса ауданы – Ембі болысының бір бөлігі, Ембі-Атырау, Ақжал, Келімберді болыстарынан тұрған;
3. Есбол ауданы – Есбол, Сокол (№13-18 әкімшілік ауылдарын қоспағанда) және Жымпиты уезінің Индер болысының №4, 5, 6 әкімшілік ауылдарынан;
4. Қызылқоға ауданы – Қызылқоға, Сарыкөл, Қаракөл (бұрынғы Жымпиты уезі) болыстарынан, Қарасамардың 6 ауыл советтерінен;

5. Новобогат ауданы – Сарытөбе болысы мен Редут болысының Бесарал, Жалғансай, Бақсай, Новобогат, Таңқы, Кеңарал ауыл советтерінен;

6. Жаманқала ауданы – Тополи болысының Харкин, Қызылжар селсоветтері, Редут болысының Сорочинко, Сарайшық, Редут және Кандаур селолық советтерінен, Қарасамар болысының №7 әкімшілік ауылынан;

7. Теңіз ауданы – Бөкей уезінің Теңіз болыстығынан.

Плотовин селсоветі – бұрынғы шекарасымен қалдырған;

Кеңөзек селсоветі – Гурьев қаласынан бөлінген

Сөйтіп, 1928 жылы Гурьев округіне 7 аудан: Новобогат, Доссор, Жилокоса, Жаманқала, Теңіз, Есбол, Қызылқоға, Плотовин, Кеңөзек селсоветтері кірді.

Гурьев округінің аудандары мен Плотовин, Кеңөзек селсоветтерін қосқанда 55 745 шаршы шақырымға жетті. Уезд кезінде ауданы 72 537 шаршы шақырым болса, аумақтық-әкімшілік бөліністен кейін 13 208 шаршы шақырымға кеңейіп, 85 745 шаршы шақырымды құрады [12]. Оның 22,9 шаршы шақырымы (2290 га) егістікке жарамды, соның 78,4%-на тары егілді. Бұл қазақтардың егінмен айналыспағанын дәлелдейді. Бірақ отырықшы, жартылай отырықшы аудандар боп балық аулау, мұнай өндірісі аймақтары жатқызылған [9. – 1]. Осы тұрғыдан, зерттеуші К.М. Жаулиннің халықтың 24%-ы отырықшы, 76%-көшпелі деген мәліметі шындыққа сай келеді [5. – 18].

Кесте 6 – 1928 жылғы Гурьев округі аудандары бойынша шаруашылық саны мен типтері

Аудандар:	Барлық шаруашылық саны	Соның ішінде			
		Көшпелі	%-к көрсеткіш	Отырықшы	%-к көрсеткіш
1. Жаманқала	3008	271	9	2737	91
2. Новобогат	4613	4023	87,2	590	12,8
3. Теңіз	7815	5358	68,6	2457	31,4
4. Есбол	4253	3541	83,3	712	16,7
5. Доссор	2274	1477	65	797	35
6. Қызылқоға	7778	7646	98,3	132	1,7
7. Жилокоса	2967	2812	94,8	155	5,2
Плотовин с/с.	376	8	2,1	368	97,9
Барлығы:	33084	25136	76	7948	24

Ескерту: кесте [13] дереккөзі негізінде құрастырылған

1928 жылы 7 ауданы бар Гурьев округінде ай өтпей-ақ өзгеріс боп, 17 қыркүйекте Жылой (Жилкоса) ауданының Ембі болысынан (Доссорға қосылды – Ж.Ж.) өзге жерлері Адай округіне беріліп, аудан саны қайтадан 6 болды. Содан кейін 1929 жылы Бүкілодақтық Атқару комитетінің (бұдан былай – БОАК) 22 қыркүйегіндегі қаулысына сәйкес, Адай округі таратылып, Маңғыстау ауданы боп Гурьев округіне қосылды [14].

Ал 1930 жылы әкімшілік-аумақтық құрылым тағы да өзгеріп, округ таратылып, аудандар Орал губерниясына тікелей бағындырылды. Енді ауданаралық қосылыстар жүрді. Мысалы, Есбол, Новобогат, Жаманқала аудандары таратылып, Гурьев ауданы құрылды. Қызылқоға ауданы таратылып, Доссор ауданына қосылды.

1930 жылы Гурьев өңіріндегі аудандар былайша түзілді:

1. Гурьев ауданы, Гурьев қаласымен (Есбол, Новобогат, Жаманқала);
2. Доссор ауданы (Доссор, Қызылқоға);
3. Маңғыстау ауданы;
4. Теңіз (Денгиз) ауданы;

5. Жылой (Жилкоса) ауданы;

1928-1931 жылдардағы Қазақстанда өткізілген әкімшілік-аумақтық бөліністері индустрияландыру және ауыл шаруашылығының социалистік негізге көшіруді тездетуге ықпал ету үшін жасалды. Бұл жұмыстар күштеу және көндіру әдістерімен жүргізіліп, Республикалық үкімет органдарынан басқаруда қатандық пен шапшаңдықты талап етті [15].

Округтегі мал саны 884 561 құрап, оның 28 444 немесе 3,2%-ы жылқы, 187 356 (21,2%-ы) ірі қара, 587 175 (66,4%-ы) қой, 38 889 (4,4%-ы) ешкі, 42 697 (4,8%-ы) түйе және 255 өзге мал [16, 1] болса, К.Жаулин көрсеткіштері мынадай: 28 404 жылқы, 192 949 ірі қара, 74 651 қой, ешкі, 61 321 түйе [5. – 18].

Кесте 7 – 1928 жылғы Гурьев округінің аудандары бойынша мал саны көрсеткіші, бас

Аудандар	мал саны	жылқы	ірі қара	қой	ешкі	түйе
Жаманқала	33 877	1 171	12 803	15 608	3 046	1 249
Новобогат	101 814	5 698	35 919	46 485	6 443	7 269
Теңіз	74 673	9 783	51 840	5 787	954	6 309
Есбол	128 317	2 458	20 634	91 424	7 070	6 731
Доссор	104 541	2 442	6 328	86 792	2 642	6 337
Қызылқоға	229 577	3 721	48 348	157 568	13 189	6 451
Жилокоса	211 762	3 171	11 484	183 511	5 245	8 351
Ескерту: авторлармен құрастырылған						

Жаманқала ауданы бойынша 1 қожалыққа 10,1; Новобогат ауданы бойынша 18; Теңіз ауданы бойынша 7,6; Есбол ауданы бойынша 29; Доссор бойынша 43; Қызылқоға бойынша 37,8; Жилокоса бойынша 48,6 бас әртүрлі мал санынан келеді 14. Бұл талдаулар Гурьев өңіріндегі мал және ет дайындату және 1928 жылғы ірі байларды кәмпескелеу сияқты саяси науқандардың әділетсіз болғанын дәлелдейді [16].

Қорытынды.

1920-жылдардағы түбегейлі формациялық өзгерістер, яғни нарықтық қатынастардан социалистік негізге өту жағдайында Гурьев уезінде бірнеше әкімшілік-территориялық бөліністердің жүргізілуі халықтың ауданаралық байланыстардың тұтастығын бұзып, халықтың берекесін кетірді. Жол, коммуникация, инфрақұрылымы жоқ, көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақ қожалықтары үшін бұл тиімсіз болды. Мақалада көрсетілген статистикалық мәліметтердің толық болмауы билік органдары мен қожалықтар арасындағы жол қатынасының нашарлығын дәлелдейді. Дегенмен уезд халқының сандық және сапалық құрамы, шаруашылықтар мен мал саны жөнінде салыстырмалы талдау жасалып, жаппай ұжымдастыруға дейін олардың даму динамикасы анықталды. Гурьев уезінің Қазақстанның өзге аймақтарына қарағандағы климаттық ерекшеліктеріне сәйкес қалыптасқан территориялық, шаруашылық құрылымы, жер және жемшөп ресурстары кеңестендіру шаралары кезінде көп жағдайда есепке алынбады деген тұжырым жасалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Абылхожин Ж., Козыбаев М., Татимов М. Трагедия казахского аула. Вопросы истории. — №7. — 1989. — 18 с.
- 2 Асылбеков М., Галиев А. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). — Алматы: Ғылым. — 1991. — 192 с.
- 3 Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана: история формирования и развития. 1897-1989гг. — Алматы: Ғылым. — 1995. — 220 с.

- 4 Аман Ә.Б. Батыс Қазақстан ауыл халқы: тарихи-демографиялық аспекті. (XX ғ. 20-80 жылдары). Монография. Жұбанов кітапханасы сериясы. — Ақтөбе. Жұбанов университеті баспасы. — Б. 216.-220
- 5 Жаулин К.М. Батыс Қазақстандағы шаруа қожалықтарын күшпен ұжымдастыру: тарихы мен тағылымы (1928-1933жж.): т.ғ.к. кан. дисс. — Алматы. — 1997. — 265 б.
- 6 Жумабаева Ж.К., Молдашева С.К. Атырау аймағының Кеңес заманындағы этно-демографиялық үдерістері. «Қазақ тарихы» журналы. — № 5(194). — 2021. — Б. 25-31
- 7 Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). Қ-2, т-1, 220-іс, 85 п.
- 8 Всесоюзная перепись населения КАССР 1926 года. Т. VIII. — Москва. — 1928. — 44 с.
- 9 Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). Қ-2, т-1, д.18, 28-29 л.
- 10 Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). Қ-2, т-1, 325-іс. 25-27 шп.
- 11 Атырау (бұрынғы Гурьев) облысының әкімшілік-аймақтық бөліну тарихы туралы анықтамалық (1920-2000жж.). — Алматы: Асем-Систем. — 2003. — 144 б.
- 12 Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). Қ-2, т-1,42-іс, 1,2-пп.
- 13 Атырау облыстық мемлекеттік архиві (АОМА). Қ-2, т-1,42-іс, 5 б.
- 14 Административно-территориальное деление Казахской АССР на 1 мая 1929 года с показанием национального состава районов. Казиздат. — Москва. — 1929. — 26 с.
- 15 Атырау (бұрынғы Гурьев) облысының әкімшілік-аймақтық бөліну тарихы туралы анықтамалық (1920-2000 жж.). — Алматы: Асем-Систем. — 2003. — 144 б.
- 16 Гурьевский округ и его районы. Издание Уральского Губплана. — Уральск. — 1928. — 8 с.

АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА, НАСЕЛЕНИЕ И ХОЗЯЙСТВА ГУРЬЕВСКОГО ОКРУГА В КАНУН КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ (1925-1929 ГГ.): АНАЛИЗ СТАТИСТИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ

Аннотация.

Данная статья посвящена вопросам, способствующим раскрытию несправедливости реформ, проведенных советской властью при переходе кочевых казахских хозяйств на социалистические основы, на примере Гурьевской области. В статье рассмотрены вопросы административно-территориального устройства, национальный и социальный состав населения региона, и состояния единоличных кочевых хозяйств казахов уезда накануне конфискации крупных баев и сплошной коллективизации. Авторы путем сравнительного анализа сопоставили статистические данные разных годов, хранящиеся в фондах Атырауского госархива, сделали вывод о том, что Гурьевский уезд имеет свои специфические особенности по сравнению с другими регионами Казахстана, из-за неблагоприятного климата, наличия пустынных и полупустынных земель. Этими же факторами объясняется экономическая слабость и малочисленность поголовья скота в кочевых животноводческих хозяйствах казахов Гурьевского уезда. Такому положению способствовали также последствия Гражданской войны на территории уезда в 1918-1920 годах, и засухи, случающиеся почти ежегодно в 1921-1923 годах.

Был сделан анализ, что в период 1926-1929 гг. большое количество административно-территориальных изменений, проведенных Советской властью, повлияло на ухудшение социально-экономической структуры уезда. Относительная однородность населения региона по национальному признаку обусловлена преобладанием кочевого животноводства. Заключение данного исследования предполагают о несправедливом проведении предстоящих политических кампаний в Гурьевском регионе, таких как конфискация имущества баев в 1928 году, принудительные мясо и скотозаготовки 1929-1933 годах, подтверждают отсутствие на территории уезда хозяйств, соответствующих условиям коллективизации.

Ключевые слова: Гурьевский уезд в 20-е годы, мероприятия советской власти, административно-территориальные изменения, качественный состав населения, экономическое состояние кочевых единоличных хозяйств, поголовье скота, сравнительный анализ.

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL STRUCTURE, POPULATION AND ECONOMY OF THE GURIEV DISTRICT (1925-1929y.): ANALYSIS OF STATISTICAL MATERIALS

Abstract.

This article is devoted to issues that help reveal the injustice of the reforms carried out by the Soviet government during the transition of nomadic Kazakh farms to socialist principles, using the example of the Guryev region. The article examines issues of administrative-territorial structure, the national and social composition of the population of the region, and the state of individual nomadic farms of the Kazakhs of the district on the eve of the confiscation of

large bais and complete collectivization. The authors, through a comparative analysis, compared statistical data from different years stored in the funds of the Atyrau State Archive and concluded that Guryevsky district has its own specific characteristics compared to other regions of Kazakhstan, due to the unfavorable climate, the presence of desert and semi-desert lands. These same factors explain the economic weakness and small number of livestock in the nomadic livestock farms of the Kazakhs of the Guryev district. This situation was also facilitated by the consequences of the Civil War on the territory of the county in 1918-1920, and droughts that occurred almost every year in 1921-1923. An analysis was made that in the period 1926-1929, a large number of administrative and territorial changes carried out by the Soviet government influenced the deterioration of the socio-economic structure of the county. The relative homogeneity of the region's population along ethnic lines is due to the predominance of nomadic livestock farming. The study's findings suggest that upcoming political campaigns, such as the confiscation of bais in 1928 and forced meat and livestock harvesting, were unfairly conducted.

Key words: Guryev district in the 20s, measures of the Soviet government, administrative and territorial changes, qualitative population composition, economic condition of nomadic individual farmers, livestock numbers, comparative analysis.

REFERENCES

- 1 Abylkhozhin Zh., Kozybaev M., Tatimov M. Tragediya kazakhskogo ayla. [The tragedy of the Kazakh village]. Voprosy istorii. №7. 1989. 18 p. [in Russian]
- 2 Asylbekov M., Galiev A. Sotsial'no-demograficheskie protsessy v Kazakhstane. [Socio-demographic processes in Kazakhstan] (1917-1980 gg.). Almaty: Gylym. 1991. 192 p. [in Russian]
- 3 Sdykov M.N. Naselenie Zapadnogo Kazakhstana: istoriya formirovaniya i razvitiya. [The population of Western Kazakhstan: the history of formation and development]. 1897-1989gg. Almaty: Fylym. 1995. 220 p. [in Russian]
- 4 Aman Ä.B. Batys Qazaqstan auyly halqy: tarihi-demografialyq aspekti. [Rural population of West Kazakhstan: historical and demographic aspect]. (XX ғ. 20-80 жылдары). Monografiya. Jūbanov kitaphanasy seriasy. Aqtöbe. Jūbanov universiteti baspasy. P. 216-220 [in Kazakh]
- 5 Jaulin K.M. Batys Qazaqstandaғы шаруа қожалықтарын күшпен ұйымдастыру: тарихы мен тағылымы. [Forced collectivization of peasant farms in western Kazakhstan: history and lessons] (1928-1933jj.): т.ғ.к. кан. diss. Almaty. 1997. 265 p. [in Kazakh]
- 6 Jumabaeva J.K., Moldaşıeva S.K. Atyrau aimaғыnyñ Keñes zamanyndaғы etno-demografialyq üderisteri. [Ethno-demographic processes of the Atyrau region in Soviet times]. «Qazaq tarihiy» jurnaly. № 5(194). 2021. P. 25-31 [in Kazakh]
- 7 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı (AOMA). [Atyrau Regional State Archive]. Q-2, t-1, 220-ıs, 85 p. [in Kazakh]
- 8 Vsesoyuznaya perepis' naseleniya. [All - Union population Census of the] KASSR 1926 goda. T. VIII. Moskva. 1928. 44 p. [in Russian]
- 9 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı. [Atyrau Regional State Archive] (AOMA). Q-2, t-1, d.18, P. 28-29 [in Kazakh]
- 10 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı. [Atyrau Regional State Archive] (AOMA). Q-2, t-1, 325-ıs. P. 25-27 [in Kazakh]
- 11 Atyrau (būryngy Gurev) oblysynyñ ākimshilik-aimaqtyq bölını tarihy turaly anyqtamalyq. [Handbook on the history of administrative-Regional Division of Atyrau (formerly Guryev) region] (1920-2000jj.). Almaty: Asem-Sistem. 2003. 144 p. [in Kazakh]
- 12 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı. [Atyrau Regional State Archive] (AOMA). Q-2, t-1, 42-ıs, P. 1-2. [in Kazakh]
- 13 Atyrau oblystyq memlekettik arhivı. [Atyrau Regional State Archive] (AOMA). Q-2, t-1, 42-ıs, 5 p. [in Kazakh]
- 14 Administrativno-territorial'noe delenie Kazakskoi ASSR na 1maya 1929 goda s pokazaniem natsional'nogo sostava raionov. [Administrative-territorial division of the Kazakh SSR on May 1, 1929 with indication of the national composition of the districts]. Kazizdat. Moskva. 1929. 26 p. [in Russian]
- 15 Atyrau (būryngy Gurev) oblysynyñ ākimshilik-aimaqtyq bölını tarihy turaly anyqtamalyq. [Handbook on the history of administrative-Regional Division of Atyrau (formerly Guryev) region] (1920-2000 jj.). Almaty: Asem-Sistem. 2003. 144 p. [in Kazakh]
- 16 Gur'evskii okrug i ego raiony. [Guryev district and its districts]. Izdanie Uralskogo Gubplana. Ural'sk. 1928. 8 p. [in Russian]

Information about authors:

Zhumaziya Zhumabayeva – **corresponding author**, candidate of historical sciences, associate professor of the Department of “Kazakhstan and world history”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: zia_88@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-4402>

Aida Sakpalieva – master of pedagogical sciences, lecturer of the Department of “Jurisprudence”, college of the Caspian University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aika-96.96@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6460-937X>

Информация об авторах:

Жумазия Жумабаева – **основной автор**, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «Истории Казахстана и всемирной истории» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г.Атырау Республика Казахстан

E-mail: zia_88@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-4402>

Аида Сакпалиева – магистр педагогических наук, преподаватель кафедры «Юриспруденция» колледжа Каспийского университета, г. Алматы., Республика Казахстан

E-mail: aika-96.96@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6460-937X>

Авторлар туралы ақпарат:

Жумазия Жумабаева – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, «Қазақстан және дүниежүзі тарихы» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zia_88@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0342-4402>

Аида Сакпалиева – педагогика ғылымдарының магистрі, «Құқықтану» кафедрасының оқытушысы, Каспий университетінің колледжі Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aika-96.96@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6460-937X>

R. Williamson*

Simon Fraser University
British Columbia, 8888, Canada
*e-mail: robert_williamson@sfu.ca

INCLUSION: A CANADIAN PERSPECTIVE

Abstract.

The Canadian perspective of inclusive education is unique to its history and social context. In some ways, Canada has pioneered theories, frameworks and practices that have greatly influenced the ways nations build inclusive educational experiences. While Canadian practices have evolved, a great deal remains to be done. It is the intention of this article to provide a general context from which Canada's present forms of inclusive education have grown. This is presented as context from which readers may find insights related to their own current practices and future visions of inclusive education. Internationally, Canada reaches out to learn and share practices and principles of learning inclusively with other nations in an effort to improve the practices of all in such partnerships. These partnerships and sharing of information internationally support building better communities of belonging and open intellectual doors of thought not possible if one remains only within one's own context. Inclusive education is indeed a worldwide effort, the final analysis of which has not yet begun.

Key words: inclusion, education, residential school, concept, Canadian perspective.

Introduction.

In many ways, British Columbia, Canada has been innovative concerning inclusive education. As the province strives to build communities of belonging for a universally diverse population, many innovative and experimental frameworks in support of universal inclusivity have emerged. Canada was the first nation to enshrine the rights of persons with physical and mental dis/abilities within its foundational legal structures with its Charter of Rights and Freedoms. Still, British Columbia and Canada are not without a difficult and exclusionary past. Canada's history of the exclusion of those with dis/abilities, racial, gender, ethnic, and linguistic minorities, as well as First Nations children concerning accessing quality and ethically sound Western-style education is well known. Most importantly, Canada is only now beginning to uncover and come to terms with truths surrounding the systematic and horrific trauma, abuse, murder, and cultural genocide of First Nations children associated with Canada's residential school history.

According to Cuthbertson (N.D.), the first attempt to provide a system of Western education within British Columbia began in 1849. Two Christian religious scholars were brought to British Columbia with a mandate to teach the children of company managers for the Hudson's Bay Company, the leading western enterprise in British Columbia at that time. One from the Church of England, taught protestant children while another of the Catholic faith taught Catholic Children. While these initial company schools were free for children of company executives, these two Western educators opened some other schools charging a fee to attend. Girls were able to attend schools specifically designed for 'young ladies'. These also charged a fee. Ethnic, linguistic, economically disadvantaged, and ability diversities were largely excluded from these initial public schools. (Cuthbertson, N.D.) These initial Western-style schools were exclusionary [1].

Public Western-style education struggled throughout the late 1800s in British Columbia. Most schools consisted of a one-room wooden schoolhouse, supported through local efforts and featured teaching multiple aged students within one classroom. Teachers were often untrained, and

school supplies were scarce (Cuthbertson, N.D.). While still exclusionary in many ways, these one-room schoolhouses forced teachers to teach at multiple levels and use all available resources (including students themselves.... outdoor resources, etc.) to teach all students at the same time in the same room. This history in part, paved the way for inclusive education methodologies in modern Canada today.

I hope to provide you with an overview of Canada's journey from educational exclusion toward embracing inclusion to spark dialogue regarding worldwide efforts to teach and support the education of all children inclusively.

Compulsory public education in Canada did not begin with a noble ambition to educate all children. Instead, the Canadian story begins with the creation of 'residential schools' for indigenous children. Run by the Catholic and Protestant churches, these residential schools housed indigenous students who had been removed from their homes by the government and forced to live full-time at these schools in an attempt to eliminate all indigenous culture from the children. These students were subjected to severe neglect and abuse, sometimes ending in their deaths. The last of these schools did not close until 1995.

The recent Truth and Reconciliation Commission in Canada found that the Canadian government had committed 'cultural genocide' upon these indigenous students. The legacy of 'residential schools' is a stain on Canada's education system and greatly influences today's drive toward inclusive educational practices in Canada.

Compulsory public education in Canada began in 1871. These schools were open to white students only, lessons were conducted in French or English, and the schools were operated within Christian religious traditions. The goal of the schools was to prepare Canadian youth for participation in the workforce [2].

Historically, non-white, non-Christian students were restricted to segregated, sub-standard schools. The last racially segregated school in Canada finally closed in the year 1983. Children with dis/abilities were excluded entirely from the public education system.

The education of children with disabilities began to appear in Canada in the mid-1960s and coincided with racial equality and education integration demands within the United States. Parents of children with disabilities began to demand access to education for their children with dis/abilities. Beginning in the late 1970s, Canada committed to providing an education to students with dis/abilities.

Significant in the Canadian context is the Canadian Charter of Rights and Freedoms, adopted in 1982. Section 15 of this founding document states:

"Every individual is equal before and under the law and has the right to equal protection and equal benefit of the law without discrimination... [based on] race, national or ethnic origin, color, religion, sex, age or mental or physical disability".

This document forms the legal foundation of inclusive education in Canada today.

Canada later endorsed the Salamanca Statement from the World Conference on Special Needs Education. This statement (in part).

"Reaffirms the right to education of every individual as enshrined in the 1948 Universal Declaration of Human Rights, and [renews] the pledge made by the world community at the 1990 World Conference on Education for All, to ensure the right [to education] for all, regardless of individual differences".

In the year 2006, Canada supported the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities. This agreement was designed to: "promote, protect and ensure the full and equal enjoyment of all human rights and fundamental freedoms, by all persons with disabilities, and to promote respect for their inherent dignity".

These international agreements have led to Canada's gradual movement toward including all children in our public education system.

Previous to the 1970s, students enrolled in Canadian public schools were culturally homogeneous.

Teachers were taught to teach lessons in one way to meet the learning needs of *most* students in their charge. Diverse students, including children with disabilities, were excluded and thus diversity was not considered in lesson planning or delivery.

When children with disabilities were allowed to attend public schools, their education was provided in segregated settings.

This created two separate schooling environments. The 'general education' setting continued to operate as before. A new setting was created to educate 'special' children with disabilities. This new 'special education' setting required new teaching skills since these students were extremely diverse and little was known about how to meet their educational needs at that time. Those teaching 'special' children in 'special' settings were now known as 'special education teachers'.

Problems were soon identified regarding teaching students with disabilities in segregated settings. Among them was...

1) Separate education is not equal education. 'Special' Education was often substandard. Children receiving special education or individualized curriculums were not meeting their full potential.

2) Social norms within segregated education settings were often not aligned with typical social behaviors of the community. Children in these segregated settings often learn inappropriate behaviors displayed by their peers, thus perpetuating these inappropriate behaviors within the disabled population.

3) Students who learned within segregated environments were not prepared to live in a non-segregated community as adults.

Because of these problems, and as human rights demands grew, special education teachers, researchers, and parents of children with disabilities began to demand the 'integration' of children with disabilities into the classrooms with their typically developing peers.

This began a period of 'integration'. Students with disabilities attended classes with their typically developing peers however they were often 'pulled out' of the classes to receive 'special' instruction [3].

The result was that children with disabilities were physically present in typical classrooms but they were not actively engaging in the lessons provided to their typically developing peers. This structure of education was also referred to as "mainstreaming".

Up to this point, teacher education programs were able to prepare teachers (both special educators and general educators) to teach using a linear lesson approach.

A linear lesson is designed one way only. Students 'enter' the lesson, then engage in a singular learning experience and finally exit with knowledge or skills. Failure to obtain the knowledge or skills of the lesson meant that such students were 'dropped' as lazy or simply 'not intelligent enough'. Some of these dropped students then entered the realm of 'special' education.

Whether a special educator or a general educator, the linear lesson was the foundation of teaching & learning in schools up to this point.

The general education teachers continued to provide one linear lesson to their students. The special education teachers used an 'individual education plan' or IEP to change the curriculum for 'special' students and then provided linear lessons to each student to meet that student's individualized educational goals.

Teaching credentials (licenses) remained separate. Two different teachers were being trained in two different teacher education programs... the general and the special education teacher.

Today, we find ourselves in an evolving period of inclusion.

Upon closer inspection of the diagram however, we can note that the conception of inclusion illustrated here retains the notion that most students are homogeneous or 'normal' (as represented by the blue dots), while others are heterogeneous or 'special' (as represented by the colored dots).

This is not a reality in British Columbia today.

British Columbia, like most urban centers worldwide, has become more and more diverse. While the overall percentage of children designated with disabilities has remained relatively consistent through 2018, the types of disabilities have changed. For example here, we see the increase in children diagnosed with autism attending BC public schools between 2000 and 2018.

This chart describes the diversity within our local Vancouver schools...

44.5% of students are designated minorities

Over 70 different languages are spoken in Vancouver schools

Over 50% are designated as low-income

14.6% have labeled disabilities

This graph demonstrates the increase in special education students by grade level in 2019. As students progress through each grade, more and more are identified as 'special' under current district special education policies. I argue that this is due to a process of referral rather than a genuine increase in diversity as students progress through the grades.

Among current popular methods of identification and support of 'special' learners is the framework: Response to Intervention. This is a multi-tiered system designed to identify, support, and categorize struggling students in public education.

Beginning at the bottom, all are provided core instruction. Those that fail to meet the instructional goals are then referred to tier 2 (middle). Here, this subset of students receives 'targeted' instruction in a small group setting. If a child still fails to meet the instructional goal, the child is then referred to tier three for individualized instruction.

When a student fails in tier 1 (main classroom instruction), they move down

When they receive small group instruction in tier two and fail, they move down.

Now that the student receives individualized instruction in tier 3. If they fail, they move to an individualized education plan and are categorized as a 'special' education student.

This is a system by which a student must fail to get support. While the method does focus on teaching quality within the framework, quality of teaching is generally not a focus when practically implemented on a school site basis.

The movement to tiers also becomes physical... and a form of 'pull out' education and thus suffers from the same problems as was present during the 'integration' phase of practice.

Another popular model of instruction involves co-teaching. Within this framework, a general education and special education teacher work collaboratively to provide instruction to a diverse set of students [4].

In principle, the team of teachers provides an adequate breadth of knowledge and skills to ensure appropriate and effective instruction to all students. In practice, this method frequently results in the general education teacher providing the 'main' lesson while the special education teacher provides individualized instructional support to special students.

There are an infinite number of reasons why a student may struggle academically or socially within a school setting. Today's reality is that the term inclusion has become extremely broad. In the Canadian context, our demographics have become more and more diverse over the years.

The 'dot' diagram shown here was developed by one of my recent students, who suggested that the dots should all be different colors in acknowledgment of the fact that all students differ within the educational context. This is a more realistic of today's 'universal diversity' in our students.

British Columbia changed its curriculum substantially in 2016.

The new curriculum recognizes the 'universal diversity' of students and focuses on providing a personalized learning experience within flexible learning environments. In addition, the curriculum is designed to educate students concerning worldwide challenges such as global climate change as well as Canadian-specific social challenges such as understanding and reconciling historical wrongs (including residential school indigenous cultural genocide).

Further, BC issues only one teaching credential within the province. Teachers receive only a ‘teaching’ credential. No special education credential is present. Teachers are expected to teach the breadth of diverse students present in their classrooms.... period.

Also critical to the ‘new’ approach to inclusively is the mandate that First Peoples Principles of Learning serve as a core teaching principle in British Columbia’s classrooms.

These principles include:

- Learning is holistic and relational
- Learning involves patience and time
- Learning involves the exploration of one’s identity
- Learning supports the well-being of self, family, community, land, spirits, and ancestors

This new BC version of inclusive education requires individualization within common lessons. Concepts such as “universal design for learning”, “differentiated instruction”, “embedded instruction”, and “accommodation modification” are now all combined into a single, fluid lesson planning process that results in evolving and dynamic lesson implementation. This very different approach to teaching for the diverse needs of a fully inclusive and diverse set of students is a revolutionary change in British Columbia’s classroom methods.

As an example of this new approach, some public schools in BC (Maple Ridge shown) are now operating entirely outdoors. This provides a vast variety of learning materials, engagement options, and choices as to how students show their learning. Students learn on and from the land, honoring much of the traditional ways in which indigenous peoples have learned for centuries.

Additionally, these schools are fully inclusive, accepting all language and cultural backgrounds as well as ability levels. Diversity is seen as a ‘challenge’ and not exclusionary to participate in these 100% outdoor school experiences. Currently, these schools operate between grades 1 and 7 with plans to expand into secondary options.

Another local district has removed letter grading from the schooling experience. These schools reason that the purpose of education is no longer only to prepare children to engage in the labor market but rather to educate the entire child together with peers rather than to compete among peers. This represents an attempt to match inclusive Canadian culture with an inclusive education experience. Collaboration is valued over competition [5].

Teacher training has also evolved. Rather than teaching specific skills in isolation, SFU’s teacher training program intends to build professional competence, a dedication to lifelong learning, and continuous self-reflection through a commitment to inclusive practice.

Teacher training is viewed as a co-construction of understanding between students, practicing teachers, and university researchers. This approach acknowledges that teaching to universal diversity and the pace of future change has made traditional teacher preparation methods obsolete. A new teacher should hold deep commitments to community ideals and to meeting the changing challenges of all students than to hold a specific set of methods that will certainly change quickly over time.

Teacher training is viewed as a co-construction of understanding between students, practicing teachers, and university researchers. This approach acknowledges that teaching to universal diversity and the pace of future change has made traditional teacher preparation methods obsolete. A new teacher should hold deep commitments to community ideals and to meeting the changing challenges of all students than to hold a specific set of methods that will certainly change quickly over time.

In Canada, we are striving towards fully inclusive, efficient, and relevant educational experiences for all children. However, our reality is that this goal has not been and we have a long way to go. Our reality is that all of these inclusive education models exist in our public schools today.

A large number of integrated schools remain that provide ‘special’ education in ‘special’ settings within a school building. When students are ‘included’, antiquated systems of co-teaching

or general teaching with accommodation and support from a human educational assistant remain prevalent. BC teachers are just coming to terms with how to weave principles of indigeneity and inclusivity into their teaching practice and many do not feel comfortable teaching students with more significant disabilities.

Finally, no discussion regarding the history of education in Canada can take place without acknowledging the role of colonialism and its effects on minority populations as well as First Nations children and their families. The ‘residential school’ system consisted of an expansive system of boarding schools funded by the government and mostly run by religious entities which were designed specifically to forcibly assimilate First Nations children into a colonized Euro-Canadian society.

“Our objective is to continue until there is not a single Indian in Canada that has not been absorbed into the body politic, and there is no Indian problem”.

Within the residential school system, approximately 150,000 children were forcibly separated from their families in early childhood and were brought to these schools to live, often having little or no further contact with their families (Bartlett & Freeze, 2019). Children were forced to abandon their traditional clothing in favor of wearing Western-style clothes. They were forbidden to speak their native languages and largely forced to convert to Christian religious beliefs. Little true education took place but rather First Nations children were taught skills related to industries so that they would later be able to contribute to capitalist enterprise in adulthood [6]. The system is today largely considered cultural genocide against Canada’s First Nations peoples. Most importantly, these ‘schools’ were characterized by “...systematic physical and sexual assault, spiritual, psychological and emotional abuse; ... malnutrition, inhumane living conditions, death, and murder”. The last of these residential schools did not close until the year 1995.

During this same time, people with dis/disabilities were also victims of systematic segregation, abuse, torture, and murder. In the early part of the 20th Century, the institutionalization of those with disabilities was commonplace. While the initial intention of institutionalization was to support skill development and medical advances in cognitive and physical dis/ability, the reality was far different. Most ‘patients’ were forced into confinement within these ‘hospitals’, ‘orphanages’, or ‘schools’, many not meaningfully leaving their confinement throughout their lives. Within these institutions, physical, sexual, and psychological abuse was common, with no recourse on the part of those being abused. Further, the eugenics movement in North America and Europe began to take hold in the early part of the 20th century. Those institutionalized, racial or immigrant minorities, First Nations men and women, those with alcoholism, and others were often forcibly sterilized to prevent pro-creation to build ‘healthier’ societies. Perhaps the most horrific example includes the systematic confinement and murder of thousands of people with significant diversities by German authorities during World War II.

The history of exclusion and abuse concerning diverse peoples as well as the atrocities within institutions and residential schools shape how Canada views inclusive education today. Not only is inclusive education considered a basic human right backed by Canada’s Charter of Rights and Freedoms, but it is also considered an ethical responsibility that is necessary to overcome an exclusionary and abusive past. In most ways, the history of Canada’s education systems mirrored and supported racism and prejudice prevalent in society in historical times. Education was one key to supporting a past that Canada is not proud of and therefore education must be key in the reconciliation of those past wrongs.

Inclusion in Canada today remains a mixture of historical models of past practice. Beginning in the 1960s, parents of children with significant diversities began to demand that their children receive a free public education appropriate to develop their skills and abilities. Initial attempts to meet the needs of these children frequently took the shape of separate, specialized schools intended to meet the unique and specialized nature of each child’s significant diversity. Inclusion of children within the typical school setting with their age-appropriate peers was decided largely based on

medical diagnosis and in consideration of the extent to which the child with the significant diversity was able to approximate the skills and abilities of the typical children in typical public schools. This was a period that moved from full ‘exclusion’ (no free public education for those with significant diversities) to a period of ‘segregation’ (education options available within separate specialized educational settings).

Materials and methods of research.

Soon, problems were noticed as a result of these segregated settings for children with significant diversities. Most notably, separate educational settings were not equal in quality to those of the typical settings reserved for typically developing children. Further, social norms learned by students in these segregated schools conformed to those displayed by their peers and were often inappropriate social behaviors within the greater community. Importantly, those educated within these separate schools were often not fully prepared to live as adults in a non-segregated community.

By the late 1980s and early 1990s, separate schools began to give way to the notion of “mainstreaming” or “integration”. This framework moved away from segregated schools and toward moving students with significant diversities into classrooms and settings alongside their typically developing peers. This period often required students with significant diversities to earn the right to be included with their non-dis/abled peers within typical classrooms while receiving much of their education in segregated classrooms from ‘special education’ teachers.

More recently, the United States re-framed their legislation regarding inclusive education to require educational systems to justify removal from the typical educational setting rather than requiring the student with a dis/ability to earn the right to receive an appropriate education with non-dis/abled peers. Canada has largely adopted this ethic, although the legal foundations reside in Canada’s Charter of Rights and Freedoms as well as within provincial and local district mandates and policies. Inclusion is now considered the typical state of being... the starting place... and students should not need to earn the right to belong in Canada’s educational communities.

Moreover, the term ‘inclusion’ in the Canadian context is now viewed broadly. No longer does this term refer only to those diagnosed with specific dis/abilities but rather the term refers to the multitude of diversities present in every group. Linguistic, experiential, ethnic, religious, and identity, as well as cognitive and physical diversity (just to name a few), are all considered natural forms of diversity. Such diversity exists in all communities and thus is also represented within Canadian schools. As children learn and live with such diversity in schools, the goal remains that our communities will likewise understand this as the natural state of being and thus become more tolerant of universal differences in daily life.

Although this is the goal of inclusive education in British Columbia and Canada, it is far from accomplished. In practice, we observe some instances of exclusion, integration, segregation, and full inclusion within typical Canadian classrooms and school systems today. Belonging requires that teachers teach differently, using concepts such as Universal Designs for Learning (UDL), Accommodations, Modifications, Embedded Instruction (EI), and Differentiate Instruction (DI) as the foundation of lesson planning. Teacher training programs are likewise changing, however, movement from the typical linear lesson planning norm toward dynamic facilitation of learning for and with all will continue to take time. Significant professional development, cultivation of inclusive teacher dispositions, and continuing research partnerships that seek to understand and develop better processes for teaching universally diverse students are ongoing.

Inclusive education in Canada and around the world is in a state of change. Current academic terms and vocabulary are presently difficult to use with clarity as these terms are hotly debated to reflect changes in how we perceive inclusive education in Canada and internationally. Additionally, methodologies and cognates such as educational psychology and applied behavior analysis (ABA), frameworks such as Multi-tiered Systems of Support (MTSS) and Response to

Intervention (RtI), as well as Critical Dis/ability studies and a social model of dis/ability (and various other frameworks and methodologies) continue to inform a transformation inclusive education from a solely diagnosis driven system of accommodating individual diverse learners towards an environment and system of ‘facilitating belonging’ for a universally diverse set of individuals.

Dis/ability studies in education (DSE) in the Canadian context is an effort to create social environments that are accessible to all (physically, socially, and cognitively) rather than accommodate individuals' specific physical and cognitive differences. Here, the model seeks to create classrooms that include universally diverse physical, cognitive, and cultural accessibility to materials, learning activities, and diverse learning environments. This is driven by supporting individual choices as to how students accomplish learning objectives. Flexibility is of the utmost importance. The emphasis is less on accomplishing specific learning goals on a pre-determined timeline using one, linear plan of teaching and learning but rather on educating each ‘whole child’ in an appropriate, effective, and efficient manner. Rather than children being measured as competition between each other, inclusive educators seek to build learning communities where all help to accomplish learning goals.

Results and its discussion.

Key to the Canadian process toward meeting the goal of fully including all within our schools and communities is the international and interdisciplinary approach to understanding and creating frameworks and methods to further this goal. Therapies required to support diverse students transform from the responsibility of one specialist to the responsibility of a team of professionals who interact with students daily. Rather than pull out a student to work on one with a specific specialist, the goal remains to integrate the therapy into the typical classroom lesson structures and routines. This goal has not been fully accomplished in the Canadian context however movement toward this reality is occurring.

The social model of dis/ability is more and more viewed as a key to Canada’s future of belonging. This model is beginning to dominate inclusive education discourse in the Western Canadian context. Rather than maintaining a historical link to the field of educational psychology, the social model of dis/ability infers that “...societal beliefs and practices disable individuals rather than seeing people as inherently having defects, which are described as disabilities”. Within the social model, the context and environment are considered ‘disabling’ rather than considering the individual as ‘disabled’ [7]. For example, if a person uses a wheelchair for mobility and finds that stairs are the only means to access a building, the building is viewed as causing the issue rather than the difference present in the person. This disability studies perspective moves away from the traditional, psychology-dominated medical model of attempting to ‘fix’ the child and challenges the dominant perspective of ‘special education’ in general [8].

Conclusion.

Although the social model is gaining popularity in the Western Canadian context, links remain with the medical model, heavily influenced by the field of psychology. Applied Behavior Analysis is perhaps the most prominent. Only recently has British Columbia begun to fully embrace these theories and practices, developing recent intellectual infrastructure to support growth in certification based on the United States-based models and practices.

Culturally, the integration of First Peoples Principles of Learning is also having a large impact on inclusive practices in the Canadian context. The realization that Western notions of systematic teaching and learning represent *one* way to educate children but do not represent the only or right way of educating children is having a profound effect on education in Canada generally. Canada is committed to integrating First People’s Principles of Learning into the public education system and thus this is having a profound effect on foundational concepts of teaching and learning, as well as visions of truly inclusive education nationwide.

Internationally, Canada reaches out to learn and share practices and principles of learning inclusively with other nations to improve the practices of all in such partnerships. These partnerships and the sharing of information internationally support building better communities of belonging and open intellectual doors of thought not possible if one remains only within one's context. Inclusive education is indeed a worldwide effort, the final analysis of which has not yet begun. Still, the world has made incredible progress towards this goal, as only decades ago, those with significant diversities were fully excluded and often abused in many contexts. Our communities today seek to do better, honor differences rather than fear them, and build communities where all belong. Continued efforts in Canada and elsewhere worldwide remain crucial in these worthy efforts.

REFERENCES

- 1 Council of Canadians with Disabilities. Celebrating our Accomplishments. Available at: — URL: <http://www.ccdonline.ca/en/socialpolicy/poverty-citizenship/income-security-reform/celebrating-our> (accessed: 21.04.2023)
- 2 Tomkins J., Gilham C.M. (2019) Inclusion Reconceptualized: Pre-Service Teacher Education and disability Studies in Education. Canadian Journal of Education. №39(4). P. 1-25
- 3 Grove K.A., Fisher D. (2019) Oh, Canada: bridges and barriers to inclusion in Canadian schools. Support for Learning. №30(1). P. 42-54
- 4 Kinsella W. (2020) Organising inclusive schools. International Journal of Inclusive Education. №24(12). P. 1340-1356
- 5 Moberg S., Muta E., Korenaga K., Kuorelahti M., Savolainen H. (2020) Struggling for inclusive education in Japan and Finland: teachers' attitudes towards inclusive education. European Journal of Special Needs Education. P. 100-114
- 6 Hudson G. (2020) The Genocide Question and Indian Residential Schools in Canada. Canadian Journal of Political Science. №45(2). P. 427-449
- 7 Hockenbury J.C., Kauffman J.M., Hallahan D.P. (2021) What is right about special education. Exceptionality. №8. P. 3-11
- 8 Sharma J. (2019) Parents Attitudes to Inclusive Education: A Study Conducted in Early Years Settings in Inclusive Mainstream Schools in Bangkok, Thailand. International Journal of Special Education. Vol. 33. №4. P. 877-893

ИНКЛЮЗИЯ: КАНАДАЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Аңдатпа.

Канадалық инклюзивті білім беру перспективасы оның тарихы мен әлеуметтік контекстіне ғана тән. Кейбір жолдармен қарағанда Канада еліндегі инклюзивті білім беру тәжірибесін құру үшін үлкен әсер еткен теориялар, шеңберлер мен тәжірибелердің ортасы болды. Канадалық тәжірибелер дамығанымен, әлі де көп жұмыс жасалуы тиіс. Бұл мақаланың мақсаты Канададағы инклюзивті білім берудің қазіргі формадағы дамуының жалпы контекстің қамтамасыз етілуі. Бұл мақала оқырмандар үшін ағымдағы тәжірибе және инклюзивті білім берудің болашақ көзқарастарына қатысты түсініктерді таба алатын контекст ретінде ұсынылған. Халықаралық деңгейде Канада серіктестік оқу орындарымен тәжірибесін жақсарту мақсатында басқа елдермен инклюзивті оқытудың тәжірибелері мен принциптерін үйренуге және бөлісуге тырысады. Бұл серіктестік және халықаралық деңгейде ақпарат алмасу жақсырақ қауымдастықтар құруға көмектеседі және егер адам өз контекстінде қалса, ойлаудың интеллектуалды есіктерін ашу мүмкін емес. Инклюзивті білім беру – бұл шын мәнінде әлемдік күш-жігер, оның соңғы талдауы әлі басталмаған.

Негізгі сөздер: инклюзия, білім, тұрғылықты мектеп, ұғым, Канадалық көзқарас.

ИНКЛЮЗИЯ: КАНАДСКАЯ ТОЧКА ЗРЕНИЯ

Аннотация.

Канадский взгляд на инклюзивное образование уникален благодаря своей истории и социальному контексту. В некотором смысле Канада стала пионером теорий, рамок и практик, которые сильно повлияли на то, как страны создают инклюзивный образовательный опыт. Несмотря на то, что канадская практика изменилась, многое еще предстоит сделать. Целью этой статьи является предоставление общего контекста, из которого выросли нынешние формы инклюзивного образования в Канаде. Это представлено как контекст, в

котором читатели могут найти информацию, связанную с их собственной текущей практикой и будущим видением инклюзивного образования. На международном уровне Канада стремится учиться и делиться практиками и принципами обучения с другими странами, стремясь улучшить практику всех участников такого партнерства. Такое партнерство и обмен информацией на международном уровне способствуют построению лучших сообществ принадлежности и открывают интеллектуальные двери мысли, которые невозможны, если оставаться только в своем собственном контексте. Инклюзивное образование действительно является всемирным усилием, окончательный анализ которого еще не начался.

Ключевые слова: инклюзия, образование, школа-интернат, концепция, Канадская точка зрения.

REFERENCES

- 1 Council of Canadians with Disabilities. Celebrating our Accomplishments. Available at: — URL: <http://www.ccdonline.ca/en/socialpolicy/poverty-citizenship/income-security-reform/celebrating-our> [in English] (accessed: 21.04.2023)
- 2 Tomkins J., Gilham C.M. (2019) Inclusion Reconceptualized: Pre-Service Teacher Education and disability Studies in Education. Canadian Journal of Education. №39(4). P. 1-25 [in English]
- 3 Grove K.A., Fisher D. (2019) Oh, Canada: bridges and barriers to inclusion in Canadian schools. Support for Learning. №30(1). P. 42-54 [in English]
- 4 Kinsella W. (2020) Organising inclusive schools. International Journal of Inclusive Education. №24(12). P. 1340-1356 [in English]
- 5 Moberg S., Muta E., Korenaga K., Kuorelahti M., Savolainen H. (2020) Struggling for inclusive education in Japan and Finland: teachers' attitudes towards inclusive education. European Journal of Special Needs Education. P. 100-114 [in English]
- 6 Hudson G. (2020) The Genocide Question and Indian Residential Schools in Canada. Canadian Journal of Political Science. №45(2). P. 427-449 [in English]
- 7 Hockenbury J.C., Kauffman J.M., Hallahan D.P. (2021) What is right about special education. Exceptionality. №8. P. 3-11 [in English]
- 8 Sharma J. (2019) Parents Attitudes to Inclusive Education: A Study Conducted in Early Years Settings in Inclusive Mainstream Schools in Bangkok, Thailand. International Journal of Special Education. Vol. 33. №4. P. 877-893 [in English]

Information about authors:

Robert Williamson – **corresponding author**, PhD, associate professor of the Department “Inclusive Education” Simon Fraser University, British Columbia, Canada

E-mail: robert_williamson@sfu.ca

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9244-7920>

Информация об авторах:

Роберт Уильямсон – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор кафедры «Инклюзивного образования», Университет Саймон Фрейзер, Британская Колумбия, Канада

E-mail: robert_williamson@sfu.ca

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9244-7920>

Авторлар туралы ақпарат:

Роберт Уильямсон – **негізгі автор**, PhD, «Инклюзивті білім беру» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Саймон Фрейзер университет, Британдық Колумбия, Канада

E-mail: robert_williamson@sfu.ca

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9244-7920>

Ж.А. Таджибаева^{1*} , М.Б. Кабакова¹

¹Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова
г. Актау, 130000, Республика Казахстан
*e-mail: jibek-29@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ИЗУЧЕНИЯ ОТЕЧЕСТВЕННОГО И ЗАРУБЕЖНОГО ОПЫТА ПРОБЛЕМ АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ

Аннотация.

Данная статья посвящена особенностям процесса адаптации студентов-репатриантов в процессе обучения, с учетом отечественного и зарубежного опыта. Рассмотрены теоретические и практические аспекты и этапы адаптации. Дан анализ специфики процесса адаптации в вузах в современных условиях развития образования, а также методы обучения и его организации. Главной задачей при анализе зарубежного опыта адаптации студентов является интеграция методов, положительно влияющих на адаптацию, а также активно рассматриваются проблемы психолого-педагогической адаптации личности в образовательном пространстве.

Проблему социальной адаптации можно определить с двух точек зрения: 1) как совокупность субъективно-значимых отношений человека; 2) как способ организации собственной жизни. Адаптация личности рассматривается как постоянно сложившиеся и существующие ситуации в обществе и реальном мире. В статье показана внешняя сторона адаптации личности, как деятельность по разработке различных адаптационных стратегий. Также данная деятельность направлена на изменение состояния адаптационных условий. Выделяется также внутренняя сторона адаптации личности как сознательной психической деятельности, направленной на снятие стресса и установление комфорта в процессе деятельности и общения. Существует два типа адаптации: генотипическая, наследственная и фенотипическая-приобретаются в ходе индивидуального развития.

Ключевые слова: адаптация, сравнительный анализ адаптации, образование, личность студента репатрианта, виды адаптации, фазы адаптации, психологическая адаптация.

Введение.

Изучая экономические, социальные и психологические стороны современной жизни приходится пересматривать ценностные отношения, которые включают отношения межнационального взаимодействия, а также миграцию, иммиграцию и репатриацию людей разного возраста. Следует обратить внимание на дифференциацию и интеграцию общностей.

На безопасность стран исхода и безопасность стран принимающих иммигрантов и репатриантов влияют процессы адаптации и ресоциализации, которые меняются по содержанию. Изучение зарубежного и отечественного опыта с точки зрения взросления и учета поиска путей и способов организации обучения должно проходить с учетом психолого-педагогической адаптации в вузе. Создание новой социально-культурной среды может явиться важнейшим инструментом. В российских и зарубежных исследованиях ученых уделялось внимание рассмотрению на всех этапах истории интеллектуального развития человечества изучению проблемы адаптации с философской и психологической точки зрения ученых.

В работах многих ученых были затронуты проблемы сопровождения адаптации. В своих исследованиях ученый Г.Селье рассмотрел адаптационный синдром и две фазы адаптации как устойчивое комплексное состояние. Ученый указал на то, что для новообразований целью которой является приспособление в сложных условиях при этом синдроме осуществляется активизация всех резервов организма [1].

Исследователями были определены 2 вида адаптации, по ученому Ф.З. Меерсону. Это: генетический и фенотипический. Первый вид адаптации формируется в процессе развития, передается по наследству, второй вид – в процессе индивидуального развития [2].

В исследовании данной проблемы немаловажный свой вклад внес Ж.Пиаже. Ученый сделал утверждение, что каждый человек в ответ на изменения среды имеет гибкость реакции.

Исследователь Г.А. Балл указал, что адаптацией является единством противоположных направлений при взаимодействии субъекта со средой [3].

Были рассмотрены два основных аспекта адаптации: 1-ый аспект – среду приводит в соответствие с требованиями организма, ассимиляцией, 2-ой аспект – это аккомодация, она приводит поведение в соответствие со средой. Два эти процесса: ассимиляции и аккомодации способствуют сохранности в целом организма и приобретению им новых свойств, отметим, что ассимиляция обеспечивает сохранность структур, а аккомодация их вариабельность [4].

Психологическая адаптация получила свое объяснение в психологических исследованиях З.Фрейда, А.Маслоу, У.Хартмана, Э.Эриксона. Они отмечали, что психологическая адаптация может проходить следующими путями: а) человек приводит внешний мир в соответствие со своими потребностями, совершая в нем изменения; б) производит изменения внутри личности, приспособляясь к среде. Учитывая, что личность ищет благоприятную среду для его функционирования Х.Хартманн добавил вид адаптации и расширил психоаналитические ее представления [5].

В особенности этот барьер характерен для студентов-репатриантов, возвращенных в иных условиях культуры, образования, ценностных ориентаций и т.п. [6], [7], [8]. Уже на протяжении многих лет ученые пытаются установить составляющие адаптации личности.

Внешняя и внутренняя стороны адаптации личности были выделены ученым Ромм М.В. При этом обращая внимание на то, что внешняя сторона адаптации личности – это деятельность личности по выработке различных стратегий адаптации, нацеленных как на активное, деятельностное преобразование значимых для адаптации параметров социальной среды, так и на изменение в нужном направлении условий адаптивной ситуации. Внутренняя сторона – это осознанная или интротивная (экстративная) психологическая активность личности, направленная на устранение индивидуально ощущаемых и переживаемых стрессов и установление состояния субъективного психологического комфорта в процессе жизнедеятельности и межличностной коммуникации [9].

Различные аспекты адаптации человека были отражены в трудах Ростовцевой М.В. и Машанова А.А. Данные ученые рассматривали социальную адаптацию шире чем ее другие виды, рассматривая проблему социальной адаптации в масштабах жизненной стратегии. Выделяя при этом два ключевых образования: во-первых, совокупность субъективно-значимых отношений человека (к социуму, предметам, самому себе), во-вторых, совокупность способов реализации этих отношений, т.е. способ организации собственной жизни. Уделяя внимание изучению взаимосвязи социальной адаптации и уровня тревожности студентов в процессе обучения в вузе.

Леонов Е.В. на основе выделения составляющих адаптационного процесса проводил исследование по определению психологических факторов его нарушения [10]. Многие ученые сделали анализ проблемы адаптации личности в аспекте интегративных системообразующих свойств ее структуры, при этом намечается тенденция изучения феномена адаптации в аспекте благополучной стабилизации и сохранении целостности Я – личности, без ее истощения и деформации.

Попытки анализа и обобщения исследований по проблемам адаптации были проведены многими учеными, занимающихся данной проблемой. Например: в области эмпирики по проблемам адаптации и удовлетворенности трудом; в области педагогической психологии – с точки зрения научных психолого-педагогических позиций.

Термин «адаптация» заимствован из социальных наук. В биологии оно обычно используется в смысле, близком к понятию «потребление», и определяется как обеспечение рабочей базы, позволяющей организму выживать.

Отличная адаптация человека к изменяющимся условиям это значение интерпретируется как процесс персонализации и реструктуризации. При изменении образа жизни, изменении черт характера жизни и деятельности человека происходит изменение, трансформация человека в новое состояние, выживание, если вы по какой-либо причине не находитесь в стране. Внесите изменения в настоящие правила и условия, когда сочтете это целесообразным. Индивидуальные особенности процесса адаптации связаны с различиями: индивидуальный темперамент, тип нервной системы, ценностные ориентации.

По словам А.А. Налчада Уззимиана, социальная адаптация не сводится к конформизму. Конформное поведение – только одна из возможных стратегий адаптации, она осуществляется с помощью различных адаптивных комплексов и проявляется в самых разнообразных формах поведения. Социальная адаптация личности может иметь не конформный характер, а творческий, хотя конформное поведение в некоторых ситуациях может привести к дезадаптации. Адаптация – это целостный и системный процесс, взаимодействие человека с природой и социальной средой. Процесс адаптации человека к новым условиям существования имеет временную динамику, фазы которой связаны с некоторыми психологическими изменениями, проявляющиеся как на уровне государства, так и на уровне личной собственности. Критериями адаптации можно считать не только выживание человека и поиск места в профессиональной социальной структуре, но и общий уровень здоровья, способность развиваться в соответствии со своим собственным потенциалом жизнедеятельности, которая называется приспособляемостью.

Проблема адаптации репатриантов, получила свое изучение начиная с 90-х годов XX века, с изучения опыта зарубежных ученых. Многие ученые понятие «диаспора» или «диаспорская община» использовалась как метафорическое обозначения для иммигрантов, этнических меньшинств, политических беженцев, иностранных жителей. Данной проблемой занимался исследователь Safran W. из университета Колорадо и в своей статье «Диаспоры в современных обществах: мифы о Родине и возвращении» раскрыл понятия «диаспора» или «диаспорская община». Характеризуя понятие диаспоры к общинам экспатриантов, были выделены характеристики: 1) их предки были рассеяны из определенного первоначального «центра» в два или более «периферийных» или иностранных регионов; 2) сохранение памяти, видение или миф о своей первоначальной родине; 3) они чувствуют себя частично отчужденными и изолированными от него; 4) родную родину они считали как свой истинный, идеальный дом и как место, куда они или их потомки вернутся, когда условия для диаспоры будут подходящими; 5) они также должны коллективно быть привержены поддержанию или восстановлению своей первоначальной Родины и ее безопасности и процветанию; 6) их этно-общинное сознание и солидарность в значительной степени определяются существованием таких отношений. Safran W. из университета Колорадо утверждает, что именно диаспоры ответственны за возвращение своих представителей и за их успешную адаптацию в новой для них социально-культурной ситуации [11]. В классической статье Hansen Marcus Lee «Проблема третьего поколения иммигрантов» идет утверждение, что этническая самоидентификация иммигрантов и их потомков меняется от поколения к поколению, что связано с условиями восприятия ситуации, места, роли и условий жизни новой страны [12]. Отметим, что данная проблема адаптации личности к новым условиям продолжает изучаться с учетом условий, которые сформированы в обществе и существуют в реальном мире.

Проблемы репатриантов и иммигрантов имеют как сходные, так и отличительные характеристики. Они отличаются тем, что при репатриации возвратившиеся на

историческую родину возлагают больше надежд на принимающую сторону, и в связи с этим разочарования этих людей снижают уровень их адаптации по разным аспектам.

Материалы и методы исследования.

Проблемы психологической адаптации личности в образовательном пространстве на разных этапах и ступенях обучения, адаптация к трудовой деятельности, к профессии, к коллективу и социальной группе изучаются многими учеными. Одним из важнейших факторов, влияющих на успех в учебе является среда, как проблема адаптации. Следовательно, важно придать больший вес адаптационным исследованиям в образовательных программах школ с возрастающей миграцией и сделать образовательную среду для беженцев более приемлемой. Отметим, что студенты-иммигранты имеют большие проблемы адаптации, чем их сверстники в сфере образования [13].

Трудности адаптации – это не что иное, как трудности совмещения усилий преподавателя и студента в процессе обучения. Взаимодействие преподавателя и студента в процессе обучения долгое время рассматривалось как система. В этой системе управляющие функции принадлежат преподавателю, и это задерживало формирование активной позиции студента в учебном процессе и дальнейшей профессиональной деятельности.

Исследователь Сванберг И., характеризуя казахскую диаспору в Турции, пишет: «Осознанная и сильная казахская групповая идентичность продолжает свое существование даже при условии изменения в новом окружении части ежедневных ритуалов, применении другой технологии, другого способа ведения хозяйства, новых темпов работы, всего образа жизни, также, как и культуры питания» [14]. Суть проблемы в том, что адаптационные процессы существенно дифференцированы как регионально, так и в зависимости от страны прибытия репатрианта. Вследствие этого в Казахстане складываются из различных регионально-культурных нюансов, часто весьма отличающихся друг от друга. Более эффективной адаптации репатриантов препятствует культурный фактор. Например, казахи из Китая, Монголии и других стран, не относящихся к постсоветскому пространству, в целом не владеют русским языком. Здесь сыграли также роль и культурные отличия между казахами-репатриантами и местными жителями. Некоторые репатрианты 1990-х гг. по прошествии 23 лет проживания в Казахстане вернулись в страну, откуда приехали, не сумев привыкнуть к местной среде и природно-климатическим условиям. Помимо лингвистического барьера также отмечают различия зарубежных казахов в плане ментальности и поведенческих моделей. Вследствие достаточно долгого нахождения в другой культурной среде, казахи в той или иной степени должны были подвергаться аккультурации. Казахстанские исследователи, начиная со времен большого притока репатриантов с территории стран СНГ, начали рассматривать вопросы их социокультурной адаптации, межэтнической интеграции и этноязыковой идентификации [15].

Начиная с 2000-х годов, применительно к социокультурной и социально-психологической адаптации иностранных студентов и мигрантов, наметился определенный позитивный опыт в России и за рубежом (Иванова М.А., Титкова Н.А.). В книге «Теоретические основы работы со студентами-мигрантами» Михайленко О.И. описан опыт организации психолого-педагогического сопровождения адаптации студентов-мигрантов к вузовской среде в Кабардино-Балкарском государственном университете, реализация которого обеспечивается через программу спецкурса для преподавателей, работающих с иностранными студентами. Сравнительный анализ политических аспектов репатриации в Германии, России и Казахстане проводит Zeveleva O. В ее работе затрагивается проблема наличия идеологической составляющей в программах репатриации, в которых немаловажная роль отводится социально-культурной адаптации при сохранении национальной самобытности возвратившихся. По мнению исследователя, в Казахстане – относительно устойчивая и успешная репатриация, которая отвечает экономическим,

демографическим и рыночным потребностям государства, и вместе с тем программа репатриации в РК имеет идеологическую поддержку, пронизывающую другие аспекты политической жизни страны.

Очень показательна в плане педагогического обеспечения процесса адаптации студентов-иностранцев программа «Иностранный студент в российском вузе», которая реализуется в РУДН через управление процессом функционирования совокупности ресурсов: личностных, институциональных, средовых, необходимых для успешной социокультурной адаптации. В большинстве этих работ социокультурную адаптацию иностранных студентов и мигрантов рассматривают не только как адаптацию к обучению в новой культурной среде, но и как профессиональную адаптацию, связанную с выбранным направлением подготовки.

Если анализировать казахстанский опыт, то интеграционные программы для репатриантов начали разрабатываться уже с середины 90-х годов XX века. Это было связано с тем, что с 1991 года и по 2020 год, в Казахстан прибыло более миллиона этнических казахов. Рассмотрены проблемы по социокультурной адаптации репатриантов, разработаны интеграционные программы для детей и семьи этнических репатриантов, предложены рекомендации для студентов-оралманов по профессиональному обучению на русском языке в статьях Жаркынбековой Ш.К., Нуртазиной М.Б., Тынышбаевой А.А.

Результаты и их обсуждение.

Рассматривая адаптацию студентов-репатриантов в условиях вуза, необходимо выделить мотивационную структуру и ценностные ориентации обучающихся. Студенческий возраст является сенситивным периодом развития личности, когда формируется нравственные ценности, развиваются коммуникативные навыки общения, формируются профессиональные, личностные, учебно-воспитательные мотивы, ценностные ориентации. Поэтому изучение мотивационной структуры обучающихся в процессе психолого-педагогической адаптации к условиям вуза является необходимым аспектом в данном исследовании.

Целью исследования является изучение влияния учебной мотивации на различные сферы деятельности личности в процессе адаптации. Задачами исследования явились изучение и выявление особенностей мотивационной сферы личности, выявление специфики учебной мотивации студентов-репатриантов.

Для исследования мотивационной структуры и ценностных ориентаций студентов-репатриантов мы использовали методики А.А. Реана «Диагностика учебной мотивации студентов», «Диагностика мотивации успеха и боязни неудачи» и В.А. Якунина в модификации Н.Ц. Бадмаевой. Методика «Диагностика учебной мотивации студентов» разработана на основе опросника. К 16 утверждениям вышеназванного опросника добавлены утверждения, характеризующие мотивы учения, выделенные В.Г. Леонтьевым, а также утверждения, характеризующие мотивы учения, полученные Н.Ц. Бадмаевой в результате опроса студентов и школьников. Это коммуникативные, профессиональные, учебно-познавательные, широкие социальные мотивы, а также мотивы творческой самореализации, избегания неудачи и престижа. В исследовании приняли участие 172 студента-репатрианта в возрасте от 18 до 26 лет 1-4 курсов, различных факультетов: образования, туризма и языков, инжиниринга, бизнеса и права, науки и технологии Yessenov University.

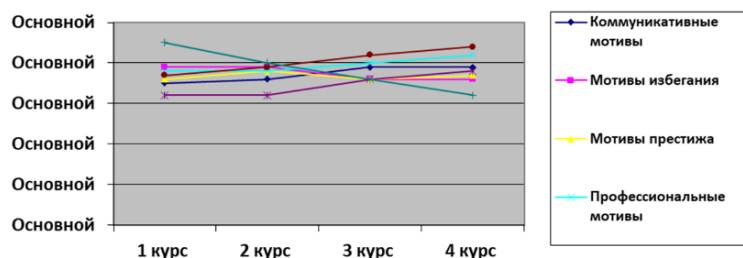

Рисунок 2 – Доминирующие мотивы студентов-репатриантов по методике «Диагностика учебной мотивации студентов»

Примечание: составлено авторами

На основе полученных результатов ярко выражены следующие показатели мотивов обучения: для 1-2 курсов характерно мотивы избегания, социальные мотивы, мотивы престижа, для 3-4 курсов характерны учебно-познавательные, профессиональные мотивы обучения.

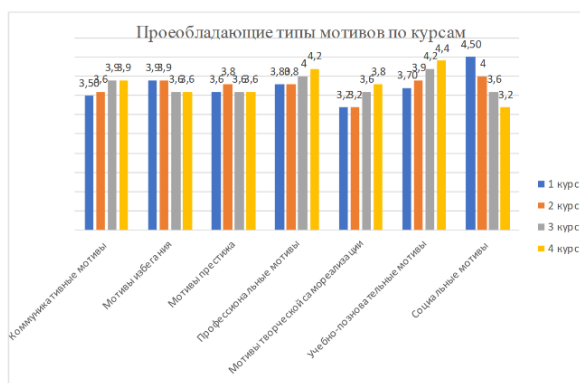

Рисунок 2 – Преобладающие типы мотивов по курсам

Примечание: составлено авторами

Для выявления доминирующего типа мотива обучения – коммуникативного, профессионального, учебно-познавательного, широкого социального, а также творческой самореализации, избегания неудачи и престижа, мы разделили всех испытуемых на три группы в соответствии с этим уровнем.

Анализируя полученные результаты исследования из рисунка 2 видно, что у студентов-репатриантов с низким и средним уровнем учебной мотивации сильно выражен мотив избегания неудачи. Как правило, люди, мотивированные на неудачу, обычно отличаются низкой уверенностью в себе и своих силах, низкая самооценка. И наоборот, высокий уровень мотивации достижения характерен для студентов, которые уверены в себе, ответственны, инициативны, активны, целеустремлены и настойчивы в достижении цели.

По результатам исследования, проведенного ранее, установлено, что мотив достижения оказывает наибольшее влияние на академические успехи. Мотивация достижения является доминантой в формировании направленности на успешную профессиональную деятельность. Она организует целостное поведение студента,

способствует личностному росту студентов, влияет на постановку целей и выбор путей их достижения, способствует их самореализации. На этой основе у него формируется мотив достижения успеха, развивается умение ставить цели и достигать их, что даёт ему возможность успешной самореализации в будущем.

Студенты-репатрианты с низким и средним уровнем учебной мотивации вторым мотивом в обучении является коммуникативный. Он связан с естественной для человека этого возраста потребностью в обмене знаниями, мнениями, эмоциями со своими сверстниками. Преобладание данного мотива можно объяснить тем, что на данном этапе обучения студенты находятся на стадии поиска новых знакомств, людей с близкими интересами и единомышленников. В основе данной мотивации лежит потребность студентов в общении, понимании, поддержке со стороны других, преодоление коммуникативного дефицита или просто расширение круга общения.

Необходимо смещать акценты у студентов 2 курса с коммуникативных на учебно-познавательные и профессиональные мотивы, которые доминируют у студентов с высоким и средним учебной мотивации, в то время как у студентов с низким уровнем готовности – профессиональные мотивы находятся на 4 месте, а учебно-познавательные – на 5 месте. У студентов со средним уровнем учебной мотивации также доминирует коммуникативная мотивация, а профессиональный мотив занимает второе место. Учебно-познавательный мотив у студентов с высоким и средним уровнем способностей саморазвитие занимает в системе мотивации третье место в то время как у студентов с низким уровнем саморазвития – 5 место.

Учебно-познавательные мотивы ориентируют студента в первую очередь на усвоение полученных знаний. Только собственное желание стать успешным профессионалом может обеспечить высокую результативность обучения. Студент должен быть заинтересован в том, чтобы самостоятельно добывать информацию и учиться находить решения возникающих в процессе обучения проблем.

Профессиональную мотивацию студента необходимо рассматривать в двух аспектах: как объективное, динамическое состояние личности, меняющейся с его развитием, и как одну из важнейших целей вузовского обучения. Профессиональная мотивация выступает как внутренний движущий фактор профессионально-личностного развития, так как только на основе высокого уровня сформирования, возможно высокое качество подготовки специалистов.

Социальные мотивы доминируют у студентов с низким уровнем способности к саморазвитию. Они характеризуют их стремление учиться ради исполнения долга перед родителями или значимыми людьми, осознанность общественного значения избранной профессии, а также понимание того, что от успехов в учебе зависит уровень их материальной обеспеченности в будущем. На третьем месте у них находятся мотивы престижа, которые характеризуют стремление студентов быть на хорошем счету у преподавателей, желание добиться одобрения родителей и окружающих, достичь карьерного роста в будущей профессиональной деятельности. У студентов с высоким и средним уровнем учебной мотивации мотивы престижа менее развиты. Обращает на себя внимание низкий уровень мотивации творческой самореализации, характерный для большинства студентов. Поэтому необходимо во время обучения студентов-репатриантов вовлекать в различные виды творческой деятельности, что предполагает активное участие студентов-репатриантов в разнообразных формах научно-исследовательской работы (конференции, рефераты, доклады, форумы, участие в конкурсах и т.д.). Формированию мотивации творческой самореализации способствует также использование методов проблемного обучения, основой которых является самостоятельное разрешение противоречий между имеющимися у студентов знаниями и новой ситуацией или задачей, которые возникают в образовательном процессе. Для исследования системы ценностей

студентов разработан опросник «Исследование важных ценностей и принципов». Следует отметить, что система ценностей студентов от первого курса к четвертому курсу подверглась изменениям. К наиболее важным ценностям студенты первого и четвертого курса относят удовлетворенность жизнью, обеспечение своего будущего, саморазвитие личности, развитие своих сил и способностей, обеспечение материального комфорта. Что же касается наличия ценностей, то следует отметить, что студенты и второго, и четвертого курса выделяют такие ценности как развитие своих сил и способностей, саморазвитие личности, удовлетворенность жизнью.

Обращает на себя внимание, что на четвертом курсе значимыми для студентов становятся такие ценности, как достижение профессионального успеха (3 место), повышение уровня мастерства и компетентности (4 место), в то время как у студентов второго курса они занимали 11 и 12 места. Такое изменение ценностей у студентов четвертого курса говорит о формировании профессиональной мотивации и наполняет их познавательную деятельность личностным смыслом, создает возможности для целеполагания и его осуществления. Благодаря постановке конкретных целей студент может лучше организовать свою деятельность и спланировать работу, связанную с овладением будущей профессией.

Заключение.

Таким образом, в результате проведенного анализа мы попытались обобщить зарубежный и отечественный опыт успешной организации процесса адаптации студентов-репатриантов в вузе. Проблему вузовской адаптации вне зависимости от того, является ли он студентом или нет, он является одним из социальных проблем образования на данном этапе развития, которое требует продуктивного решения, более детального исследования данной проблемы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. — М.: Медицина. — 2018. — 254 с.
- 2 Меерсон Ф.З. Общий механизм адаптации и профилактики. — М.: Медицина. — 2018. — 360 с.
- 3 Пиаже Ж. Психология интеллекта: пер. с англ. и фр. СПб.: Питер. — 2019. — 192 с.
- 4 Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. Вопросы психологии. — 2018. — №1 — С. 92-100
- 5 Хартманн Х. Эго психология и проблема адаптации. — М.: Институт общегуманитарных исследований. — 2018. — 160 с.
- 6 Шпак Л.Л. Социокультурная адаптация. Сущность, направления, механизм реализации: диссертация... доктора социологических наук. — Кемерово. — 2018. — С. 69-85
- 7 Редько Л.Л., Лобейко Ю.А. Психолого-педагогическая поддержка адаптации студента-первокурсника в вузе. Учеб.пособ. — М.: Илекса. — 2018. — 296 с.
- 8 Михайлюк Ю.В. Психологические особенности адаптации студентов-первокурсников к обучению в БГМУ. [Электронный ресурс] — URL: <http://elibrary.miu.by/conferences/item.npsmu-apn-xi/issue.ii/article.14.html> (дата обращения: 20.02.2023)
- 9 Ромм М.В. Адаптация личности в социуме. Новосиб. гос. техн. ун-т. — Новосибирск: Наука. — 2018. — 272 с.
- 10 Приходько Е.В. Адаптация как объект научного исследования: психолого-педагогический анализ. Научно-методический электронный журнал «Концепт». — Т.2. — 2019. — С. 534-536
- 11 Hansen Marcus Lee. (2018) The Problem of the Third Generation Immigrant. Theories of Ethnicity. A Classical reader. P. 202-215
- 12 Parente, F.J., Anderson, J.K., Myers, P., Brien O.T. (2018) An examination of factors contributing to Delphiaccuracy. Journal of Forecasting. №3(1). P. 173-183
- 13 Уразалиева Г.К. Казахская идентичность как фактор межэтнической интеграции [Электронный ресурс] — URL: <https://dspace.enu.kz/bitstream/handle/data/7132> (дата обращения: 20.02.2023).
- 14 Berry J.W. (2018) Immigration acculturation and adaptation. Applied Psychology. An International Review. №46. 68 p.
- 15 Тынышбаева А.А., Жаркынбекова Ш.К., Нуртазина М.Б. Интеграционные программы для детей и семьи этнических репатриантов. Социальная модернизация Казахстана: Проблемы и перспективы:

СТУДЕНТТЕРДІҢ БЕЙІМДІЛҮ МӘСЕЛЕЛЕРІНІҢ ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ТӘЖІРИБЕСІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Андатпа.

Бұл мақала отандық және шетелдік тәжірибені ескере отырып, оралман студенттерді оқыту процесіне бейімдеу процесінің ерекшеліктеріне арналған. Бейімделудің теориялық және практикалық аспектілері мен кезеңдері қарастырылады. Білім беруді дамытудың қазіргі жағдайындағы жоғары оқу орындарындағы бейімделу процесінің ерекшеліктеріне, сондай-ақ оқыту әдістері мен оны ұйымдастыруға талдау жасалды. Студенттерді бейімдеу бойынша шетелдік тәжірибені талдаудағы басты міндет бейімделуге оң әсер ететін әдістерді біріктіру болып табылады, сонымен қатар білім беру кеңістігінде тұлғаның психологиялық-педагогикалық бейімделу мәселелері белсенді түрде қарастырылады.

Әлеуметтік бейімделу проблемасын екі тұрғыдан анықтауға болады: 1) адамның субъективті – маңызды қатынастарының жиынтығы ретінде; 2) өз өмірін ұйымдастыру тәсілі ретінде. Тұлғаның бейімделуі қоғамда және нақты әлемде тұрақты қалыптасқан және бар жағдайлар ретінде қарастырылады. Мақалада жеке тұлғаны бейімдеудің сыртқы жағы, әртүрлі бейімделу стратегияларын әзірлеу қызметі ретінде көрсетілген. Сондай-ақ, бұл қызмет бейімделу жағдайының жағдайын өзгертуге бағытталған. Стрессті жоюға және іс-әрекет пен қарым-қатынас процесінде жайлылықты орнатуға бағытталған жеке тұлғаның саналы психикалық белсенділігі ретінде бейімделуінің ішкі жағы да бөлінеді. Бейімделудің екі түрі бар: генотиптік, тұқым қуалайтын және фенотиптік-жеке даму барысында алынады.

Негізгі сөздер: бейімделу, бейімделуді салыстырмалы талдау, білім беру, оралман студенттің жеке тұлғасы, бейімделу түрлері, бейімделу кезеңдері, психологиялық бейімделу.

COMPARATIVE ANALYSIS OF STUDYING DOMESTIC AND FOREIGN EXPERIENCE OF ADAPTATION PROBLEMS OF STUDENTS

Abstract.

This article is devoted to the peculiarities of the process of adaptation of immigrant students in the learning process, taking into account domestic and foreign experience. Theoretical and practical aspects and stages of adaptation are considered. The analysis of the specifics of the adaptation process in universities in modern conditions of education development, as well as teaching methods and in its organization is given. The main task in the analysis of foreign experience in the adaptation of students is the integration of methods that have a positive effect on adaptation, and the problems of psychological and pedagogical adaptation of personality in the educational space are actively considered.

The problem of social adaptability can be defined from two positions: 1) as a set of subjectively significant human relationships; 2) as a way of organizing one's own life. Adaptation of personality is considered as stable formed and existing conditions in society and in the real world. The article indicates the external side of personality adaptation as an activity for the development of various adaptation strategies. It is also noted that this activity is aimed at changing the conditions of the adaptive situation. Attention is also paid to the inner side of personality adaptation as a conscious mental activity of the individual, aimed at eliminating stress and establishing comfort in the process of activity and communication. Two types of adaptation are distinguished: genotypic, which is inherited, and phenotypic, which is acquired during individual development.

Key words: adaptation, comparative analysis of adaptation, education, personality of the oralman student, types of adaptation, stages of adaptation, psychological adaptation.

REFERENCES

- 1 Sel'e G. Ocherki ob adaptatsionnom syndrome. [Essays on adaptation syndrome]. M.: Medicina. 2018. 254 p. [in Russian]
- 2 Meerson F.3. Obshhii mekhanizm adaptatsii i profilaktiki. [General mechanism of adaptation and prevention] M.: Medicina. 2018. 360 p. [in Russian]
- 3 Piazhe Zh. Psikhologiya intellekta. [Psychology of intelligence] per. s angl. i fr. SPb.: Piter. 2019. 192p. [in Russian]
- 4 Ball G.A. Ponyatie adaptatsii i ego znachenie dlya psikhologii lichnosti. [The concept of adaptation and its significance for personality psychology]. Voprosy psikhologii. 2018. № 1. P. 92-100 [in Russian]
- 5 Hartmann H. Egopsikhologiya i problema adaptatsii. [Egopsychology and the problem of adaptation]. M.: Institut obshhegumanitarnykh issledovaniy. 2018. 160 p. [in Russian]

- 6 Shpak L.L. Sotsiokul'turnaya adaptatsiya. [Socio-cultural adaptation:]. Sushhnost', napravleniya, mekhanizm realizatsii: dissertatsiya ... doktora sotsiologicheskikh nauk. Kemerovo. 2018. P. 69-85 [in Russian]
- 7 Redko L.L., Lobeyko Yu.A. Psikhologo-pedagogicheskaya podderzhka adaptatsii studenta-pervokursnika v vuze. [Psychological and pedagogical support for the adaptation of a first-year student at a university: a teaching aid]. Moscow Ileksa 2018. 296 p. [in Russian]
- 8 Mikhaylyuk Yu.V.. Psikhologicheskie osobennosti adaptatsii studentov-pervokursnikov k obucheniyu v BGMU. [Psychological features of the adaptation of first-year students to study at BSMU] Available at: — URL: <http://elibrary.miu.by/conferences/item.npsmu-apn-xxi/issue.ii/article.14.html> [in Russian] (accessed:20.02.2023)
- 9 Romm M.V. Adaptatsiya lichnosti v sotsiume. [Adaptation of personality in society]. Novosib. gos. tekhn. un-t. – Novosibirsk: Nauka. 2018. 272 p. [in Russian]
- 10 Prikhod'ko E.V. Adaptatsiya kak ob'ekt nauchnogo issledovaniya: psikhologo-pedagogicheskii analiz. [Adaptation as an object of scientific research: psychological and pedagogical analysis] Nauchno-metodicheskii elektronnyi zhurnal «Koncept». T.2. 2019. P. 534-536 [in Russian]
- 11 Hansen Marcus Lee. (2018) The Problem of the Third Generation Immigrant. Theories of Ethnicity. A Classical reader. P. [in English]
- 12 Parente, F.J., Anderson, J.K., Myers, P., Brien O.T. (2018) An examination of factors contributing to Delphi accuracy. Journal of Forecasting. №3(1). P. 173-183 [in English]
- 13 Urzaliyeva G. K. Kazakhstanskaya identichnost' kak faktor mezhetnicheskoi integratsii. [Kazakh identity as a factor of interethnic integration]. Available at: — URL: <https://dspace.enu.kz/bitstream/handle/data/7132> [in English] (accessed: 20.02.2023)
- 14 Berry J.W. (2018) Immigration acculturation and adaptation. Applied Psychology. An International Review. №46. 68 p. [in English]
- 15 Tynyshbaeva A.A., Zharkynbekova Sh.K., Nurtazina M.B. Integratsionnye programmy dlya detei i sem'i etnicheskikh repatriantov. [Integration programs for children and families of ethnic repatriates]. Sotsial'naya modernizatsiya Kazakhstana: Problemy i perspektivy: Materialy I-oi Mezhdunarodnoi nauchno prakticheskoi konferentsii. Astana: ENU imeni L.N. Gumileva. 2018. P. 166-171 [in Russian]

Information about authors:

Zhibek Tajibayeva – **corresponding author**, master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of “Pedagogy”, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: jibek-29@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3098-5261>

Meiramkul Kabakova – master of pedagogical sciences, senior lecturer of the Department of “Pedagogy”, Caspian University of Technologies and Engineering named after Sh. Yessenov, Aktau, Republic of Kazakhstan

E-mail: meyramgulk74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1159-0013>

Информация об авторах:

Жибек Таджибаева – **основной автор**, магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Педагогика», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: jibek-29@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3098-5261>

Мейрамкул Кабакова – магистр педагогических наук, старший преподаватель кафедры «Педагогика», НАО Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

E-mail: meyramgulk74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1159-0013>

Авторлар туралы ақпарат:

Жибек Таджибаева – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының магистрі, «Педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jibek-29@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3098-5261>

Мейрамкул Кабакова – педагогика ғылымдарының магистрі, «Педагогика» кафедрасының аға оқытушысы, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Актау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: meyramgulk74@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1159-0013>

А.У. Муханбетжанова^{1*}, О.А. Абилова¹

Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ПЕДАГОГТЕРДІҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа.

Мақалада цифрлық сауаттылық мәселесі кәсіби құзыреттілік пен ақпараттық мәдениеттің негізгі компоненттерінің бірі ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – «жасанды интеллект» ұғымының мәнін және оның цифрлық сауаттылықты қалыптастырудағы маңыздылығын түсіндіру. Халықтың цифрлық сауаттылығын арттыру цифрлық экономиканың дамуын жеделдетудің басымдықтарының бірі ретінде танылды, ал цифрлық сауаттылық әр адамның цифрлық әлемде бәсекеге қабілетті өмір сүруі және өзін-өзі жүзеге асыруы үшін қажетті негізгі дағдылардың бірі болып табылады.

Қазіргі кезде ақпараттық технологиялар саласында зерттеулер кеңінен жүргізілуде. Көптеген ғалымдардың компьютерлік бағдарламаларды құру, талдау, модельдеу, жүйелерді оңтайландыру және жасанды интеллект құру саласындағы жетістіктері бүкіл әлемге танымал. Бизнес пен ғылым тиімді ынтымақтасатын экономикасы бар елдерде инновацияларды нарыққа шығару қарқын алып, ұзақ мерзімді перспективада бәсекелестік басымдық танып отыр.

Кез келген мекемеде жасанды интеллект жүйелерін енгізуінің қозғаушы күші қызмет процесін автоматтандыру арқылы тиімділікті арттыру болып табылады. Сонымен қатар, жасанды интеллект технологиясы қызмет мүмкіндіктерін даралап көрсете отырып, қоғамның сұранысын арттыруға мүмкіндік береді. Десек те, қазіргі уақытта жасанды интеллекттің дамуына әсер ететін экономикалық сектордың негізгі мәселелерін «салаішілік» және «саладан тыс» деп екі санатқа бөлуге болады. Біріншісіне, әлемдік көшбасшыларға қарағанда төмен деңгейдегі фирмалардың инновациялық жобаларды енгізуі мен іске асыруы, екіншісіне, еңбек өнімділігінің төмендігі және автоматтандыруға жататын жұмыс орындарының үлкен үлесі, жабық және ескірген деректер құрылымдары, мемлекеттік секторда жасанды интеллект технологияларының жеткіліксіз енгізілуі, еңбек мәселелері жатады. Жалпы алғанда, сыртқы сын-қатерлерге кейбір салаларда (денсаулық сақтау, білім беру, көлік т.б.) жасанды интеллект дамуының, дербес деректерді қорғау туралы заңдардың болмауы немесе жетілмегендігі және капиталға қолжетімділіктің шектелуі жатады. Бұл мәселелер түрлі зерттеулер мен көзқарастар тұрғысынан нақты талдауды қажет етеді.

Негізгі сөздер: кәсіби құзыреттілік, цифрлық сауаттылық, жасанды интеллект, цифрландыру, ақпараттандыру.

Кіріспе.

Цифрлық қоғамның дамуы білім беру ұйымдарындағы педагогтерге заманауи цифрлық ортада жұмыс істеуге дайын ба, олар білім беру процесінде цифрлық технологияларды жоғары деңгейде қолдана ала ма, өзінің цифрлық құзыреттілігін дамытуға қабілетті ме, ең дұрысы, бүгінгі педагогтің ақпараттық мәдениет деңгейі қандай? деген сұрақ қоюды талап етеді.

Педагог білім берудің заманауи моделі аналогы бар цифрлық медианы біріктіруге, барлық басқа технологияларды цифрлық технологиялармен алмастыруға және цифрлық қызметтердің таралуына байланысты туындайтын сын-тегеуріндерге жауап беруі тиіс. Олар сондай-ақ тұрақты және қарқынды цифрландыру процесін ескеруі керек, әсіресе, бұндай толқыныс педагогтердің бақылауынан тыс жағдайлардың әсерінен жеделдетіледі (мәселен, білім беруді онлайн жүйеге көшіруді талап еткен коронавирустық пандемия, цифрлық қызметтердің қарқынды дамуы, жаңа білім беру саясатын құру, мемлекет пен білім беруді цифрландыру).

Цифрлық сауаттылық (ағылш. digitalfluency) – бұл цифрлық технологиялар мен интернет ресурстарын қауіпсіз және тиімді қолдануға қажетті білім мен білік жиынтығы.

Цифрлық сауаттылық – бұл адамның цифрлық құрылғыларды (кең мағынада) өзінің пайдасы үшін қолдана білуі.

Жоғары білікті маман оңтайлы онлайн қызметтерді ажырата білуі және заманауи техникалық құралдармен (смартфон, ноутбук, планшет және чаттар мен веб-камераларды қолдана білуі қажет. Бұл масштабты аудиториямен жұмыс жасауда да тиімді жол болып табылады. Мысалы, бұрын білім беру процесі немесе конференциялар тек офлайн өткізілген болатын. Енді қандай да бір қызмет туралы басқа қалалар мен елдерді қамти отырып, онлайн хабарлауға болады.

Мамандарды оқытудың әртүрлі формаларын зерттеу жаңа техникалық және технологиялық мүмкіндіктермен туындаған сапалы, прогрессивті оқыту түрін мамандардың «өзіне икемдеп» шешімін табуға болатынын анықтады [1].

Цифрлық қоғам және ақпараттық мәдениетті қалыптастыру жағдайында заманауи педагогтердің цифрлық сауаттылығы олардың кәсіби дайындығының, атап айтқанда жоғары оқу орнынан кейінгі білімінің маңызды құрамдас бөлігіне айналады. Жалпы білім беру мекемелерінде кәсіби қызметті тиімді жүзеге асыру үшін педагогтер сәйкесті дағдылар кешенін меңгеруі қажет. Цифрлық сауаттылық педагогтер үшін маңызды, өйткені ол оқу процесінің тиімділігін арттырады және білім алушыларға цифрлық құралдарды білім беру мақсатында және өмірдің әртүрлі салаларында тиімді пайдалануға үйретуге көмектеседі.

Білім берудегі цифрлық сауаттылық – бұл оқыту, білім алу мақсатында смартфон, планшет және компьютер секілді түрлі цифрлық құралдарды қолдануда іске қосылатын білімі мен дағдылары. Топта немесе сыныпта білім алушылар бұл құралдарды түрлі пәндердің мазмұнымен танысу, оқу тақырыптары бойынша басқа оқушылармен қарым-қатынас орнату және өздері оқып жатқан бағдарламаға қатысты өздерінің цифрлық контенттерін құру үшін пайдалана алады. Осы орайда педагогтер қажет болған жағдайда білім алушыларға көмектесу үшін осы технологиялардың барлығын жетік меңгеруі тиіс. Сондықтан цифрлық сауаттылық білім беру процесінде педагогтер үшін де, білім алушылар үшін де маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Зерттеу материалына шолу негізінен педагогтердің ақпараттық мәдениеті мен цифрлық сауаттылығын қалыптастырудағы жасанды интеллекттің маңыздылығына қатысты өткен зерттеулерді жан-жақты зерттеуге арналған және қызығушылық танытқан оқырмандарға, оның ішінде оқытушыларға сілтеме ретінде қызмет етеді. Осы мақсатқа жету үшін жүйелі шолу жасап, зерттеулерді талдауға көңіл бөлдік. Осы шолудағы негізгі тұжырымдарға байланысты зерттеулерді табу және таңдау үшін келесі әдістерді қолдандық. Ақпарат деректерді қолмен іздеу әдісін қолдана отырып қарастырдық. Алдымен интернет желісіндегі онлайн дерекқорлардағы зерттеулерді іздедік. Содан кейін «ақпараттық мәдениет, цифрлық сауаттылық», «жасанды интеллект» кілт сөздерін басшылыққа ала отырып, қажетті зерттеулер алынды. Осыдан кейін зерттеулердің аннотацияларын қарастырдық. Егер тақырып көпқырлы болып көрінсе, демек, мақала көпшіліктің қызығушылығын туғыза алады. Тағы бір қосымша әдіс таңдалған мақалаларға берілген сілтемелерді мұқият зерттеу және осыған қосымша зерттеулерді іздеу болды.

Жоғары сапалы әдебиеттерден нақты нәтижелер алу үшін алдыңғы тиісті зерттеулерді таңдау критерийлерін қолдандық:

1. Бұл зерттеу тек ағылшын тілінде жазылған әдебиеттерден алынуы керек. Бірақ басылымды белгілі бір елге немесе аймаққа таратуды шектемедік;
2. Зерттеу педагогтердің цифрлық сауаттылығын суреттеп, зерттеуі керек еді;
3. Жарияланбаған кітаптар немесе есептер алынып тасталды. Осы критерийлерге сүйене отырып, 20 басылым зерттеудің негізгі дәйексөздеріне сәйкес деп танылды.

Тиісті зерттеулер автордың мүмкіндіктері шегінде ғана таңдалды. Автордың мүмкіндіктерінен тыс басқа да байланысты зерттеулер болуы мүмкін.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Зерттеу мәселесіне арналған дереккөздерді талдай отырып, жасанды интеллект тақырыбы көптеген ғалымдардың қызығушылығын тудырған деген қорытынды жасауға болады. Алексеева С. мен Тринустың А. ғылыми зерттеулері цифрлық сауаттылықтың мәні мен ерекшелігін жақсы түсінуге мүмкіндік береді [2], [3]. Цифрлық сауаттылық пен құзыреттілік бойынша ғылыми-әдістемелік құралдар біздің зерттеулеріміз үшін қосымша материал бола алатынын атап айтқан жөн [4], [5].

Стойка О. өзінің зерттеу жұмысы барысында цифрлық сауаттылықты қалыптастыру мәселелерін мазмұнды сипаттады және талдады [6], [7].

Генсерук Г. өз жұмысында кәсіби дағдылардың түйінді компоненттерінің бірі ретінде цифрлық құзыреттілікті негіздеп сипаттама беруге назар аударды [8].

Сондай-ақ, Ничкало Н., Лазаренко Н., Гуревич Р. «XXI ғасырдағы қоғамды ақпараттандыру және цифрландыру: жоғары оқу орындары үшін жаңа сын» атты ұжымдық еңбегін атап өткен жөн, онда XXI ғасырдың басындағы білім беруді ақпараттандыру және цифрландыру процестері қарастырылған [9].

Заманауи зерттеушілер цифрлық сауаттылықты қазіргі ақпараттық қоғамның мүшелері ретінде адамдардың өсуі мен табысының ажырамас сипаттамасы ретінде анықтайды, бұл осы тақырып төңірегіндегі көптеген ғылыми зерттеулермен расталды. Ғалымдар бұл ұғымды жеке, академиялық және кәсіби мақсаттарға жету мақсатында цифрлық технологиялар мен құралдарды қолданудың әртүрлі аспектілерімен байланыстырады.

Цифрлық сауаттылық цифрлық әлемде өмір сүруге қажетті тұлғалық, техникалық және интеллектуалдық дағдылардан құралады. Өйткені цифрлық технологиялар қоғамда қарқынды басымдық танытып, техникалық аспектілермен цифрлық құзыреттілік түсінігі кеңейді.

«Цифрлық сауаттылық» түсінігі үш құрауыштан тұрады, олар: цифрлық құзыреттілік, цифрлық тұтыну және цифрлық қауіпсіздік.

Цифрлық құзыреттілікке Интернеттен материал іздеу технологияларын меңгеру, ақпараттарды сыни қабылдау және оның дұрыстығын тексеру, Интернет желісіне орналастыру үшін мультимедиялық контент құра білу, коммуникацияның мобильді құралдарын қолдануға дайындық, Интернет арқылы қаржылық операциялар жасай білу, қызмет пен тауарларды алуы үшін онлайн-сервистерді қолдана білу жатады.

Цифрлық тұтыну саналуан аппараттық, бағдарламалық секілді цифрлық технологияларға қолжетімділік және оларды пайдалану деңгейін көрсетеді: кең көлемді және мобильді Интернетке қолжетімділік, цифрлық құрылғылардың болуы, аймақтық интернет-БАҚ, интернет-магазин саны, электронды түрде мемлекеттік қызмет ұсыну және қолдану деңгейі.

Цифрлық қауіпсіздікке интернет желісінде техникалық, сондай-ақ әлеуметтік-психологиялық сипаттағы өзінің персоналды деректерін қорғау қабілеттілігі, құпиялылық пен ақпарат тұтастығын сақтауды қамтамасыз ету, оны компьютерлік вирустардан, пираттық медиа контенттерден сақтау, әлеуметтік желідегі қарым-қатынас мәдениеті, желіге цифрлық контент орналастыру барысында әдеп пен құқықтық нормаларды сақтау секілді қауіпсіз жұмыс жасау дағдыларын игеру жатады [10].

Қазіргі уақытта мемлекет азаматтарының цифрлық сауаттылығын арттыру цифрлық экономиканы жедел дамыту жолындағы басымдықтардың бірі, ал цифрлық құзыреттілік – қазіргі заманғы адамға цифрлық әлемде табысты бәсекеге қабілетті өмір сүру және өзін-өзі жүзеге асыру үшін қажетті негізгі дағдылардың бірі болып танылды. Зерттеушілер цифрлық сауаттылықты педагогтердің технологиялық дайындығының құрамдас бөлігі ретінде қарастырады және соңғысы цифрлық құзыреттілікке негізделгенін және қазіргі педагогтің кәсіби дайындығының қажетті құрамдас бөлігі екенін, оны қалыптастыру

болашақ мұғалімдерді заманауи цифрлық оқу орталарында жұмыс істеуге үйрететін жүйелерді енгізу арқылы мүмкін екенін атап өтеді.

Оны былай жасауға болады. Жасанды интеллект технологияларын дамытуға инвестициялар бүкіл әлемде үнемі өсіп келеді және қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында белсенді қолданылады. Атап айтқанда, медициналық диагностика, пилотсыз көлік құралдарын басқару, қор биржаларында қаржы құралдарымен сауда жасау, үлкен көлемдегі деректерді талдау, кескіндерді тану және көбейту, тұрмыстық роботтар мен жоғары дәлдіктегі автономды қарулар жасау.

Жасанды интеллект негізінде құрылған технологиялар экономиканы, еңбек нарығын, білім беруді трансформациялауға ықпал етеді, қызмет сапасын жақсартуға, шығындарды азайтуға, қызмет тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Ақпараттар көлемінің артуы, жаңа тетіктердің құрылуы, есептегіш қуаттардың қолданысы жасанды интеллект технологиясын одан әрі дамытудың алғышарттарын құрады.

Көптеген жетекші елдерде ақпараттық мәдениетке қатысты жасанды интеллект технологиясының әлеуетін қолдану үшін ұлттық стратегиялар дайындалған. Осыған орай сәйкесті құжаттарды Еуропа комиссиясы, сондай-ақ АҚШ, Ұлыбритания, Канада, Франция, Германия, Қытай, Швеция және т.б. бірқатар елдер қабылдаған.

Педагогтердің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру қажеттілігі білім беру саласына қатысты бірқатар нормативтік-құқықтық құжаттармен айқындалады. Бұл құжаттар АКТ енгізудің саналуан аспектілерімен қарастырылған, олар: цифрлық білім, кәсіби қызметте цифрлық ресурстарды қолдана білу біліктері мен дағдылары, сондай-ақ бағалау тетіктері.

Жасанды интеллектті дамыту мәселесі жалпы қоғамдық талқылауға ұсынылып жүр. Осы мәселеге қатысты құжаттарды Еуропалық Одақ және басқа да көптеген дамыған елдер тұжырымдап қабылдады. Барлық елдерде білім беру алғашқы бөлімдерде көрініс табады. Десекте, жасанды интеллект саласында бәсекеге қабілетті мамандарды жеткілікті көрсеткішке сай дайындау үшін өзгерістер енгізу қажет екендігі ғана айтылған. Жасанды интеллекттің тиімділігі, оны білім беру жүйесін жақсарту үшін қалай қолдануға болатыны туралы жазылмаған.

«Жасанды интеллект» терминіне түрліше анықтамалар берілген. Ең алғаш бұл терминге америкалық ғалым Джон Маккарти 1956 жылы Дартмут конференциясында анықтама берген: «Жасанды интеллект (AI немесе жай, жасанды интеллект) – бұл интеллектуалдық машина, дәлірек, интеллектуалдық бағдарлама жасау технологиясы». Жасанды интеллект (AI) бар компьютерлер сөйлеуді тану, жоспарлау, проблемаларды шешу, қабылдау және жоспарлау сияқты әрекеттерді үйренуге арналған.

Жасанды интеллектті дамыту (AI) тұжырымдамасында оны «жүйенің қойылған мақсаттарға сәйкес ішкі деректерге дәл түсініктеме беру, мақсатқа жету үшін қоршаған ортамен өзара әрекеттесу арқылы жаңа деректерді жинау және қолданудан тұратын, осы деректерден үйрену және оқыту нәтижелерін қолдану қабілеті» ретінде анықтама берген [11]. Осыған орай білім беру міндеті педагогтерді осы тектес жүйелерді үйренуге, құруға және қолдануға дайындау болып табылады. Бұл ақпаратпен жұмыс жасау алгоритміне, ақпаратты өңдеу тәсілдеріне де қатысты.

Болашаққа бағдарланған білім беру жүйесі цифрлық трансформация процесінде тұр, соның салдарынан цифрлық оқу ортасының жаңа мүмкіндіктері пайда болады. Ол параллель оқытуды ұйымдастыру, білім беру қызметін қашықтан жүзеге асыру және ақпараттарды тарату процесін виртуалды басқару мүмкіндіктерін көздейді.

Кіріктірілген EdTech жүйесін белсенді қолдану жағдайында оқу орындарын ұйымдастыру үзіліссіз білім беруді қолдау және білім беру қызметін ұсыну үшін бейімделу мен икемділікті талап етеді. Сондай-ақ COVID-тің өршіп таралуымен қатар білім беру парадигмасы да өзгерді, көптеген мекемелер толықтай қашықтан оқытуға, ал кейбірі гибридті модельге көшті. Енді бірі онлайн-білім беру форматын үйлестіріп, өзінің білім

беру процесін, яғни параллель оқыту деп аталатын бірегей форматты ұйымдастыра білді, онда білім алушылар оқу материалын қалай алатынына таңдау жасайды және бір-бірімен өзара әрекеттеседі. Олар сабақтарға жеке қатысуы немесе NGDLE виртуалды сынып жүйесін қолдануы мүмкін. Бірі оқу контенттерін чаттарда, ал бірі тікелей сыныпта талқылайды. Екі топта NGDLE-де құрылған виртуалды тақтаны қолдана отырып, идеяларымен бөлісе алады.

Жасанды интеллект негізінде деректерді жинау жоғары оқу орнының қазіргі студенттерінің өзара әрекеттестік тәсілдерін өзгерте бастады. Интеллектуалды компьютерлік жүйелер оқу процесінің әр бөлігін педагогтер мен студенттердің қажеттілігі мен мақсаттарына қарай ұйымдастыруға көмектеседі.

Жасанды интеллект оқыту орнын, педагогті және білім алу тәсілдерін өзгертуге көмектеседі; білім алушылар жүйелер мен бағдарламалық қамсыздандыру, жасанды интеллектті қолдану арқылы әлемнің кез келген нүктесінен кез келген уақытта оқуға мүмкіндік алады. Білім беру бағдарламалары жасанды интеллект негізінде негізгі білімді ұсынуға көмектеседі, ал осы бағдарламалардың дамуымен білім алушылар білім беру қызметінің кең спектріне қосыла алады.

Білім беру процесін жетілдіру сабақ барысында ұсынылған ақпараттарды толықтыруға көмектеседі және білім беру процесіне қатысушылардың барлығы үшін бірдей тұжырымдамалық негізді қамтамасыз етеді. Педагог оқытушылар студенттердің материалды меңгеру кезіндегі нақты түсініктерге қатысты қателесуі мүмкін олқылықтары туралы білмеуі мүмкін. Жасанды интеллект осы мәселенің шешімін ұсынады. Мәселен, Coursera, ашық онлайн-сабақтардың ірі провайдері осы қадамды бастады. Егер кейбір студенттер тапсырмаға дұрыс жауап бермесе, жүйе бұл туралы оқытушыға хабарлайды және дұрыс жауап беруге мүмкіндік беретіндей студенттерге арнайы хабарламалар жібереді [12].

Білім беру бағдарламалық жасақтамаларын оқу процесіне қатысушылардың қажеттілігіне қарай бейімдеу қабілеттері әртүрлі адамдарға бірге оқуға мүмкіндік береді, ал оқытушыларға қажетті қолдау көрсетеді.

Жасанды интеллект жүйесі озық арнайы оқытуды (адаптивті оқыту бағдарламасы, ойындар және т.б. көмегімен) жеңілдету үшін енгізіледі, сондай-ақ біздің ақпаратпен өзара әрекеттестігімізді түбегейлі өзгертеді. Ал кіріктірілген технологиялар зерттеу мен деректерді іздеудің өзгеше тәжірибесін игеруге мүмкіндік береді. Біз негізінен күнде ашып көріп жүрген ақпараттарға әсер ететін жасанды интеллект жүйесі туралы білмейміз. Google тұтынушыларға арналған нәтижелерді олардың орналасқан жерін айқындау негізінде анықтайды, Amazon алдыңғы сауда-саттық негізінде ұсыныстар береді, Siri сіздің қажеттіліктеріңіз бен командаңызға қарай бейімделеді және барлық веб-жарнамалар сіздің қызығушылық пен тұтынушылық мүдделеріңізге қарай ашылады.

Келешекте студенттердің көпшілігі жасанды интеллект көмегімен оқитын болады. Қазір де жасанды интеллект негізінде оқытудың бірнеше бағдарламасы бар, олар білім алушыларға математика негіздерін және басқа да пәндерді оқуға көмектеседі. Жасанды интеллект білім беру процессіне қатысушылармен кері байланысты қамтамасыз ете алады.

Қорытынды.

Сонымен, педагогтердің ақпараттық мәдениетін, цифрлық сауаттылығын қалыптастыру тек ақпараттық технологиялармен танысып, ішінара қолданумен шектелмеуі тиіс, бұл жерде жасанды интеллектті іске қосудың маңызы зор. Осыған орай әлемдік ғылыми еңбектерді талдай отырып, жасанды интеллект туралы зерттеулер қарқынды дамып келеді деген қорытынды жасауға болады. Күн сайын көптеген ғылыми жұмыстар жарияланады, ал ірі жоғары технологиялық компаниялар әлемдегі жетекші университеттермен үздік ғалымдар үшін бәсекелесіп, озық зерттеу нәтижелерінің өнімдерін іске қосады. Өнеркәсіп қана емес, сондай-ақ ғылым мен білімге қатысты инновацияларды

нарыққа шығару циклы тезірек жүреді және бәсекелестік артықшылықтар ұзақ мерзімді перспективада ұлғая береді.

Әлемдік ғылыми картаға көз салсақ, жасанды интеллектті зерттеудің зор әлеуетіне қарамастан біздің елімізде бұл мәселе әлі де зерттеуді қажет етеді.

Десек те, қазіргі уақытта жасанды интеллекттің дамуына әсер ететін экономикалық сектордың негізгі мәселелерін «салаішілік» және «саладан тыс» деп екі санатқа бөлуге болады. Біріншісіне, егер әлемдік көшбасшылармен салыстыратын болса, фирмалардың инновациялық жобаларды іске қосуы төмен деңгейде, яғни еңбек өнімділігі және автоматтандыруға жататын жұмыс орындарының үлесі, жабық және ескірген деректер құрылымдары төмен, мемлекеттік секторда жасанды интеллект технологияларын енгізу жеткіліксіз. Жалпы алғанда, сыртқы сын-қатерлерге кейбір салаларда (денсаулық сақтау, білім беру, көлік т.б.) жасанды интеллект дамуының, дербес деректерді қорғау туралы заңдардың болмауы немесе жетілмегендігі және капиталға қолжетімділіктің шектелуі жатады. Бұл мәселелер түрлі бағытта зерттеулер мен көзқарастар тұрғысынан нақты талдауды қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Захарова О.А., Ахметжанова Г.В. Система научного обеспечения дополнительного профессионального образования в информационно-образовательной корпоративной среде. Вектор науки Тольятинского государственного университета. — №1(24). — 2019. — 18-20
- 2 Алексеева С. Цифровая компетентность: стратегические ориентиры и успешные практики. Перспективы и инновации науки. — №10(28). — 2023. — С. 45–55
- 3 Тринус О. Формирование цифровой грамотности будущих преподавателей учебных заведений высшего образования: теоретический аспект. UNESCO Chair Journal «Lifelong Professional Education in the XXI Century». — Т. 2. — №6. — 2022. — С.98–115
- 4 Кремень В.Г., Быков В.Ю., Ляшенко А.И., Литвинова С.Г., Луговой В.И., Малеваний И., Пинчуко П., Топузов А.Н. Научно-методическое обеспечение цифровизации образования Украины: Состояние, проблемы, перспективы. Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. — Т. 4. — №2. — 2022. — С. 1–49
- 5 Овчарук О. Цифровая компетентность современного учителя новой украинской школы. Моделирование цифровой учебной среды учреждения общего среднего образования: сб. материалов всеукр. наук. - практ. семинара. Киев: Институт информационных технологий и средств обучения НАПН Украины. — 2020. — 117 с.
- 6 Шевченко Т.А., Павленко И.М. Цифровая компетентность соискателей образования. Сумы: НВВ СОИППО. — 2023. — 136 с.
- 7 Стойка О. Формирование цифровой грамотности учителя в системе последиplomного образования Украины. Непрерывное профессиональное образование: теория и практика. — №2(75). — 2023. — С.61–76
- 8 Henseruk H. (2019) Digital competence as one of the professionally important competencies of a future teacher. Open educational e-environment of modern university. №6. 99 p.
- 9 Ничкало Н., Лазаренко Н., Гуревич Р. Информатизация и цифровизация общества в XXI веке: нововыводы для учреждений высшего образования. Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems. — 2022. — С. 17–29
- 10 Берман Н.Д. К вопросу о цифровой грамотности. Society of Russia: educational space, psychological structures and social values. — Vol 8. — №6-2. — 2019. — С. 35-36
- 11 Распоряжение Кабинета Министров об одобрении Концепции развития искусственного интеллекта [Электронный ресурс] — URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> (дата обращения: 18.07.2023)
- 12 Обучение цифровым навыкам: глобальные вызовы и передовые практики. Аналитический отчет. — М.: АНО ДПО Корпоративный университет Сбербанка. — 2018. — 136 с.

ЗНАЧЕНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ ЦИФРОВОЙ ГРАМОТНОСТИ ПЕДАГОГОВ

Аннотация.

В этой статье рассматривается вопрос цифровой компетентности как одной из основных составляющих профессиональной компетентности и цифровой грамотности. Целью исследования является объяснение сущности понятия «искусственный интеллект» и его значения в формировании цифровой грамотности. Повышение цифровой грамотности населения признано одним из приоритетов ускорения развития цифровой экономики, а цифровая компетентность является одним из ключевых навыков, необходимых современному человеку для успешного ведения конкурентной жизни и самореализации в цифровом мире. Сейчас в каждой стране проводятся исследования в сфере информационных технологий. Достижения ученых в сферах построения компьютерных архитектур, анализа, моделирования, оптимизации систем и создания искусственного интеллекта известны во всем мире. В экономике, где бизнес и наука эффективно сотрудничают, цикл вывода инноваций на рынок происходит быстрее, а конкурентные преимущества растут в долгосрочной перспективе. Движущей силой внедрения систем искусственного интеллекта производственными компаниями является повышение эффективности за счет автоматизации процессов. К тому же технология ИИ позволяет максимально персонализировать услуги и увеличивает спрос. Впрочем, основные проблемы экономического сектора, которые сейчас влияют на развитие искусственного интеллекта, можно разделить на две категории: внутриотраслевые и внеотраслевые. К первым можно отнести внедрение и реализацию инновационных проектов фирмами на более низком уровне, чем мировыми лидерами, ко вторым – низкую производительность труда и большую долю рабочих мест, подлежащих автоматизации, закрытые и устаревшие структуры данных, недостаточное внедрение технологий искусственного интеллекта в государственном секторе, трудовые вопросы. В целом к внешним вызовам можно отнести отсутствие или несовершенство регулирования в некоторых сферах развития ИИ (здравоохранение, образование, транспорт), законов о защите персональных данных и ограниченный доступ к капиталу. Эти проблемы требуют более подробного анализа с разных точек зрения.

Ключевые слова: профессиональная компетентность, цифровая грамотность, искусственный интеллект, цифровизация, информатизация.

THE IMPORTANCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE FORMATION OF DIGITAL LITERACY OF TEACHERS

Abstract.

The article considers the issue of digital competence as one of the main components of the formation of professional competence and digital literacy. The purpose of the study is to explain the essence of the concept of “artificial intelligence” and its importance in the formation of digital literacy. Increasing the digital literacy of the population is considered one of the priority tasks on the way to the accelerated development of the digital economy, and digital competence is one of the key skills that a modern person needs for a successful competitive life and self-realization in the digital world. In an economy where business and science collaborate effectively, the innovation-to-market cycle is faster, and competitive advantages grow over the long term. The development of artificial intelligence technologies will also affect the structure of employment. Some professions will be partially or fully automated in the future, which will increase the demand for professionals capable of developing and researching AI technologies, as well as applying AI and related technologies in various industries. A significant number of scientific papers are published every day, and large high-tech companies compete with the world’s leading universities for the best scientists, turning cutting-edge research into product development. The driving force behind the introduction of artificial intelligence systems by manufacturing companies is to increase efficiency through process automation. Overall, external challenges include lack of or insufficient regulation in some areas of AI development (healthcare, education, transportation), privacy laws, and limited access to capital. In addition, artificial intelligence technologies make it possible to personalize services and increase demand for them as much as possible. In general, external challenges include the absence or lack of regulation in some areas of artificial intelligence development (health care, education, transport), laws on the protection of personal data, and limited access to capital.

These questions require a more detailed analysis from different points of view.

Key words: professional competence, digital literacy, artificial intelligence, digitalization, informatization.

REFERENCES

- 1 Zakharova O.A., Akhmetzhanova G.V. Sistema nauchnogo obespecheniya dopol'nitel'nogo professional'nogo obrazovaniya v informatsionno-obrazovatel'noi korporativnoi srede. [The system of scientific

- support of supplementary vocational education in the information and educational corporate environment]. Vektor nauki Tol'yatinskogo gosudarstvennogo universiteta. №1 (24). 2019. 18-20 [in Russian]
- 2 Alekseeva C. Tsifrovaya kompetentnost': strategicheskie orientiry i uspeshnye praktiki. [Digital competence: strategic guidelines and successful practices]. Perspektivy i innovatsii nauki. №10(28). 2023. P. 45–55 [in Russian]
- 3 Trinus O. Formirovanie tsifrovoi gramotnosti budushhikh prepodavatelei uchebnykh zavedenii vysshego obrazovaniya: teoreticheskii aspekt. [Formation of digital literacy of future teachers in higher education institutions: theoretical aspect]. UNESCO Chair Journal «Lifelong Professional Education in the XXI Century». T. 2. №6. 2022. P.98–115 [in Russian]
- 4 Kremen' V.G., Bykov V.YU., Lyashenko A.I., Litvinova S.G., Lugovoi V.I., Malevaniiyu. I., Pinchuko. P., Topuzov A.N. Nauchno-metodicheskoe obespechenie tsifrovizatsii obrazovaniya Ukrainy: Sostoyanie, problemy, perspektivy. [Scientific and methodological provision of digitalisation of education in Ukraine: status, problems, prospects]. Herald of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. T. 4. №2. 2022. P. 1–49 [in Russian]
- 5 Ovcharuk O. Tsifrovaya kompetentnost' sovremennogo uchitelya novoi Ukrainiskoi shkoly. [Digital competence of a modern teacher of a new Ukrainian school]. Modelirovanie tsifrovoi uchebnoi sredy uchrezhdeniya obshhego srednego obrazovaniya: sb. materialov vseukr. nauk.-prakt. seminarov. Kiev: Institut informatsionnykh tekhnologii i sredstv obucheniya NAPN Ukrainy. 2020. 117 p. [in Russian]
- 6 Shevchenko T.A., Pavlenko I. M. Tsifrovaya kompetentnost' soiskatelei obrazovaniya. [Digital competence of education applicants]. Sumy: NVV SOIPPO. 2023. 136 p. [in Russian]
- 7 Stoika O. Formirovanie tsifrovoi gramotnosti uchitelya v sisteme poslediplomnogo obrazovaniya Ukrainy. [Formation of digital literacy of teachers in the system of postgraduate education in Ukraine]. Nepreryvnoe professional'noe obrazovanie: teoriya i praktika. №2(75). 2023. P.61–76 [in Russian]
- 8 Henseruk H. (2019). Digital competence as one of the professionally important competencies of a future teacher. Open educational e-environment of modern university. №6. 99 p. [in English]
- 9 Nichkalo N., Lazarenko N., Gurevich R. Informatizatsiya i tsifrovizatsiya soobshchestva v XXI veke: novovyzovy dlya uchrezhdenii vysshego obrazovaniya. [Informatization and digitalization from society in the XXI century: new calls for higher education institutions]. Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems. 2022. P. 17–29 [in Russian]
- 10 Berman N.D. K voprosu o tsifrovoi gramotnosti. [On the issue of digital literacy]. Society of Russia: educational space, psychological structures and social values. Vol 8. №6-2. 2019. P. 35-36 [in Russian]
- 11 Rasporyazhenie Kabineta Ministrov ob odobrenii Kontseptsii razvitiya iskusstvennogo intellekta. [Order of the Cabinet of Ministers on approval of the Concept of Artificial Intelligence development]. Available at: — URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-p#Text> [in Russian] (accessed: 18.07.2023)
- 12 Obucheniye tsifrovym navykam: global'nye vyzovy i peredovye praktiki. [Digital Skills training: global challenges and best practices]. Analiticheskii otchet. M.: ANO DPO Korporativnyi universitet Sberbanka. 2018. 136 p. [in Russian]

Information about authors:

Akmaral Mukhanbetzhanova – **corresponding author**, doctor of pedagogical, professor of the Department of “Preschool and primary education”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4682-7391>

Abilova Oryngul – master, teacher of the Department of “Preschool and primary education”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: o_abilova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2625-1153>

Информация об авторах:

Акмарал Муханбетжанова – **основной автор**, доктор педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4682-7391>

Орынгуль Абилова – магистр, старший преподаватель кафедры «Дошкольного и начального образования», Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: o_abilova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2625-1153>

Авторлар туралы ақпарат:

Акмарал Муханбетжанова – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.mukhanbetzhanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4682-7391>

Орынгуль Абилова – магистр, «Мектепке дейінгі және бастауыш білім беру» кафедрасының аға оқытушысы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: o_abilova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2625-1153>

T. Tsatkhlanova* Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov
Elista, 358000, Russian Federation
*e-mail: tt.tsatkhlanova.65@bk.ru**ANALYSIS OF THE PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL
POTENTIAL OF KAZAKHSTAN IN THE CONDITIONS OF INNOVATIVE
ECONOMY****Abstract.**

The innovative economy was created, is being created and is developing jointly and in parallel with the growth of the quality and value of the accumulated intellectual potential, i.e. in parallel with the development of science, and intellectual human capital is the main factor in its development. And the accumulated high-quality intellectual potential serves as the main part of the foundation of the innovative economy sector, as well as the knowledge economy. The purpose of the study is to identify the main problems in the development of intellectual potential in the formation of an innovative economy. The study was conducted based on a system-structural-functional approach, a SWOT analysis of the development of intellectual potential of Kazakhstan was carried out.

The analysis of the strengths and weaknesses of the intellectual potential of Kazakhstan allowed not only to show the positive sides, but also to identify the main shortcomings in the development of intellectual potential and problems in the formation of an innovative economy. The development of intellectual potential is hindered by the underdevelopment of infrastructure for education and research; inequality in the quality of education in urban and rural schools, national, regional and private higher education institutions; migration of talented people, mainly with technical education abroad in search of better opportunities

Based on the results of the analysis, the system conditions for the formation of an innovative economy in a country where the formation of human capital with the corresponding intellectual potential is the main one are proposed.

The results of the study, in our opinion, will allow us to activate the formation of an innovative economy in the country, and the identified strategic priorities for the formation of intellectual potential will allow us to focus on those points that need to be developed in this context.

Key words: innovative economy, intellectual potential, SWOT analysis, competitiveness, education, science, culture.

Introduction.

Today's world is experiencing an era of rapid technological progress, where innovation and the development of intellectual potential have become integral factors of success for countries and societies. In the face of globalization and competition on the world stage, countries are forced to actively develop their intellectual resources and create innovative economies to ensure a stable and prosperous future.

In this context, Kazakhstan - a young and rapidly developing country - faces challenges and opportunities related to the analysis of the problems of developing its intellectual potential. Optimizing the use of intellectual resources, stimulating scientific and technical innovations and understanding how to attract talented people are the main aspects of the country's sustainable development in the context of an innovative economy.

The purpose of this study is to carefully analyze the main problems that may affect the development of the intellectual potential of Kazakhstan and to identify possible ways to solve these problems.

The following tasks were set to achieve the goal:

- conducting a SWOT analysis for the development of the intellectual potential of Kazakhstan;

- to propose ways to solve identified shortcomings and problems.

The subject of research is organizational and economic relations arising in the process of formation of intellectual potential in the conditions of innovative economy.

The object of research is the intellectual potential of the Republic of Kazakhstan.

It is important to note that the analysis of the problems of developing the intellectual potential of Kazakhstan is not only an important academic task, but also a practical one for the formation of long-term development strategies of the country. Researching this topic opens up new opportunities for understanding the complexities and prospects of Kazakhstan in a rapidly changing world and helps determine the best ways to achieve sustainable economic growth and prosperity for the nation.

Materials and methods of research.

In order to study and evaluate the development of the country's intellectual potential, the SWOT analysis method was used. This analytical tool made it possible to determine the country's strengths and weaknesses in the field of intellectual potential development, as well as identify the opportunities and challenges facing it in the context of the innovative economy. The use of SWOT analysis in research provides systematization and structuring of data that allows for a deep and comprehensive analysis of the country's intellectual potential [1].

Qualitative analysis made it possible to deeply understand the complex and multifaceted phenomena related to the development of the country's intellectual potential. This method uses a variety of data sources, such as expert interviews, document analysis, and statistical materials, to obtain a wide range of information and assess various aspects of intellectual potential.

The use of the method of quantitative analysis in the study of intellectual potential provided objective and accurate data, which allowed a deeper understanding and assessment of the current state of intellectual resources and prospects for development. Using quantitative analysis method, various quantitative data related to education level, scientific research activities, innovations, technological development and other aspects of the country's intellectual potential were collected and processed.

Literature review.

The concept of “intellectual potential” appeared several decades ago and was introduced into scientific circulation by various researchers and experts in various contexts. It is very difficult to attribute the exact source and authorship of the term to a specific person, since it has recently become popular and has been used in various scientific works and publications.

However, the concept of “intellectual potential” has been actively developed and used in research in the field of human capital management, economics, innovation and education. Many scientists, economists and sociologists have contributed to the understanding and research of intellectual potential and its importance for the development of countries and societies.

Analyzing the domestic research in this field in recent years, it can be determined that most of them depend on the point of view that intellectual potential should be considered as a set of some resources or as an indicator describing the state or level of development of some object, or as an ability or opportunity [2], [3]. In addition, all scientists distinguish between an individual's intellectual potential and a system's potential (society, region, firm).

Foreign scientists such as D. Acemoglu, N. Bontis, D. Bloom, R. Florida, M. Porter, X. Sala-I-Martin, R. Solow, J. Stiglitz and others open up issues of formation and development of intellectual potential in their research. Their work explores the links between innovation, human capital and economic growth, as well as the role of public policy in stimulating innovation.

R. Alshanov, G. Aubakirova, N. Buktukov, F. Dnishev, A. Koshanov, A. Maidyrova, O. Sabden, R. Sabirova, K. Sagadiev, Z. Satpaeva, B. Kazakh scientist-economists such as Serikbaev

and others have made a certain contribution to the study of the issues of diversification of Kazakhstan's economy on the basis of innovation and the role of human capital in its development.

To study the issues of formation of intellectual potential, its expansion and development, assessment of its condition and search for methods of its effective management in order to increase it. B. Bermukhamedova, U.E. Daukenov, K. Zhangalieva, A.S. Zhuparova, D. Kangalakova, D. Rakhmetova, R.A. Rakhimova, R.M. Ruzanov R.K. Saghieva, L.K. Sanaliyeva, A.B. Turushbekova and other Kazakh scientists whose made a significant contribution [4], [5],

Despite the large amount of research that has been done on intellectual ability, there are still several areas that are under-researched. There is a need for a deeper comprehensive study of the relationship between education, the level of people's skills, the infrastructure development of science and the country's ability to innovate [6].

Results and its discussion.

The future well-being of any country is determined by its intellectual potential. The authorities are interested in increasing the level of intellectual potential not only at the level of the country, but also at the level of subjects. After all, if the intellectual potential is used more effectively, it is clear that the region will have great competitive advantages in interregional and international markets [7], [8].

Currently, three important elements of Kazakhstan's innovative growth - higher education, science and business - are still acting individually. Despite the current economic trends in the country, which require the integration of these components for effective results, the independence of science, education and industry as separate social institutions and legal entities, as well as the lack of integration mechanisms prevent them from using the full potential from combining the efforts of the scientific, educational and industrial sectors brings.

The formation and development of the intellectual potential of Kazakhstan is influenced by the strategic priorities set before the state, their implementation is carried out by some strategic documents. The main ones are the 2050 Strategy and the Strategic Plan until 2025, as well as a number of state programs and national projects.

The analysis of strategic documents showed that the country has achieved certain results in the development of education, science, innovation and culture. However, in general, some problems claim that the system of formation, implementation and use of intellectual potential in the country does not work properly and allows strategic mistakes, as a result of which Kazakhstan misses opportunities for advanced development. In addition, the system has a certain foundation of intellectual potential, which allows for an advanced development trajectory, timely increases its competitive advantages in the main areas of forming a new innovative structure [9].

As a result of the review of various factors and statistical data, we formed a SWOT analysis on the development of the intellectual potential of Kazakhstan, identified strengths and weaknesses, as well as opportunities and threats shown in Table 1.

Table 1 – SWOT-analysis of the development of intellectual potential of Kazakhstan

Advantages	Disadvantages
- Investments in education and workforce development; - Focus on research and innovation; - Emphasis on digital transformation; - Emphasis on preservation and development of national culture and cultures of peoples and ethnic groups inhabiting the country.	- Underdeveloped infrastructure for education and scientific research; - Inequality in the quality of education of urban and rural schools, national, regional and private higher educational institutions; - Inadequacy of the qualifications of the released specialists to the needs of the labor market; - Brain drain, many talented people leave the country in search of better opportunities; - Lack of a strong tradition of scientific and technological innovation.

Opportunities	Threats
- Increasing global demand for highly educated and skilled workers; - Opportunities for partnership and cooperation with other countries and institutions; - Increasing demand for innovative solutions to solve global problems; - The potential of attracting foreign investments in education and research; - Development of the non-raw sector - creative economy	- Competition from other countries in attracting highly educated and qualified workers; - The rapid pace of technological changes that require constant investments in human capital; - Political instability can hurt the development of the country's intellectual potential.
Note: compiled by the authors	

According to the results of the SWOT analysis, we identified the main shortcomings in the development of the country's intellectual potential. Let's look at them in more detail.

- Underdeveloped infrastructure for education and scientific research

S.P. Trapeznikov and V.P. Agree with Elyutin's opinion, they equate the concept of “intellectual potential” with education, and its formation is connected with the growth of the population's education, it should be noted that special attention is paid to education and science in Kazakhstan [5. – 72].

But despite the positive results of the development of education and science in Kazakhstan, the problem of infrastructure is still relevant. This conclusion is subjective and may vary depending on the approach and criteria used to evaluate Kazakhstan's education and science infrastructure. Despite this, it is widely recognized that the education and science sector in Kazakhstan, as in many other countries, has problems and areas for improvement. These problems range from limited resources and funding to a lack of qualified faculty and researchers to inadequate facilities and infrastructure. The government and various organizations are making efforts to solve these problems and improve the education and science sector in Kazakhstan.

For example, in Kazakhstan, educational schools (about 30) that were built 40 years ago and are in a dilapidated condition are still operating. Three-shift schools are still operating (about 54). In this regard, it is necessary to build new schools using three methods: building schools within the framework of public-private partnership (PPP), purchasing ready-made school buildings that meet comfort standards from private investors, and building schools through a designated operator.

In 2021, on the basis of 20 Kazakh higher education institutions, work began on the launch of academic excellence centers (AAO), which were supposed to provide the regions with the necessary personnel, as well as create modern educational and scientific laboratories. But currently, no university has started working within the AAO. It is necessary to continue this work, which will allow universities to form a material and technical base, infrastructure, which will have a positive effect on the quality of education and conducting scientific research.

In Kazakhstan, there is an annual increase in domestic expenditures on R&D, in 2021 the expenditures amounted to 109,332.7 million tenge (Figure 1), but it should be noted that private financing of them is an average of 45%, and the rest belongs to public sector expenditures. It is necessary to increase private financing in domestic R&D expenditures.

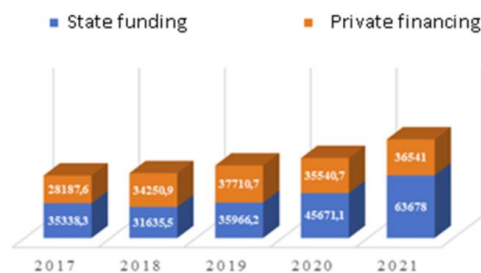

Figure 1 – Internal R&D costs, million rubles. Tg

Note: compiled by the authors based on the source [6. – 1].

As can be seen in Figure 2, most of the domestic expenditure on government-funded R&D consists of labor and other costs.

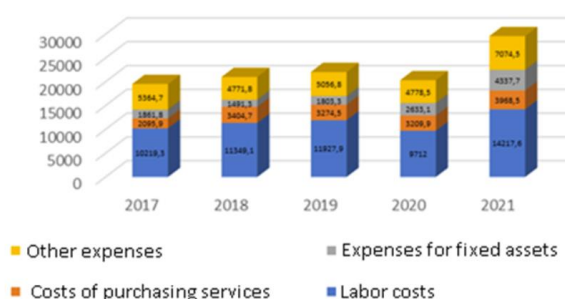

Figure 2 – Composition of internal expenditures on state-funded R&D

Note: compiled by the authors based on the source [6. – 2].

In 2017, expenses for the purchase of fixed assets amounted to only 9.5%, in 2018 - 7.1%, in 2019 - 8.2%, in 2020 - 12.9%, in 2021 - 14.7%. In R&D expenditures carried out at the expense of non-state enterprises, the costs of purchasing fixed assets vary from 10% to 13% of the total amount of costs. In our opinion, this is a very small amount, so it is necessary to increase the costs of purchasing fixed assets in the total amount of R&D expenses.

In 2021, the number of employees carrying out research and development work in Kazakhstan has decreased. (Figure 3)

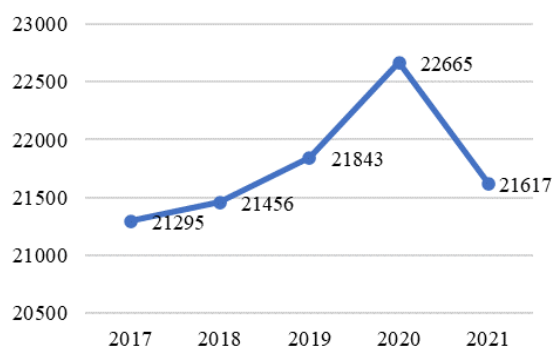

Figure 3 – Number of R&D employees, people.

Note: compiled by the authors based on the source [6. – 3].

A special reduction of workers was observed in all regions of Kazakhstan, Shymkent city (by 23.5%), West Kazakhstan region (by 14.7%), Pavlodar region (by 13.0%), Almaty region (by 12.7%).), in Aktope region (by 11.6%), in Kostanay and Atyrau regions - by 10.2%. It is necessary to increase the number of employees carrying out R&D.

- Inequality in the quality of education of urban and rural schools, national, regional and private higher educational institutions

Excessive inequality in all areas of society leads to social tensions and conflicts. The root cause of future inequality is identified in the secondary education system, where there is a disparity in the quality of education between different types of schools, especially between urban and rural schools.

President K.-Zh. Tokaev It was touched upon in the first and second Addresses of, which emphasizes the need for systematic measures to ensure equal opportunities for students.

International comparative studies and national assessments of student learning reveal growing disparities in academic performance between rural and urban schools. Poor student outcomes in Kazakhstan can be explained by a variety of factors, including an emphasis on the elitism of secondary education, insufficient attention and funding to vulnerable rural schools, and the challenges faced by small schools. These factors prevent rural youth from entering the middle class. If the problem of poor quality education in rural areas is not solved, there is a risk of marginalization of rural youth, which will lead to problems in both the educational system and the economic system. Future growth and development of regional industry and agro-industrial complex will be difficult without sufficient supply of highly qualified personnel.

Recently, the concept of “digital inequality” has received widespread attention both in the media and in academia. With the onset of the pandemic, digital technologies have become an important aspect in all areas of human and social life. In this regard, it is necessary to equalize the digital inequality, organize free training in addition to digital skills, strengthen the material and technical base of schools with computer equipment, multimedia teaching tools and provide high-speed Internet [7. – 4].

Inequality in Kazakhstan's higher education also occurs. The best graduates of schools try to enter national higher educational institutions, and only those who have low scores in the national university or children who cannot study in other cities due to health conditions are allowed to study in regional higher educational institutions. The “Grant for the Learner” initiative further exacerbated this situation. The Ministry of Science and Higher Education should initiate a review of the system of educational grants based on the differentiation of UNT results and other relevant indicators.

In addition, students should be able to obtain a long-term loan with a low interest rate of 2-3% per annum to cover the costs of university education. It is necessary to increase the amount of student scholarships at least twice. Providing all students with free access to online libraries necessary for learning. Finally, the problem of limited student accommodation needs to be addressed. For this, it is necessary to improve the mechanism of public-private partnership, study the possibilities of attracting private construction organizations, especially within the framework of PPP, and develop a plan to increase the charter capital of state higher educational institutions for the construction of dormitories.

Another problem is that the largest number of scientists are concentrated in national higher education institutions, and their salaries are higher than those of regional higher educational institutions. And regional universities barely keep their scientists.

National higher education institutions are implementing a large share of state-funded grant projects. In order to ensure the development of university science in the region, it is recommended

to establish a percentage ratio of grant funding for regional and national universities, for example, 30% for regional universities and 70% for national universities.

Also, it should be noted that the list number of the main (full-time) staff of higher educational institutions decreased by 5% (Table 2).

Table 2 – List number of the main (full-time) staff of higher educational institutions

Year	List the number of the main staff	among them						
		have the academic title of master	has a scientific degree				has a scientific title	
			Doctor of Philosophy (PhD)	Doctor in profile	Doctor of Science	Candidate of Science	Professor	Professor (associate professor)
2017	38 212	12 098	1 854	208	3 251	13 276	2 349	5 983
2018	38 275	12 337	2 157	222	3 197	12 896	2 291	5 650
2019	38 470	12 995	2 635	235	3 274	12 723	2 466	5 876
2020	36 307	13 067	2 942	137	2 952	11 514	2 280	5 345
2021	36 378	13 818	3 410	138	2 649	11 116	2 365	5 235
Note: compiled by the authors based on the source [8. – 175].								

In particular, at the beginning of the 2021/2022 academic year, the number of doctors of science decreased by 22.7%, the number of candidates of science by 19.4%, the number of doctors by profession decreased by 50%, but the number of PhD doctors increased by 54%. Compared to 2017, the number of scientists will decrease by 5% in 2021.

For the development of regional science, it is necessary to create a program that offers scientists the choice of a regional university as a place of work, offers certain favorable conditions for at least 7-10 years, and defines the indicators that the scientist must fulfill. This allows to raise the quality of regional science and university education in the regions.

- Inadequacy of the qualifications of the released specialists to the needs of the labor market

According to the analysis of statistical data for 2017-2021, the number of graduates of higher and post-higher education organizations is 138.1 thousand people per year on average (Table 3).

Table 3 – Number of graduates of higher and post-graduate educational organizations, 2017-2021

	2017	2018	2019	2020	2021	On average	2021 fraction%
All	136 469	127084	130691	142435	153627	138061	
Education	42 819	36 085	38 321	44 573	48 654	42090,4	30,5
Humanities	3 603	4 637	4 577	4 819	5 006	4528,4	3,3
Law	19 814	3 647	3 434	3 608	3 656	6831,8	4,9
Art	2 229	3 929	4 021	4 208	3 945	3666,4	2,7
Social sciences, economics and business	23 055	35 452	35 104	37 444	40 275	34266	24,8
Natural sciences	3 774	7 558	6 866	7 423	8 064	6737	4,9
Technical sciences and technologies	26 332	18 655	19 670	21 670	23 131	21891,6	15,9
Agricultural sciences	2 163	2 361	2 948	2 476	2 585	2506,6	1,8

Services	4 855	828	1 087	1 112	1 214	1819,2	1,3
Military affairs and security	567	6 433	6 709	6 232	7 312	5450,6	3,9
Health and Social Care (Medicine)	1 493	4 034	4 734	5 580	6 419	4452	3,2
Veterinary	973	1 763	1 502	1 521	1 415	1434,8	1,0
Health and Social Care (Medicine)	4 792	1 702	1 718	1 769	1 951	2386,4	1,7
Note: compiled by the authors based on the source [8. – 176].							

A large share in the total number of graduates is 30.5% of graduates of the “Education” group, 24.8% of the graduates of the “Social sciences, economics and business” group, and 15.9% of the graduates of the “Technical sciences and technologies” group. In 2013-2014, the market was filled with lawyers and economists, due to this, the number of educational grants for these professions decreased, accordingly, in 2018, the number of graduates decreased by 6 times. But the number of graduates in economics is still not decreasing, these professions are still popular. The market is saturated with economists. Agricultural professions, veterinary medicine, services are still not popular. Given the country's dependence on food imports, it needs to develop agricultural production, and 1.8% of graduates annually is not enough for this.

- Brain drain, many talented people leave the country in search of better opportunities.

The loss of skilled workers can undermine a country's long-term growth sustainability. In 2021, about 7,500 Kazakhs between the ages of 18 and 25 left the country, which is 8.9% more than in the same period last year. Unbalanced growth between regions is caused by increased internal migration and higher youth unemployment, which worsens the criminal situation and creates economic problems such as lower incomes and increased criminal activity.

For example, In 2020-2021, a group of scientists of Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov conducted a social survey on the topic “Monitoring of the public opinion of the people of the Republic of Kazakhstan on the social well-being of youth aged 18-25 in Kazakhstan: issues of employment, labor market and labor migration” in 2020-2021. In the course of the study, such a parameter as a possible intention to move to another country was studied, according to the results of which 24% of those who took part in the survey consider this possibility to some extent. About 8.9% of those surveyed are serious about leaving the country, and all of them are men. The most popular destinations of emigration are the USA, Canada and European Union countries. Respondents cited the desire to find a good job, provide a decent and reliable future for children, and enter the world market as the reason for emigration.

The government should prioritize improving the welfare of the youth as it directly affects the production of both capital and labor intensive goods in the country. The education of students and students plays a decisive role in determining the quality of the workforce. To solve the problems of inequality of regional development, youth unemployment and labor resources, the Government should adopt policies that contribute to economic growth and job creation in the regions. This should be achieved by ensuring equal access to public goods and services and by creating an enabling environment for business. It is important to ensure the attractiveness of jobs in the regions, that is, the supply of jobs must correspond to the demand of the population.

- Lack of a strong tradition of scientific and technological innovation.

Before proving the weakness of the development of intellectual potential in Kazakhstan, it is worth giving a defining of the concept of intellectual potential given by E. Naumova and A.F. Martynov.

E.Naumova understands intellectual potential as the ability to create, use and develop innovative products and technologies by transforming knowledge and experience. A.F.Martynov somewhat expands this concept and defines the country's intellectual potential as the collective ability of society to master and understand the world, the amount of scientific and cultural information it has accumulated, the production system, education, as well as the work capable of

receiving, processing, using, multiplying and transmitting information. defines as the appropriate set of forces [9. – 472].

In Kazakhstan, despite the efforts of the state, the development of the innovative system is limited by a number of factors. Thus, the following problems affecting the change of its structure were identified in the field of development of innovative activities in the regions:

- insufficient provision of manufacturing industries with innovative equipment and technologies;
- general technical and technological backwardness of enterprises;
- low innovative activity of enterprises;
- low investment attractiveness of non-raw materials processing industries;
- lack of monetary resources affecting the innovative activity of production of the real sector of the economy;
- limitation of communication between science and production and lack of effective mechanisms for bringing scientific and technological products to the level of goods;
- weakness of the system of training and retraining of specialists and workers;
- lack of development of the field of small innovative enterprises, which have the necessary flexibility for rapidly changing conditions of the market;
- under development of innovative infrastructure, low level of R&D funding.

All state programs for incubation, acceleration and granting of grants, cooperation efforts of corporations with startups have a limited effect due to private or state monopoly in many sectors - this opinion is expressed by the representatives of the Kazakhstani startup ecosystem.

The participants of the program noted that mainly single operators, single suppliers, single sources work, lack of transparency and competitive environment. As a result, startups remain a limited niche in an economy with limited growth potential, and finding funding for such projects is virtually impossible [10].

Research and analysis of the main constituent elements and indicative data of the intellectual potential of Kazakhstan and other developing countries of the world allows to identify systemic problems in this field.

Issues received:

- Average competitiveness indices in the global rating;
- Low level of activity of enterprises in the implementation of R&D;
- Low level of innovative activity of enterprises;
- Mismatch of human development and competitiveness index trends;
- low share of innovative products in the GDP structure;

Problems and their occurrence:

- Low proportion of the number of labor resources in the total composition of the population;
- Low level of economic activity of the population and high level of unemployment;
- Low proportion of personnel training at the expense of enterprises, firms, companies;
- Low efficiency of work of technoparks, business incubators, commercialization offices near higher educational institutions.

Systematic problems of intellectual potential development require new, non-standard, diversified forms of solving them.

The global technological transformation not only defines the modern digital trend in the development of world civilization, transforming production, logistics, financial and social relations, but also imposes completely new requirements on the quality of intellectual potential, as well as on the ways of its use.

A particularly important property from the point of view of the application of state efforts is the reproducibility of intellectual potential, which consists in its ability to be renewed. At the same time, the expanded reproduction of intellectual potential should be ensured by purposeful actions at different levels of the economic hierarchy due to additional attraction of resources: expansion

of the education system, financing of scientific research, development of information and communication technologies, accumulation of intellectual capital, creation of new knowledge, innovations and their dissemination. The problems of the formation of a knowledge-intensive economy, its high-speed and qualitatively new technological transformation continue to be the object of attention of modern economists and researchers. At the same time, the focus of scientific interest is increasingly shifting to the use of human capital, especially its intellectual potential, as the main source of new knowledge and a key asset in creating innovations and ensuring the competitiveness of an individual, company, region, country.

Conclusion.

Thus, intellectual potential is an important factor in stimulating innovation, technological development and economic success of a country. Effective management and investment in the development of intellectual potential contributes to the strengthening of the country's position on the world stage and contributes to sustainable development in the context of the innovative economy.

In order to rapidly develop intellectual potential and strengthen economic security, it is important to develop the education and science system and improve its quality, taking into account the modern requirements of the domestic and world market. It is necessary to implement the innovation process, focusing on the period of developing the competitiveness of the economy, improving the state management system, and forming the country's intellectual potential.

The regional analysis of intellectual potential also revealed a significant difference in the effectiveness of its use in different regions of the Republic of Kazakhstan, thereby identifying both natural geographic and socio-economic barriers to its successful development, and institutional ones requiring consistent state administrative, legal and economic measures. At the same time, as the above analysis of the use of intellectual potential shows, despite the unified state policy in the field of human capital development and innovation in the country, opposite trends are observed at the regional level.

Thus, it becomes possible to consistently create a special regional ecosystem for the development and effective use of the intellectual potential of the region and to ensure the connection of business and science, technology transfer, commercialization of scientific results. Legislative mechanisms for improving the efficiency of the use of intellectual potential include, first of all, measures to clarify the status of a researcher, protect intellectual property rights and support the integration of science and the business sector. The improvement of legislation in the field of intellectual property rights protection is especially relevant in the conditions of rapid digitalization, when it is increasingly difficult to ensure the safety and security of personal and corporate data. For the successful operation of regional high-tech zones, it is necessary to adopt a law following the example of the famous American Stevenson-Weidler Law, which would formulate the principles of cooperation between the academy, national laboratories, employees and industry in such forms as technology transfer, personnel exchange, joint research projects and other activities. Economic mechanisms for increasing the efficiency of the use of intellectual potential, along with an increase in the share and quality of state funding for scientific research, include measures to expand the instruments of venture financing and tax incentives. The development of information technologies makes it possible to use financial resources more successfully through the development of crowdfunding platforms.

REFERENCES

- 1 Acemoglu D. (2023) Distorted Innovation: Does the Market Get the Direction of Technology Right? NBER Working Paper. №30922. 63 p.
- 2 Muminov N. (2021) The role of intellectual potential in the innovative development of the national economy. Theoretical and historical approach. Available at: — URL: <http://dx.doi.org/10.24412/2701-8369-2021-19-2-27-29> (accessed: 15.04.2021)

- 3 Bontis N. (2019) Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital. International Journal of Management Reviews. №3(1). P. 41-60
- 4 Xiaohua H., Yulian F. (2023) Does the matching degree between data and human capital affect firm innovation? Finance Research Letters Vol. 55. 7 p.
- 5 Matteo C., Gerrit M. (2023) Uwe Sunde Human capital and the diffusion of technology Economics Letters Vol. 226. 77 p.
- 6 Серикбаева А. Переполненные школы – бич современного образования, и это прямым образом сказывается на его качестве [Электронный ресурс] — URL: <https://kazpravda.kz/n/perepolnennye-shkoly-bich-sovremennogo-obrazovaniya-i-eto-pryamym-obrazom-skazyvaetsya-na-ego-kachestve/> (дата обращения: 20.05.2022)
- 7 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [Электронный ресурс] — URL: <https://www.stat.gov.kz> (дата обращения: 04.05.2022)
- 8 Samaibekova Z., Zaid S.S.M., Molchanova A., Rybakova A. (2019) Managing the intellectual potential in the higher education system. Terra Economicus. №17(4). P. 174-189
- 9 Sanaliyeva L., Titkov A., Rakhimova S., Goncharenko L. (2021) Strategic Priorities for the Development of Intellectual Potential of Developing Countries in the Context of Constructing an Innovative. Journal Public Policy and Administration. Vol. 20. №3. P. 474-483
- 10 Как развивается казахстанская экосистема стартапов [Электронный ресурс] — URL: <https://kz.kursiv.media/2023-01-12/kak-razvivaetsya-kazahstanskaya-ekosistema-startapov/> (дата обращения: 12.01.2023)

ИННОВАЦИОННАЯ ЭКОНОМИКА ЖАҒДАЙЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК ӘЛЕУЕТІН ДАМУ ТҮРІН ТАЛДАУ

Аннотация.

Инновационная экономика жинақталған зияткерлік әлеуеттің сапасы мен құнының өсуімен бірге, яғни ғылымның дамуымен қатар құрылады және дамиды, ал зияткерлік адами капитал – оның дамуының басты факторы болып табылады. Ал жинақталған сапалы зияткерлік әлеует инновационная экономика секторының, сондай-ақ білім экономикасының іргетасының негізгі бөлігі болып табылады.

Зерттеудің мақсаты – инновационная экономиканы қалыптастыру кезінде зияткерлік әлеуетті дамытудағы негізгі проблемаларды анықтау. Зерттеу жүйелі-құрылымдық-функционалдық тәсіл негізінде жүргізілді, Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамытуға SWOT-талдау жасалынды.

Қазақстанның зияткерлік әлеуетін дамытудың күшті және әлсіз жақтарын талдау оң жақтарын көрсетіп қана қоймай, зияткерлік әлеуетті дамытудағы негізгі кемшіліктерді және инновационная экономиканы қалыптастырудағы проблемаларды анықтауға мүмкіндік берді. Зияткерлік әлеуетті дамытуға білім беру және ғылыми зерттеулер үшін инфрақұрылымның дамымауы; қалалық және ауылдық мектептердің, ұлттық, өңірлік және жекеменшік университеттердің білім беру сапасындағы теңсіздік кедергі келтіреді; талантты адамдардың көші-қоны, негізінен техникалық білімі бар шетелде жақсы мүмкіндіктер іздеуде.

Талдау нәтижелері бойынша тиісті зияткерлік әлеуеті бар адами капиталды қалыптастыру негізгі болып табылатын елде инновационная экономиканы қалыптастыру үшін жүйелі жағдайлар ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері, біздің ойымызша, елдегі инновационная экономиканы қалыптастыруды жандандыруға мүмкіндік береді, ал зияткерлік әлеуетті қалыптастырудың белгіленген стратегиялық басымдықтары осы тұрғыда дамыту қажет сәттерге назар аударуға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: инновационная экономика, зияткерлік әлеует, SWOT-талдау, бәсекеге қабілеттілік, білім, ғылым, мәдениет.

АНАЛИЗ ПРОБЛЕМ РАЗВИТИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация.

Инновационная экономика создавалась, создается и развивается совместно и параллельно с ростом качества и стоимости накопленного интеллектуального потенциала, т.е. параллельно развитию науки, и интеллектуальный человеческий капитал является главным фактором ее развития. А накопленный качественный интеллектуальный потенциал служит основной частью фундамента сектора инновационной экономики, а также экономики знаний.

Цель исследования – выявить основные проблемы в развитии интеллектуального потенциала при формировании инновационной экономики. Исследование проведено на основе системно-структурно-функционального подхода, сделан SWOT-анализ развития интеллектуального потенциала Казахстана.

Анализ сильных и слабых сторон развития интеллектуального потенциала Казахстана позволил не только показать положительные стороны, но и выявить основные недостатки в развитии интеллектуального потенциала и проблемы при формировании инновационной экономики. Развитию интеллектуального потенциала препятствуют неразвитость инфраструктуры для образования и научных исследований; неравенство в качестве образования городских и сельских школ, национальных, региональных и частных университетов; миграция талантливых людей, в основном с техническим образованием зарубеж в поисках лучших возможностей и другие.

По результатам анализа предложены системные условия для формирования инновационной экономики в стране, где основным является формирование человеческого капитала с соответствующим интеллектуальным потенциалом.

Результаты исследования, на наш взгляд, позволят активизировать формирование инновационной экономики в стране, а обозначенные стратегические приоритеты формирования интеллектуального потенциала позволят акцентировать внимание на те моменты, которые надо развивать, в этом контексте.

Ключевые слова: инновационная экономика, интеллектуальный потенциал, SWOT-анализ, конкурентоспособность, образование, наука, культура.

REFERENCES

- 1 Acemoglu D. (2023) Distorted Innovation: Does the Market Get the Direction of Technology Right? NBER Working Paper №30922. 63 p. [in English]
- 2 Muminov N. (2021) The role of intellectual potential in the innovative development of the national economy. Theoretical and historical approach. Available at: — URL: <http://dx.doi.org/10.24412/2701-8369-2021-19-2-27-29> [in English] (accessed: 15.04.2021)
- 3 Bontis, N. (2019) Assessing knowledge assets: a review of the models used to measure intellectual capital. International Journal of Management Reviews. №3(1). P. 41-60 [in English]
- 4 Xiaohua H., Yulian F. (2023) Does the matching degree between data and human capital affect firm innovation? Finance Research Letters Vol. 55. 7 p. [in English]
- 5 Matteo C., Gerrit M. (2023) Uwe Sunde Human capital and the diffusion of technology Economics Letters Vol. 226. 77 p. [in English]
- 6 Serikbaeva A. Perepolnennye shkoly – bich sovremennogo obrazovaniya, i eto pryamym obrazom skazyvaetsya na ego kachestve. [Overcrowded schools are the scourge of modern education, and this directly affects its quality]. Available at: — URL: <https://kazpravda.kz/n/perepolnennye-shkoly-bich-sovremennogo-obrazovaniya-i-eto-pryamym-obrazom-skazyvaetsya-na-ego-kachestve/> [in Russian] (accessed: 20.05.2022)
- 7 Byuro natsional'noj statistiki Agentstva po strategicheskemu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazakhstan. [Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]. Available at: — URL: <https://www.stat.gov.kz> [in Russian] (accessed: 04.05.2022)
- 8 Samaibekova Z., Zaid S.S.M., Molchanova A., Rybakova A. (2019) Managing the intellectual potential in the higher education system. Terra Economicus. №17(4). P. 174-189 [in English]
- 9 Sanaliyeva L., Titkov A., Rakhimova S., Goncharenko L. (2021) Strategic Priorities for the Development of Intellectual Potential of Developing Countries in the Context of Constructing an Innovative. Journal Public Policy and Administration. Vol. 20. №3. P. 474-483 [in English]
- 10 Kak razvivaetsya kazakhstanskaya ekosistema startapov. [How Kazakhstan's startup ecosystem is developing] Available at: — URL: <https://kz.kursiv.media/2023-01-12/kak-razvivaetsya-kazakhstanskaya-ekosistema-startapov/> [in Russian] (accessed: 12.01.2023)

Information about authors:

Tamara Tsatkhlanova – **corresponding author**, doctor of economics, professor of the Department of “Economics and Management” at the Enterprise, Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov, Elista, Russian Federation

E-mail: tt.satkhlanova.65@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5871-9411>

Информация об авторах:

Тамара Цатхланова – **основной автор**, доктор экономических наук, профессор кафедры «Экономика и менеджмент на предприятии», Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Российской Федерации

E-mail: tt.satkhlanova.65@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5871-9411>

Авторлар туралы ақпарат:

Тамара Цатхланова – негізгі автор, экономика ғылымдарының докторы, «Кәсіпорындағы экономика және менеджмент» кафедрасының профессоры, Қалмақ мемлекеттік университеті Б.Б. Городовикова, Элиста қ., Ресей Федерациясы

E-mail: tt.tsatkhlanova.65@bk.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5871-9411>

IRSTI 06.71.07
UDC 338.2

DOI 10.47649/vau.2023.v70.i3.08

R. Skokov¹ , B. Dyussegalieva^{1*}

¹Volgograd State Agrarian University
Volgograd, 400002, Russian Federation

*e-mail: bakitnur-90@mail.ru

FORMATION OF NEW INNOVATIVE TECHNOLOGIES FOR THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The aspects of using innovative technologies in the field of agriculture of the Republic of Kazakhstan have been studied. The importance of digitalization in agro-industrial sectors is justified. Tasks of introduction of technological innovations in domestic agricultural sector were identified: improving regulatory support, effective technical support, growth in innovation activity, a sufficient degree of financial support, implementation of environmental legislation, conservation of natural resources, increasing the scale of situational analysis, training and upgrading of personnel on issues digital economy and smart technologies in agricultural sector. The experience of countries where advanced agricultural technologies are applied is studied.

The potential of accumulated information on digital technologies, as well as factors and conditions for their implementation in Kazakhstan, is considered. The pace and plans of introduction of SMART farms in the republic are analyzed, specific regional examples are presented. The spheres of application of numbering methods in agricultural production are shown. It was revealed that digitalization is not only the use of information content across the entire spectrum of agricultural activity, but also the need to create a comprehensive electronic automated system in each region of the country, its integration with other information databases. The authors note that nanotechnology in agriculture will facilitate the simplification of relations between agricultural producers and the State (facilitating workflow, soft loans), improving the situation in supervision and certification of agricultural products, environmental control, increasing productivity in digital agricultural enterprises, and developing educational sphere.

Key words: Agro-industrial complex, agricultural producers, innovative potential, digital technologies, electronic automation systems, agricultural products, investments, markets.

Introduction.

Digitalization and innovative development are strategic directions for the development of the entire economy, it is known that the agro-industrial complex is also one of the industries that should not remain outside this trend. The need for digitalization of the agricultural sector of the Republic of Kazakhstan is largely due to many factors that determine its results, the number and territorial separation of economic entities; intensive and multilateral intersectoral ties within the branches of the agro-industrial complex, etc. A feature of digitalization of agriculture is the frequent unavailability of information and communication technologies to the population of small towns and rural areas due to the lack of broadband Internet in this country.

According to the results of measurements in recent years, 47% of the world's population has access to the Internet, in developed countries the number of regular users reaches 89%, And in Kazakhstan this figure is 80.3%. According to statistics, in 35 countries, Internet use in rural and sparsely populated localities is significantly lower than in urban areas. It depends on the level of

knowledge, income, a high proportion of elderly people, communication interests, lack of skills in obtaining information services, etc.

Possession of important information at the right time, in the right format and through the right communication channels at the stage of digitalization will also increase the incomes of the rural population, increasing the productivity of agricultural sectors. The availability, accessibility and application of agricultural research and development, the effectiveness of rural consulting services are key to solving a number of tasks in the agricultural sector.

The process of technology transfer makes it possible to develop cooperation between the public and private sectors, strengthen ties between science and industry and establish ties with other States. Many authors have made significant contributions to the study of sustainable development, principles and problems of technology transfer. Of these, foreign scientists should be noted: Schumpeter J., Rogers E.M., Backer T.E., David S.L., Soucy G., Markert L.R., Tenkasi R.V., Wright M., Link A.N., Audretsch D.B., Scott D.J., Elizabeth F.G., Don H., Mohrman S.A., Bessant J., Howard R., Hee J.Ch., James A., Matthias M., Chris Y., Pererva P.G., Kocziszky G., Szakaly D., SomosiVeres M., John H., Barton G.E., Barry Bozeman, Lindqvist S., Reisman A., Keller R., China R.R.

The scientific attention of domestic researchers is focused on the innovative development of the country, such researchers include: Baymuratov U.B., Kerimova U.K., Mynbaeva D., Kenzheguzin M., Bakirbekova A.M., Dnishev F., Alzhanova F., Smirnova E.V., Temirbekova Zh.A., Alibekova G.Zh.

Materials and methods of research.

In order to study this problem, the authors extensively relied on the scholarly works of both foreign and Russian economists and scientists. They also considered the unique aspects of the formation of agricultural production capabilities and the utilization of numerical technologies in this field. Methodological difficulties were justified and determined based on contemporary financial theory principles, while a comparative and comprehensive approach was employed to examine the implementation of numerical technologies.

Innovative development, technology transfer and commercialization of innovative activities of organizations are one of the most pressing problems in the modern economy. Inventions and scientific discoveries are the only drivers of economic growth. But how advances in science have reached relevant industries or individuals remain unspecified in innovative research. Therefore, first of all, it is necessary to define the concepts of "innovation", "technology transfer", "commercialization".

Most often, innovations are interpreted as new equipment and technology developed and designed within the framework of the scientific and technical activities of certain enterprises. At the beginning of the XXI century, the American economist Schumpeter first formulated that the competitive development of innovations is the main condition for the development of society.

Schumpeter pointed to innovation as a new combination of resource use as a change in technology and management method, and also emphasized the role of the businessman in the innovation process. In his opinion, a businessman is a link between invention and innovation.

Comparing the work of "the theory of economic development" with later published books, Schumpeter's researchers found that its main theme is the concept of a businessman and is considered a key element of the innovation process. In the concepts of research scientists, the concepts of innovation and Transference are considered separately. These concepts relate to the two interdisciplinary fields of study:

- (1) technology transfer;
- (2) is expressed as diffusion of innovation.

Markert L. R., Backer P. R. in his study, the concept of technology transfer was said to be "provided for the development of technology in one environment and then for use in another", while Rogers in his study said that diffusion is used to "disseminate" in a society, organization, or

among people. According to the researchers, technology transfer is a broad concept that occurs between several individuals. Thus, it can be seen that technology transfer is a broad concept that is not limited to the process of transmitting information.

In the notes of the council for Scientific and Industrial Research, Technology Transfer Technologies as a process of transferring new knowledge and innovations developed by third parties, to be able to make available to the market and society, as well as to realize commercial benefits and public benefits it is shown. There are many different points of view and criticisms related to the concept of technology transfer.

In general, the opinions of foreign researchers related to technology transfer were systematized in the table below (table 1).

Table 1 – systematization of the concept of technology transfer

Year	Authors	Concept
1978	Van Gigch J.P., Churchman C.W	Technology transfer - the use of an invention by a second buyer
1981	Gee S.	Technology transfer is the process by which a technology developed for one purpose is used by another program or by a new user.
1983	Derakhshani S.	Use, apply and develop technology transfer knowledge about technology from the countries where the technology originated.
1985	Kaynak E.	Technology transfer is both within the country in accordance with local conditions, and the transition from one country to another to know-how on the basis of efficient use and diffusion.
1987	Stewart Jr C.T., Nihei Y	Technology transfer is the use of existing equipment that has not been used before.
1992	Madu C.N.	Technology transfer does not always mean technology or physical equipment transfer. It can be given as knowledge based on training and teaching about technological changes and effective management.
2001	Rogers E.M. Shiro Takegami Jing Yin	The technology transfer process usually involves the transfer of technological innovations from a research organization to a recipient organization (for example, a private company).
2014	Chelnokova O.Yu., Firsova A.A.	Technology transfer is the transfer of information about innovation using any information channels that carry out industrial development and do not necessarily benefit it.
2019	Da Silva V.L., Kovaleski J.L., Pagani R.N.	Technology transfer (TT) is the process of disseminating and storing technologies of a different nature, such as the result of their implementation, which creates the knowledge used (intangible assets) or productive (tangible assets) and another infinity of elements used between two or more involved persons, industries, institutions or organizations
Note: compiled by the authors		

As can be seen from table 1, the concept of technology transfer is the last over the years, it has become more complex and large-scale. The number of participants in the process will increase, showing that along with technology, science and information will be transferred. Although the definition of technology transfer has been written by many research scientists, many scientists express their opinions regarding the movement of technology from one place to another. Since technology transfer is carried out on the basis of a bilateral or trilateral agreement, this understanding must also be considered from a legal point of view. Within the framework of technology transfer technology, a wide range of various legal relations is also considered, the main components of which are the totality of rights and the transfer of the results of intellectual activity to other interested parties.

Results and its discussion.

For more than two decades, the introduction of the knowledge economy has begun in advanced countries, and the United Nations Economic Commission for Europe (UN) has developed and introduced e-business standards for the agricultural feed sector. There are already electrical phytosanitary certificates, electrical exchange of laboratory test results, trade management and exchange of certificates, electrical notification on food and feed safety issues, and so on.

The food and Agriculture Organization at the UN pays close attention to the issues of electronic agriculture (e-agriculture) and digital agriculture (digital agriculture). Every year, forums and web-seminars on e-agriculture are held. In recent years, a guide has been published to develop an electronic agriculture strategy for the countries of the Asia-Pacific region (E-agriculture Strategy Guide, Piloted in Asia-Pacific countries). Since digital technologies are considered in Kazakhstan as the main path to the diversification of the national economy, for the rapid introduction of digitalization, the state program "Digital Kazakhstan" was adopted, the implementation of which is scheduled for 2022-2026, however, its effectiveness is expected in the coming periods [1].

When launching processes of mass digitalization of Russian agricultural production, it is necessary to solve a number of interrelated problems: regulatory support; techno support; mass innovation; financial support, implementation of environmental legislation and resource conservation; conducting mass situational analysis; training and retraining of personnel on issues of the digital economy and smart technologies in agriculture.

The tasks set are aimed at reducing the costs of agricultural production and ensuring the country's food security. Opportunities for the modernization of this industry open up prospects for the transformation of agriculture from a traditional to a high-tech sphere. This contributes to management decision-making, provides not only the domestic market, but also provides an opportunity to supply high-quality and safe products to world markets. This approach also creates new opportunities for the introduction of innovative solutions and developments, stimulating the development of the industry [2].

The launch of digitalization processes in the agro-industrial complex involves an integrated approach covering various technologies and aspects. The frequency and scope of digitalization processes will depend on specific conditions, available resources and desired results. Regular assessments and adjustments are needed to ensure that digitalization efforts remain aligned with the changing needs of the agricultural sector and rural communities.

Countries that have introduced advanced agricultural technologies show stable growth rates, for example, Israel's agrosector is the most effective in the world, low natural potential is successfully compensated by the efficiency of introducing technologies [3].

The regulatory and legal support for the digitalization of domestic agriculture, unfortunately, is still fragmentary, and conceptual provisions are only being discussed to solve this task. The tasks of technical support for agricultural digitalization are several. The first of them is the compatibility of the work of various instruments and computer programs that are of an applied nature for their subsequent coordination during the management of all processes in agriculture. To solve this task, a technical innovation is used in the countries of the European Union – the Internet of things.

These are indicators of counters, sensors, special devices the process of providing information to the general system for the formation of information content using various types of tools. The implementation of the digital economy is carried out through the connection of information technologies with real economic processes [4].

The second task of technical support is to create conditions for accelerating the modernization of rural areas, when solving which for each region the complexity and planning of

measures is required, which equally applies to the availability of fast or high – speed broadband internet and even simple mobile communications.

Agricultural productivity is directly related to the growth of technologies and innovative ideas. Innovative development of agriculture has an impact on the population of small towns and rural areas due to the lack of broadband Internet, the unavailability of information and communication technologies. Possession of the necessary information at the stage of digitalization will increase the productivity of agriculture. Especially modern technologies that are transferred from developed countries are equipped with a digitalization system. Such technologies are aimed at reducing costs in the agricultural sector and creating conditions for the country's food security. For agriculture, it is necessary to place a navigation system and remote control of equipment on all equipment, which will allow the widespread introduction of digital precision agriculture, robotic combines and tractors, unmanned introduction of mineral fertilizers, chemical plant protection products. Such farms are called SMART farms of foreign countries. SMART farms cost analysis is carried out in an online form, which allows you to track, monitor animals or greenhouses in order to increase productivity [5].

The pace of implementation of SMART farms in the Republic of Kazakhstan can be seen in table 2.

Table 2 – Smart farms in the Republic of Kazakhstan

Regions	advanced farms		digital farms	
	2022	2026	2022	2026
Kostanay region	2	152	5	1
Almaty region	3	171	1	1
Karaganda region	2	166	3	1
Turkestan region	5	157	4	1
Akmola region	6	164	3	1
Pavlodar region	11	157	0	1
Kyzylorda region	1	141	0	1
Aktobe region	4	175	0	1
North Kazakhstan region	12	156	0	1
West Kazakhstan region	7	154	0	1
East Kazakhstan region	1	166	0	1
Dzhambul region	2	165	0	1
Atyrau region	2	41	0	1
Mangystau region	0	35	0	1
Republic of Kazakhstan	58	2000	16	14
Note: compiled by the authors				

As can be seen from table 2, in 2022 the number of advanced farms in the country will be 58, digital farms-16, in 2026 it is planned to increase the number of advanced farms by 200 farms. Advanced farms are aimed not only at the introduction of digital technologies, but also at the introduction of "smart" technologies. Currently, an example of the creation of advanced farms is the robotic dairy farm of Bobrovka+ LLP, opened in the East Kazakhstan region. This farm is equipped according to the European standard, in the Swedish herd "DeLaval" an automated and robotic control system allows you to carry out the milking process, monitor the health of cattle and monitor other trends in animal care. Here the farm serves about 360 heads of cattle. At the same time, the agricultural holding "Bayserke-Agro", which opened in the south-east of the country, increased productivity in the agricultural sector on the basis of the transfer of domestic and foreign technologies [6].

The innovative potential of an agricultural enterprise is associated with all components of economic potential, the potential of innovative agricultural enterprises is the components of all economic potential [7].

World experience shows that even the best regions usually need to raise innovative potential, as this provides good opportunities to maintain or increase the competitiveness of enterprises located in it, create additional jobs (due to increasing and creating the volume of activities of new enterprises), attract branches of large companies, including foreign ones [8].

Digital technologies have a huge innovative potential, which includes a digital base for management decision support systems for agriculture; digitalization of production; analytical computer platforms at all levels of management of the agricultural sector, etc. The idea of the "Internet of Things" is an innovative concept that aims to expand the geography of the application of technical innovations. This concept allows you to automatically receive data collected from satellites, unmanned vehicles, various instruments and devices. Leading agricultural holdings have already successfully applied this diversification of technological transformation for several years. In addition, the development of the inter-network nomenclature provides opportunities for the formation of integrated logistics in production and sales, including end consumers.

Agriculture covers many areas of application of innovations. It uses data from satellites and transactional systems, uses analytical systems for in-depth analysis, and improves financial and commercial operations management. In addition, agriculture includes monitoring of crops, microclimate, livestock, mineral and organic fertilizers, agricultural facilities, robotic equipment, as well as various unmanned aerial vehicles, vehicles, navigators and intelligent seeders and tractors. An important component is also the use of sensor systems for monitoring the condition of plants, animals and the environment. An integral part of digitalization in agriculture is the formation of an electronic sales database and the use of electronic exchanges. And, of course, innovative activity in agriculture includes the creation of new or improvement of existing agricultural products. This may occur due to the wear and tear or obsolescence of agricultural machinery, the emergence of new plant varieties or livestock breeds, as well as during the development and implementation of new technological solutions within the framework of the development of the information society. These innovations may also include highly effective management reforms aimed at increasing productivity and product quality.

One of the new directions of production organization in the agricultural sector of the economy of Kazakhstan is the formation of innovative clusters. The process of creating and developing agroclusters of an innovative type can contribute to the emergence of their own brands on the World Market [9].

In addition, in our opinion, mass innovation is the creation of products, goods or services that have unique or improved properties. Such products open up new markets in the information society, form new needs and influence consumer behavior. It is important to note that investing in mass innovation is an important contribution to the future. In agriculture, the main investments are still aimed at restoring fixed assets due to natural wear and tear. However, it is necessary to understand that digitalization includes not only the use of information content in all aspects of agricultural activity, but also requires the creation of a comprehensive electronic automated system in each region of the country and its integration with other information bases".

The mass introduction of innovative technologies is the competitiveness of the fuel product, since the potential of traditional resources for increasing efficiency is small [10].

Public administration of the Internet sphere is one of the key problems of modern society. The Chinese government views the Internet as an information warfare tool capable of undermining state security. In this regard, China is fully regulating the information sphere using various tools. These include: censorship system, Internet development rules, directives for Internet service providers, licensing of Internet service providers, monitoring of user activity and its reporting to government agencies, accounting for information posted on websites by providers, legislative regulation of Internet users, control over social networks (including the formation of the "army of five Mao"), banning access to popular platforms (Facebook, Twitter, Gmail, etc.), blocking sites

that do not comply with license requirements, identification of real or fake registration data, as well as blocking of Internet resources by special services and other measures.

Modern society and the economy are facing the growing influence of digital goods markets. The necessity of studying the processes of formation of such markets, their parameters and boundaries, interests and interactions of all stakeholders, competition and monopoly, pricing and profitability, as well as shadow turnover and internal and external effects for the transformation of regulation in this area is very obvious.

Performing complex tasks of situational analysis of agricultural land and pasture degradation using the digital capabilities of satellites and unmanned aerial vehicles presents a certain difficulty. However, the solution of these tasks contributes to the beginning of the functioning of the geoinformation system and modern digital mapping, forming digital geobotanical maps. This, in turn, allows the introduction of point farming technologies, forecasting and planning the development of agricultural production, expanding the number of experimental areas and creating "health maps" of crops representing environmentally friendly products. In addition, modeling the productivity of cultivated crops is also becoming possible.

Management functions include not only the organization of processes, but also the development of personnel who are engaged in the transition to digital transformation. This requires not only the systematization of large amounts of data, but also the creation of new artificial intelligence tools, bots and robots. Given that our country is lagging behind in the penetration of information technology in agriculture, we face a difficult task that requires proper funding. All agronomists, animal technicians and managers should improve their skills, as well as attract new specialists and scientists. There are problems associated with a conservative approach and mentality that slow down the transition to digital development. However, digitalization and innovative implementation mean a new standard of living, new products, new delivery methods. Agriculture is likely to change over the next 5-10 years. This is an important factor of competitiveness and an incentive for professional growth in the agricultural sector.

At the same time, new threats cannot be named as indirect results of upcoming changes. Digitalization of Agriculture will reduce the participation of citizens in real economic life. Many unskilled employees lose wages, and at the same time the material well-being of the family is also reduced, the possibility of insurance of social risks, access to the social security system is reduced.

When certain successes are achieved, the accelerated digitalization of agriculture also faces a number of specific problems. Firstly, there is a problem of confidentiality of data related to aerial photography, as well as the lack of relevant regulatory legal acts regulating the use of unmanned aerial vehicles and UAVs in agriculture.

Further, there is no mechanism for subsidizing the introduction of digital technologies in agriculture, especially when solving precision farming problems. This may become an obstacle to the accelerated digitalization of this industry [11].

In addition, the introduction of "smart" technologies will lead to increased competition in agriculture or outsourcing. Drone support will be provided only if at least 10,000 hectares of land are serviced. However, when spraying unmanned fertilizers, each farm must have accurate wind direction data and pressure calculations to avoid collisions and other problems. In addition, it is necessary to develop a flight schedule for such devices.

In conclusion, it is worth noting that digitalization and the digital economy are interrelated phenomena and will remain promising for many years. This process includes not only the volumes of knowledge transmitted in digital format, but also a huge database, digital information processing tools, data transmission tools, as well as new methods of processing and systematization of information.

Conclusion.

1. The introduction of innovative technologies, digitalization in agriculture makes it a high-tech industry capable of providing many countries of the world with high-quality and safe products, capable of stimulating management decision-making.

2. The mass introduction of innovative technologies is the competitiveness of domestic products, since the potential of traditional resources to increase efficiency is small.

3. For agriculture, it is necessary to install a navigation system and remote control of equipment on all equipment, which will allow the widespread introduction of digital precision farming, robotic combines and tractors, unmanned introduction of mineral fertilizers, chemical plant protection products.

4. Digitalization of agriculture can have the following consequences, reduce the participation of citizens in real economic life, many unskilled workers lose wages, as well as the material well-being of the family is reduced, the possibilities of social risk insurance and access to the social security system are reduced.

5. Digitalization and the digital economy are not only the amount of knowledge transmitted digitally, they are large databases, digital information processing facilities (computing equipment), data transmission facilities (communication channels), new ways of processing generated information, its systematization and storage.

REFERENCES

- 1 Baymukhamedov M.F. (2019) Technological modernization of the economy of the country based on the implementation of the state program "Digital Kazakhstan" Agrarian Bulletin of the Urals. №2. P.42-45
- 2 Eldieva T.M. (2018) Smart innovation trends in agriculture. International agricultural journal. №6. P. 46-49
- 3 Afonina V.E. (2018) Influence of digitalization on the development of agrarian sector of economy International agricultural journal. №3. P. 15-17
- 4 Kuznetsov N.I. (2019) Theoretical foundations for the development of digital economy in Russian agricultural sector. Vestnik SSSEU. №3. P. 125-129
- 5 State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. (2017) Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan № 894 of December 29. Astana. 217 p.
- 6 Zeynullina A.G. (2019) Innovative development of AIC in Kazakhstan. Problems of AgriMarket. № 4. P. 55-61
- 7 Tyapkina M.F. (2019) Factors of the innovation potential of agricultural enterprises. Vestnik NSUEM. №1. P. 61-70
- 8 Ydyrys S.S. (2018) Regional aspects of innovative activities management in agricultural sphere. Problems of AgriMarket. № 3. P. 91-98
- 9 Kurmashova S.O. (2018) Issues of innovative development of the agricultural sector of Kazakhstan. Eurasian Union of Scientists. №12. P. 128-132
- 10 Ivanov Yu.A. (2019) Digital farming: prospects of development. Journal of VNIIMZH. №1. P.4-7
- 11 Skokov R. (2020) Introduction to the analysis of digital goods markets. Moscow. P. 117-119

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУЫНА АРНАЛҒАН ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Андатпа.

Мақалада Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығы саласында инновациялық технологияларды пайдалану аспектілері зерттелген. Агроөнеркәсіптік кешен салаларында цифрландырудың мәні негізделген. Отандық аграрлық секторға технологиялық инновацияларды енгізу бойынша міндеттер айқындалды: нормативтік-құқықтық қамтамасыз етуді жетілдіру, тиімді техникалық қолдау, инновациялық белсенділіктің өсуі, қаржылық қолдаудың жеткілікті деңгейі, табиғат қорғау заңнамасын орындау, табиғи ресурстарды сақтау, жағдайлық талдау жүргізу ауқымын ұлғайту, сандық экономика және АӨК-не «ақылды» технологиялар мәселелері бойынша кадрларды даярлау және қайта даярлау. Алдыңғы қатарлы агротехнологиялар қолданылатын елдердің тәжірибесі зерттелді.

Цифрлық технологиялар, сондай-ақ оларды Қазақстанда жүзеге асыру факторлары мен шарттары туралы жинақталған ақпараттың әлеуеті қарастырылды. Республикада SMART-фермаларды енгізу қарқыны мен жоспарлары талданды, аймақтар бойынша нақты мысалдар келтірілген. Агроөнеркәсіптік өндірісте нумерациялық әдістерді қолдану салалары көрсетілген. Цифрландыру – бұл ауыл шаруашылығы қызметінің барлық спектрі бойынша ақпараттық контентті қолдану ғана емес, елдің әрбір өңірінде кешенді электрондық автоматтандырылған жүйе құру, оны басқа ақпараттық базалармен біріктіру қажеттілігі де анықталған. Авторлар ауыл шаруашылығындағы нанотехнологиялар ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің мемлекетпен өзара қарым-қатынасын жеңілдетуге (құжат айналымын жеңілдету, жеңілдетілген несие беру), аграрлық өнімді қадағалау мен сертификаттаудағы жағдайды жақсартуға, экологиялық бақылауға, «сандық» ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында өнімділіктің өсуіне, білім беру саласын дамытуға ықпал ететіндігін айтады.

Негізгі сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілер, инновациялық әлеует, цифрлық технологиялар, электрондық автоматтандыру жүйелері, ауыл шаруашылығы өнімдері, инвестициялар, нарықтар.

ФОРМИРОВАНИЕ НОВЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация.

В статье изучены аспекты использования инновационных технологий в сфере сельского хозяйства Республики Казахстан. Обосновано значение цифровизации в отраслях агропромышленного комплекса. Определены задачи по внедрению технологических инноваций в отечественный аграрный сектор: совершенствование нормативно-правового обеспечения, эффективная техническая поддержка, рост инновационной активности, достаточная степень финансовой поддержки, выполнение природоохранного законодательства, сохранение природных ресурсов, увеличение масштабов проведения ситуационного анализа, подготовка и переподготовка кадров по вопросам цифровой экономики и «умных» технологий в АПК.

Исследован опыт стран, где применяются передовые агротехнологии. Рассмотрен потенциал накопленной информации о цифровых технологиях, а также факторах и условиях их осуществления в Казахстане. Проанализированы темпы и планы внедрения SMART-ферм в республике, приведены конкретные примеры по регионам. Показаны сферы применения нумерационных методов в агропромышленном производстве. Выявлено, что цифровизация – это не только употребление информационного контента по всему спектру сельскохозяйственной деятельности, но и необходимость создания комплексной электронной автоматизированной системы в каждом регионе страны, ее интеграции с другими информационными базами. Авторы отмечают, что нанотехнологии в сельском хозяйстве будут способствовать упрощению взаимоотношений сельхозтоваропроизводителей с государством (облегчение документооборота, льготного кредитования), улучшению ситуации в надзоре и сертификации аграрной продукции, экологическом контроле, росту производительности на «цифровых» сельскохозяйственных предприятиях, развитию образовательной сферы.

Ключевые слова: агропромышленный комплекс, сельскохозяйственные товаропроизводители, инновационный потенциал, цифровые технологии, электронные системы автоматизации, сельскохозяйственная продукция, инвестиции, рынки.

REFERENCES

- 1 Baymukhamedov M.F. (2019) Technological modernization of the economy of the country based on the implementation of the state program «Digital Kazakhstan» Agrarian Bulletin of the Urals. №2. P. 42-45 [in English]
- 2 Eldieva T.M. (2018) Smart innovation trends in agriculture. International agricultural journal. №6. P. 46-49 [in English]
- 3 Afonina V.E. (2018) Influence of digitalization on the development of agrarian sector of economy International agricultural journal. №3. P. 15-17 [in English]
- 4 Kuznetsov N.I. (2019) Theoretical foundations for the development of digital economy in Russian agricultural sector. Vestnik SSSEU. №3. P. 125-129 [in English]
- 5 State program for the development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2017-2021. (2017) Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan №894 of December 29. Astana. 217 p. [in English]
- 6 Zeynullina A.G. (2019) Innovative development of AIC in Kazakhstan. Problems of AgriMarket. №4. P. 55-61 [in English]

- 7 Tyapkina M.F. (2019) Factors of the innovation potential of agricultural enterprises. Vestnik NSUEM. №1. P. 61-70 [in English]
8 Ydyrys S.S. (2018) Regional aspects of innovative activities management in agricultural sphere / Problems of AgriMarket. №3. P. 91-98 [in English]
9 Kurmashova S.O. (2018) Issues of innovative development of the agricultural sector of Kazakhstan. Eurasian Union of Scientists. №12. P. 128-132 [in English]
10 Ivanov Yu.A. (2019) Digital farming: prospects of development. Journal of VNIIMZH. №1. P.4-7 [in English]
11 Skokov R. (2020) Introduction to the analysis of digital goods markets. Moscow. P. 117-119 [in English]

Information about author:

Roman Skokov – doctor of economics, Professor of the Department of “Management”, Volgograd State Agrarian University, Volgograd, Russian Federation

E-mail: rskokov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1026-0538>

Bakitnur Dyussegalieva – **corresponding author**, the applicant, Department of “Economic theory, regional economics and entrepreneurship”, Volgograd State University, Volgograd, Russian Federation

E-mail: bakitnur-90@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3786-1157>

Информация об авторах:

Роман Скоков – доктор экономических наук, профессор кафедры «Менеджмента» Волгоградского государственного аграрного университета, г. Волгоград, Российская Федерация

E-mail: rskokov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1026-0538>

Бакитнур Дюсегалиева – **основной автор**, соискатель кафедры «Экономическая теория, региональная экономика и предпринимательство» Волгоградского государственного университета, г. Волгоград, Российская Федерация

E-mail: bakitnur-90@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3786-1157>

Авторлар туралы ақпарат:

Роман Скоков – экономика ғылымдарының докторы, «Менеджмент» кафедрасының профессоры, Волгоград мемлекеттік аграрлық университеті, Волгоград қ., Ресей Федерациясы

E-mail: rskokov@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1026-0538>

Бакитнур Дюсегалиева – **негізгі автор**, «Экономикалық теория, аймақтық экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының ізденушісі, Волгоград мемлекеттік университеті, Волгоград қ., Ресей Федерациясы

E-mail: bakitnur-90@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3786-1157>

МРНТИ 06.77.59
УДК 331.108.26

DOI 10.47649/vau.2023.v70.i3.09

А.Б. Тлесова*

Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова
г. Уральск, 090000, Республика Казахстан

*e-mail: aigultsova@mail.ru

МОТИВАЦИЯ ПЕРСОНАЛА ИТ ОРГАНИЗАЦИИ

Аннотация.

Проблемы мотивации сотрудников организации всех форм собственности остаются актуальными независимо от политического строя.

Рынок труда нуждается в высококвалифицированных кадрах в IT-сфере. Следовательно, IT-компании применяют различные виды мотивации персонала: поднимают заработную плату, всячески улучшают условия труда, внедряют мероприятия, которые направлены на продвижение собственного бренда. Вместе с тем совершенствуют управление персоналом и мотивацию труда. Соответственно, все это показывает актуальность данной проблемы.

Цель данного исследования заключается в обосновании различных путей увеличения мотивации труда, как одной из основных функций управления персоналом. В данной статье мотивация рассматривается как функция управления персоналом в организации. Указываются основные направления повышения эффективности мотивации персонала в IT-организации. В ходе исследования были использованы различные научные издания и статьи, разнообразные электронные ресурсы. В процессе подготовки работы использовались различные материалы и методы анализа и сравнения.

Научная новизна в данном исследовании заключается в том, что обосновываются направления повышения мотивации персонала.

Ключевым фактором в любой организации считается отношение руководителя к своим сотрудникам. Благодаря доверительному и хорошему отношению руководители могут мотивировать своих сотрудников. Соответственно, при холодных или конфликтных отношениях снижается эффективность персонала. Но до сих пор существуют руководители, которые интересуются только конечным результатом. Они не интересуются личностями сотрудников, которые стоят за этим результатом. Следовательно, руководителям необходимо находить особенный подход к своим сотрудникам, налаживать и поддерживать контакты с ними.

Ключевые слова: персонал, управление персоналом, IT-организация, мотивация, стратегия мотивации, факторы мотивации.

Введение.

В современных условиях на казахстанском рынке труда до сих пор не хватает высококвалифицированных кадров в IT-сфере. По этой причине IT-компании поднимают заработную плату, всячески улучшают условия труда, внедряют мероприятия, которые направлены на продвижение собственного бренда. Наряду с этим, совершенствует управление персоналом и мотивацию труда.

Обоснование путей увеличения мотивации труда, как одна из функций управления персоналом – главная цель данного исследования.

Деятельность любой компании зависит от того, насколько качественно персонал выполняет трудовые обязанности. Заинтересованность сотрудников в хороших результатах труда является залогом успешного развития бизнеса. Мотивировать персонал выполнять обязанности не только в полном объеме, но и прилагая дополнительные усилия – одна из задач качественного менеджмента.

Государственные и частные компании, которые нацелены на успех компании, внедряют в свою деятельность различные методы стимулирования повысить эффективность труда, а также методы мотивации. Данные внедрения позволят компаниям наиболее четко распределять свои ресурсы и вместе с тем стимулировать деятельность своих сотрудников, так как они могут принести большую пользу.

Мы знаем, что основу мотивации как способа повышения эффективности труда составляет психология субъекта. Все теории и методы психологии, которые составляют основу системы мотивации, направлены на формирование у сотрудников намерения качественного выполнения работы. Необходимо, чтобы желание повышения производительности труда стало результатом работы самого работника, не под внешним давлением. Следовательно, руководители должны использовать различные психологические приемы для изменения и направления поведения сотрудников, подходящих для компании.

Материалы и методы исследования.

В ходе исследования были использованы научные издания и статьи, различные электронные ресурсы. Материалами исследования служат ряд статей и научных журналов, рассматривающих мотивацию сотрудников IT организации. Использованными методами исследования являлись сравнительный анализ, анализ и синтез исследуемого материала.

Самыми первыми исследователями в области мотивации являются зарубежные социологи. Психологами она изучалась на протяжении огромного времени в форме универсального и общечеловеческого феномена. Затем происходит дифференциация различных исследований мотивации, выявляются профессиональные аспекты мотивационных факторов.

Д.Пельц и Ф.Эндрюс в своих трудах утверждают о необходимости выделять различные категории работников науки. Наряду с этим изучается мотивация персонала, основываясь на одну из концепций мотивации. По мнению данных ученых внутренне мотивированные ученые будут ориентированы на свое научное творчество, на расширение своих идей. Внешне мотивированные ученые будут мотивированы только статусом и карьерой [1].

Т.Дохмен и А.Фалк в своих трудах утверждают о существовании прямой корреляционной связи между квалификациями работников и предпочтениями в конкурентной среде. Однако в казахстанской научной среде такой закономерности не наблюдается [2].

Традиционные дисциплины социология и науковедение изучают мотивы научного труда. В трудах Е.В. Васильевой приводятся перечень и классификация мотивов, которые использовали представители данных дисциплин [3].

Л.Г. Зубова является автором наиболее тонкого подхода к исследованию мотивации, который реализуется прямыми и косвенными вопросами. Для оценки особенностей мотивации проводится опрос работников науки. На основе результатов систематизации данных опроса Л.Г. Зубова выделяет семь типов мотивов научных работников. Преимуществами данного портрета является узнаваемость и простота использования диагностики. Так как методология полностью не охватывает вопросы иерархии, развития мотивов не считается идеальной [4].

Т.В. Огородова и Ю.С. Медведева составили методику диагностики мотивации, в которой предлагаются сотрудникам выбор мотивов, подталкивающих заниматься наукой. Данная методика состоит из 14 пунктов, отражающих психологические и материальные выгоды [5].

В современных условиях в бизнесе стали применять научные исследования и разработки, следовательно, растет число исследований в наукоемких отраслях производства. Так, например, О.М. Дмитриева в своей работе изучает мотивацию труда работников нефтяных компаний, которая влияет на коммерческие результаты и отличается чертой, которая связана со стимулированием поиска нестандартных решений [6].

Таким образом, можно утверждать о том, что проблемой мотивации научной деятельности занимались социологи, науковеды и психологи. Но предложенные ими исследования сталкиваются с проблемами применения результатов на практике.

Результаты и их обсуждение.

Проблемы мотивации сотрудников организации всех форм собственности остаются актуальными независимо от политического строя.

Сам термин «мотивация» появился в 1813 году в работе А.Шопенгауэра «О четверяком корне закона достаточного основания» и определялся как «причинность, видимая изнутри». Трудовая мотивация привлекала всеобщее внимание еще до появления термина.

В начале XX века стали появляться поиски эффективного метода мотивации, которые выходят за рамки инструментов экономического принуждения.

Все определения мотивации сводятся в две основные группы:

1) Мотивация рассматривается как совокупность основных факторов и мотивов. При этом мотивация рассматривается как совокупность внутренних и внешних движущих сил, которая мотивирует человека к деятельности, определяет границу и форму этой

деятельности. Вместе с тем, придает направленность, которая ориентирована на достижение целей;

2) Мотивация рассматривается как процесс, образование. Типичным в рамках данного подхода является определение М.Х. Мескона, М.Альберта и Ф.Хедоури. Мотивация – это процесс побуждения себя и других к деятельности для достижения личных целей и целей организации [7].

Данные подходы полностью взаимно дополняют и являются полным отражением сторон мотивации. Отсюда, можно определить определение мотивации как процесс стимулирования к деятельности, которое направлено на создание различных мотивов трудового поведения с помощью воздействия целого комплекса внешнего и внутреннего факторов.

Основой процесса мотивации являются такие потребности человека, как нужда в необходимом поддержании развития организма и жизнедеятельности, определенной личности или социальной группы.

Потребности делятся на естественные и социальные, врожденные и приобретенные, первичные и вторичные, осознанные и неосознанные. Наряду с этим различают материальные, духовные и социальные потребности. Все перечисленные потребности имеют определенные свойства:

1) Качественный и количественный рост потребностей до момента насыщения. То есть чем ближе рациональный предел насыщения низших потребностей, соответственно происходят существенные сдвиги, которые выражаются в увеличении высших потребностей;

2) Возможная замена одной потребности другой. То есть ограниченные возможности содержания труда могут компенсироваться улучшением различных условий труда для научной работы и т.п.;

3) Относительность. То есть система различных потребностей развивается в сравнении с уровнем их удовлетворения у посторонних людей.

Мотивация в управлении является комплексным подходом к управлению персоналом, который направлен на побуждение. Главной целью побуждения является результативное выполнение обязанностей сотрудников. На рисунке 1 мотивация представлена как совокупность факторов стимулирования, которые направлены на активность и работоспособность персонала. Компания подразумевает под системой мотивации постановку целей, которые соответствуют потребностям и желаниям, и тем самым способствует поведению, которое необходимо для достижения целей.

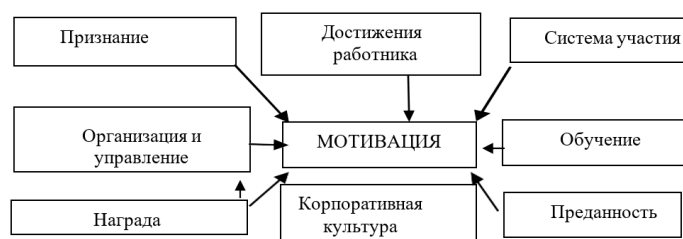

Рисунок 1 – Факторы, способствующие мотивации персонала

Примечание: составлено автором

Главная цель стратегий мотивации – это выработка определенного подхода, которое направлено на создание всех основных политик и процедур, обеспечивающих высокий результат выполнения обязанностей сотрудниками.

Любое руководство старается видеть в своих работниках трудолюбивого,

ответственного и исполнительного работника. Но чтобы работник выполнял свои обязанности продуктивно, нужно его мотивировать. Любая мотивация нужна для результативного выполнения всех принимаемых решений и намеченных работ. Каждый человек индивидуален. У него свои качества, потребности, психотипы и т.п., соответственно, и мотивирование на всех предприятиях должны быть неоднобразными и однородными. Они должны быть ориентированы на желания и мнения своих сотрудников, потому что для одних сотрудников стимулом является карьерный рост, а для других является повышение своего материального благосостояния. (Таблица 1).

Таблица 1 – Факторы, влияющие на мотивацию сотрудников

Внутренние факторы	Внешние факторы		
	Поддерживающие факторы	Мотивирующие факторы	Демотивирующие факторы
- наличие нравственных принципов; - предпочтения (интересы, склонности); - собственные возможности; - собственное состояние на данный момент	- деньги; - условия (способ управления, организационная культура); - инструменты для работы; - безопасность, надежность; - удовлетворенность трудом	- признание; - карьерный и личностный рост; - предоставление ответственной работы; - доверенные полномочия	- грубость со стороны руководства; - организационный хаос; - отсутствие понимания в коллективе и с руководством; - недостаток ответственности и полномочий в работе
Примечание: составлено автором			

Основой трудового потенциала сотрудника считается мотивация, которая является одним из важных факторов эффективности труда. В психологической науке выделяется положительная и отрицательная мотивация.

Положительная мотивация проявляется в сознательной активности и работоспособности, которая связана положительными эмоциями и чувствами. Эти стимулы являются помощниками сотрудников в его деятельности. Для получения поощрения им необходимо решать поставленные задачи. Соответственно, многие организации используют стимул к работе, потому что она работает на благо предприятия.

Отрицательная мотивация полностью направлена на неодобрение и порицание работы и инициативности работников. Отрицательная мотивация подразумевает наказание как в материальном плане, так и в психологическом и административном. Сотрудники всячески стараются избежать неудачи, потому что могут возникнуть отрицательные эмоции. Они будут бояться возлагать на себя ответственность за решения, и тем самым будут ограничивать развитие предприятия.

В связи с возрастанием роли работника модифицируется пропорция основных стимулов и потребностей, на которые оказывает влияние стимулирование персонала. При систематизации мотивации своих сотрудников организация опирается как на материальные, так и не материальные механизмы поощрения, которые обуславливают друг друга. Но использовать в организации одну из мотиваций в отдельности является ошибкой, потому что только в альянсе они могут способствовать продуктивной работе сотрудников организации.

Следовательно, управление персоналом в организации должно привить каждому своему сотруднику стремление к самосовершенствованию профессиональных навыков и умений, личностного роста. Мы знаем, что движущей силой любой организации является персонал. Если не будет работать персонал, то и организация не будет функционировать. В

настоящее время мы еще не дошли до того времени, когда можно будет заменить человека роботом.

Таким образом, можно сделать вывод, что именно персонал является особенной частью организации. Следующим этапом является отбор персонала, проведение адаптации, а также, чтобы квалифицированный персонал не перешел в другую организацию уже через месяц. Для этого организация должна полностью соответствовать и устраивать своих работников, то есть быть самым лучшим местом работы в их жизни.

На вопрос каким образом можно это сделать, может ответить только мотивация персонала. Мотивацией называется система действий по активизации персонала для достижения целей. На основе данного определения мы можем сказать, что человека можно мотивировать к той или иной деятельности разнообразными способами.

В IT-сфере мотивация и стимулирование имеет особенный характер, потому что программисты решают различные задачи и проблемы. Мы можем потерять своих ценных работников, если превратим их работу в рутину. Чтобы определить способ мотивации и стимулирования необходимо изучить их пожелания и интересы.

Мы знаем, что заработная плата является основным фактором мотивации, точнее финансовым стимулированием. Но «после достаточного уровня удовлетворения материальных потребностей оно слабо влияет на повышение производительности труда IT-персонала и развитие его творческих навыков» [8].

В менеджменте выделяют положения, которые считаются системообразующими при построении определенной модели мотивации. Остановимся более подробно на этих положениях и определим, что может сделать организация для мотивации персонала. Каждый может мотивировать, это означает, что любой человек, имея инструменты активизации, может активизировать действия другого человека. Таким образом, можно мотивировать каждого, если он сам мотивирован. Из данных положений мы видим, что организации, которые заинтересованы стать лучшими для своих работников, могут этого достичь при правильном подборе инструментов мотивации.

Мотивировать людей может человек, который мотивирован, так как именно он знает результаты и способы мотивации. Следовательно, в организациях, в которых имеются замотивированные сотрудники, вновь поступившие на работу сотрудники, автоматически будут замотивированы сотрудниками, проработавшими определенный период в организации.

Подобно управленческому воздействию, мотивация должна иметь свои цели, чтобы можно было разработать различные способы и методы мотивации в организации. То есть мы должны четко знать, чего мы желаем добиться? Без определения четкой цели все наши мероприятия будут работать не так как нам нужно. И при ошибке не сможем внести какие-то коррективы, так как мы сами не знаем того, чего хотим добиться. Отсюда, не можем достичь этого и от персонала.

Так как потребности людей бесконечны и неотделимы от него, соответственно мотивация не будет никогда заканчиваться. Мотивация сотрудников может меняться и прибавляться новые мотивы. К примеру, с появлением детей, они будут стараться уделять больше времени своей семье. Затем он будет заинтересован и в образовании детей, их здоровье и досуге. С учетом этих факторов нужно будет прорабатывать различные способы мотивации, покрывающие разные категории возраста и соответственно, различные мотивы.

Мотивация социальна и всегда должна получать положительную оценку не только от объекта мотивации, но и социальной среды, так как нуждается в постоянном признании.

К примеру, организация предоставляет своим работникам медицинское страхование, по которому они могут получить бесплатные услуги хорошего медицинского центра. Благодаря этому он может заняться своим здоровьем. Вместе с тем, у него не будет ни финансовых, ни низких качеств обслуживания, никаких других препятствий.

Соответственно, он остается довольным и чувствует себя очень солидным в глазах общества, так как ходит в медицинский центр статусно.

Причиной приложения всех усилий достижения цели сотрудников, окрыления человека является причастность к процессу работы. Именно данное чувство дает работнику осознать важность его работы, его места в команде, ценность личного вклада.

Положительным результатом мотивации является успех. Мечтой многих сотрудников является успешность, получение признания, высокой оплаты своего труда, получения удовольствия от работы. Полным пакетом успешности является и то, что он делится своими знаниями и опытом с остальными сотрудниками. Организации, которые обеспечивают своим сотрудникам такие условия, будут иметь популярность и успех у тех, кто ищет себе работу. Еще одним мотиватором является вызов, который выступает в роли раздражителя и источника желаний преодолеть все преграды по достижению желаемых целей.

Данный мотиватор больше подходит к программистам, так как им нужно принимать различные задачи. Для их решения им на протяжении долгого времени приходится много думать о себе, пробуждать интерес ко всему. Следовательно, вызов играет огромную роль в процессе работы, потому что теряется интерес из-за однообразности работы.

Следующим мотиватором к группе является принадлежность, которая считается фактором сопричастности осознания значимости и силы. Примером можно привести, когда ваш сотрудник, имея портфель с эмблемой организации, может встретить в общественном транспорте или магазине человека с таким же портфелем. Соответственно, человек осознает, что он не один, что он часть одной большой и дружной семьи.

Самым ключевым фактором считается отношение руководителя к своим сотрудникам. Именно доверительное и хорошее отношение руководителя мотивирует своих сотрудников. При холодных или конфликтных отношениях снижается эффективность персонала. Однако, до сих пор существуют руководители, которых волнует только результат. Их не интересуют личности сотрудников, которые стоят за этим результатом. Следовательно, руководителям необходимо находить особенный подход к своим сотрудникам, налаживать и поддерживать контакты с ними.

Персонал IT организации можно мотивировать материально и нематериально. Мы знаем, что к материальной мотивации относится денежное вознаграждение. Поэтому, помимо оклада необходимо добавить бонусы, которые могут быть ежемесячными, ежеквартальными или годовыми. То есть программисты помимо зарплаты должны получать проценты от прибыли компании.

В качестве нематериальной мотивации персонал может получать медицинскую страховку, бесплатное обучение от компании, оплату больничных, корпоративные мероприятия, хорошую атмосферу в коллективе, удобное рабочее место, гибкий график работы и т.п. То есть все перечисленные мотивации должны входить в соцпакет.

На примере некоторых IT-компаний, помимо вышеперечисленных, возможно необычное наполнение соцпакетов:

- для снятия стресса сотрудников с помощью музыки, оборудовать музыкальную студию инструментами;
- создать веселую и непринужденную рабочую атмосферу;
- создать на каждом этаже климатические зоны популярных туристических маршрутов.

Наряду с этим необходимо создать возможность персоналу работать по новейшим технологиям и внедрять свои, правильно построенные процессы взаимодействия внутри команды и компании, компетентный вышестоящий тимлид, который может прокачать экспертизу, адекватные IT-директор и высший менеджмент компании. Перечисленные мотиваторы настолько значимы для IT-специалиста, что он будет годами работать в компании, даже если соцпакет вовсе отсутствует.

Заключение.

На основе вышесказанного, можно утверждать, чтобы создать эффективную систему управления мотивацией персонала организации, нужно придерживаться основных правил:

- любой сотрудник может откликнуться на полное воздействие другого человека, если мотивирован сам человек;
- нужно ставить цели для разработки способа и метода мотивации в организации;
- мотивация может меняться, дополнительно могут добавляться новые мотивы;
- при однообразности работы и отсутствия возможностей развития, необходимо сменить виды деятельности;
- мотивация должна получать положительную оценку как со стороны социальной среды, так и объекта мотивации;
- успех, являясь положительным результатом мотивации, мотивирует;
- принадлежность к группе мотивирует, так как это фактор сопричастности осознания значимости и силы;
- мотивирует сотрудников и хорошее, доверительное отношение с руководителем.

В целом необходимо отметить, что персонал ИТ организации можно мотивировать материально и нематериально. И большинстве случаев на практике, приветствуются материальные стимулы и мотивы, нежели нематериальные.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Пельц Д., Эндрюс Ф. Ученые в организациях: об оптимальных условиях для исследований и разработок. — М.: Прогресс. — 2018. — С. 305-316
- 2 Dohmen T.J., Falk A. (2019) Performance pay and multidimensional sorting: productivity, preferences, and gender. *American Economic Review*. Vol.101. №2. P. 556-590
- 3 Васильева Е.В. Мотивация научной деятельности ученых Дальнего Востока в условиях вторичной институционализации отечественной науки. *Социология науки и технологий*. — №1. — 2019. — С. 25-46
- 4 Зубова Л.Г. Профессиональная деятельность российских ученых: ценности и мотивации. *Вестник РАН*. — №9. — 2018. — С. 775-789
- 5 Огородова Т.В., Медведева Ю.С. Мотивационные структуры субъектов научной деятельности. *Вестник Челябинского государственного университета*. — №26. — 2018. — С. 77-80
- 6 Дмитриева О.М. Проблемы усиления мотивации труда научно-технических работников нефтяной компании. *Качество. Инновации. Образование*. — №7. — 2018. — С. 47-51
- 7 Ахмедов А.Э., Ахмедова О.И. Сравнительный анализ организации оплаты труда работников в зарубежной и отечественной практике. *Территория науки*. — №5. — 2018. — С. 88-91
- 8 Михайлов А.А. Особенности мотивации ИТ-специалистов. *Естественно-гуманитарные исследования*. — №28 (2). — 2020. — С.185-189

ИТ ҰЙЫМЫНДА ПЕРСОНАЛДЫ ҢНТАЛАНДЫРУ

Аңдатпа.

Ұйымның барлық меншік нысандарындағы қызметкерлерді ынталандыру мәселелері саяси жүйеге қарамастан өзекті болып қала береді. Еңбек нарығы ИТ-салада жоғары білікті кадрларды қажет етеді.

Демек ИТ-компаниялар қызметкерлерді ынталандырудың әртүрлі түрлерін қолданады: жалақыны көтеру, еңбек жағдайларын жақсарту, өз брендині ілгерілетуге бағытталған іс-шараларды енгізу. Сонымен бірге персоналды басқару мен еңбекті ынталандыру жетілдірілуде. Тиісінше, мұның бәрі осы мәселесінің өзектілігін көрсетеді.

Бұл зерттеудің мақсаты персоналды басқарудың негізгі функцияларының бірі ретінде еңбек мотивациясын арттырудың әртүрлі жолдарын негіздеу болып табылады. Бұл мақалада мотивация ұйымдағы персоналды басқару функциясы ретінде қарастырылады. ИТ-ұйымда персоналды ынталандыру тиімділігін арттырудың негізгі бағыттары көрсетіледі. Зерттеу барысында әртүрлі ғылыми басылымдар мен мақалалар, әртүрлі электрондық ресурстар пайдаланылды. Жұмысты дайындау барысында талдау мен салыстырудың әртүрлі материалдары мен әдістері қолданылды.

Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы-қызметкерлердің мотивациясын арттыру бағыттары негізделген.

Кез келген ұйымның негізгі факторы – басшының өз қызметкерлеріне деген көзқарасы. Сенімді және жақсы қарым-қатынас арқылы басшылар өз қызметкерлерін ынталандыра алады. Тиісінше, суық немесе

жанжалды қатынастарда қызметкерлердің тиімділігі төмендейді. Бірақ әлі күнге дейін тек түпкілікті нәтижеге қызығушылық танытатын басшылар бар. Олар бұл нәтиженің артында тұрған қызметкерлердің жеке басына қызығушылық танытпайды. Сондықтан менеджерлер өз қызметкерлеріне ерекше көзқарас тауып, олармен байланыс орнатып, қолдау көрсетуі керек.

Негізгі сөздер: персонал, персоналды басқару, IT-ұйымдар, мотивация, мотивация стратегиясы, мотивация факторлары.

MOTIVATION OF STAFF FROM THE IT ORGANIZATION

Abstract.

The problems of motivation of employees of the organization of all forms of ownership remain relevant regardless of the political system.

The labor market needs highly qualified personnel in the IT sphere. Consequently, IT companies use various types of staff motivation: they raise wages, improve working conditions in every possible way, implement measures aimed at promoting their own brand. At the same time, they are improving personnel management and labor motivation. Accordingly, all this shows the relevance of this problem.

The purpose of this study is to substantiate various ways to increase labor motivation as one of the main functions of personnel management. In this article, motivation is considered as a function of personnel management in an organization. The main directions of increasing the effectiveness of staff motivation in an IT organization are indicated. Various scientific publications and articles, various electronic resources were used in the course of the study. Various materials and methods of analysis and comparison were used in the preparation of the work.

The scientific novelty in this study lies in the fact that the directions of increasing staff motivation are justified.

The key factor in any organization is the attitude of the head to his employees. Thanks to a trusting and good attitude, managers can motivate their employees. Accordingly, in cold or conflict relations, the effectiveness of personnel decreases. But there are still managers who are only interested in the end result. They are not interested in the personalities of the employees who are behind this result. Consequently, managers need to find a special approach to their employees, establish and maintain contacts with them.

Key words: personnel, personnel management, IT organization, motivation, motivation strategy, motivation factors.

REFERENCES

- 1 Pel'c D., Endryus F. Uchenye v organizatsiyakh: ob optimal'nykh usloviyakh dlya issledovaniy i razrabotok. [Scientists in organizations: about optimal conditions for research and development]. M.: Progress. 2018. P.305-316 [in Russian]
- 2 Dohmen T.J., Falk A. (2019) Performance pay and multidimensional sorting: productivity, preferences, and gender. American Economic Review. Vol.101. №2. P. 556–590 [in English]
- 3 Vasil'eva E.V. Motivatsiya nauchnoi deyatel'nosti uchenykh Dal'nego Vostoka v usloviyakh vtorichnoi institutsionalizatsii otechestvennoi nauki. [Motivation of scientific activity of scientists of the Far East in the conditions of secondary institutionalization of domestic science]. Sociologiya nauki i tekhnologii. №1. 2019. P. 25–46 [in Russian]
- 4 Zubova L.G. Professional'naya deyatel'nost' rossiiskikh uchenykh: tsennosti i motivatsii. [Professional activity of Russian scientists: values and motivations]. Vestnik RAN. №9. 2018. P. 775–789 [in Russian]
- 5 Ogorodova T.V., Medvedeva Yu.S. Motivatsionnye struktury sub"ektov nauchnoi deyatel'nosti. [Motivational structures of subjects of scientific activity]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. №26. 2018. P. 77–80 [in Russian]
- 6 Dmitrieva O.M. Problemy usileniya motivatsii truda nauchno-tekhnicheskikh rabotnikov neftyanoi kompanii. Kachestvo. Innovatsii. Obrazovanie. [Problems of strengthening the motivation of scientific and technical workers of an oil company. Quality. Innovation. Education]. №7. 2018. P. 47–51 [in Russian]
- 7 Akhmedov A.E., Akhmedova O.I. Sravnitel'nyi analiz organizatsii oplaty truda rabotnikov v zarubezhnoi i otechestvennoi praktike. [Comparative analysis of the organization of remuneration of employees in foreign and domestic practice]. Territoriya nauki. №5. 2018. P. 88-91 [in Russian]
- 8 Mikhailov A.A. Osobennosti motivatsii IT-spetsialistov. [Features of motivation of IT-specialists]. Estestvenno-gumanitarnye issledovaniya. №28 (2). 2020. P.185-189 [in Russian]

Information about authors:

Aigul Tlessova – **corresponding author**, candidate of economic sciences, associate professor, Director Department of “Academic activities” of the M.Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aigultsova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1143-028X>

Информация об авторах:

Айгуль Тлесова – **основной автор**, кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, директор департамента академической деятельности Западно-Казахстанского университета имени М.Утемисова, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: aigultsova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1143-028X>

Авторлар туралы ақпарат:

Айгуль Тлесова – **негізгі автор**, экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, академиялық қызмет жөніндегі департамент директоры, М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aigultsova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1143-028X>

IRSTI 10.23.47
UDC 346.9:347.775

DOI 10.47649/vau.2023.v70.i3.10

Y.M. Abenov¹, O.A. Kulov^{2*}, A.K. Idrisova³

¹L.N. Gumilyov Eurasian national University
Astana, 10000, Republic of Kazakhstan

²Karaganda University of Kazpotreboysuz
Karaganda, 100000, Republic of Kazakhstan

³Karaganda State University Academician E.A. Buketova
Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan

*e-mail: ecp2019ecp@mail.ru

EFFICIENCY OF STATE PROMOTION OF SMALL AND MEDIUM ENTREPRENEURSHIP IN KAZAKHSTAN IN POST- COVID SITUATION

Abstract.

The global pandemic, which has engulfed the entire world and all sectors of activity, has undeniably exerted a negative impact on the economic development of all nations. This impact has not spared small and medium-sized businesses, in addition to larger enterprises.

In response to the economic challenges faced by small-scale enterprises, governmental authorities have initiated comprehensive support measures, encompassing both financial and humanitarian assistance. However, upon closer examination, these measures reveal certain shortcomings and inadequacies.

The declaration of a state of emergency and the enforcement of quarantine measures within Kazakhstan have had detrimental consequences for the commercial landscape. Approximately 300,000 business establishments temporarily halted their operations, while the adverse effects of the pandemic were directly felt by approximately 1 million business entities, with a predominant concentration in the service and trade sectors.

Furthermore, a subset of the business community, approximately 14,000 to 15,000 establishments, that had previously obtained loans from second-tier financial institutions, sought relief through deferment mechanisms.

The fundamental problems of business remain the lack of access to finance and loans, and those that are available are offered by banks at exorbitant rates.

In summary, while governmental efforts to alleviate the economic impacts of the pandemic are commendable, a critical analysis reveals areas where improvements may be necessary. A more comprehensive and effective approach may be required to address the profound economic challenges encountered by businesses and individuals within Kazakhstan. The principal characteristic of the entrepreneurial environment within the Republic of Kazakhstan resides in the division of the country, based on its geographical structure, into distinct macro-regions characterized by divergent resource endowments and economic attributes. Consequently, Kazakhstan exhibits heterogeneity in its business activities.

Key words: pandemic, quarantine measures, loans, deferment, enterprise, coronavirus, postcovid.

Introduction.

"Entrepreneurship" also known as "entrepreneurship" in English, stands as one of the paramount concepts in the field of economic science. It is indispensable for achieving a theoretical comprehension of a market-based economy because it elucidates the fundamental operational mechanisms of economic entities [1].

The legal framework of the Republic of Kazakhstan delineates entrepreneurship as an autonomous and initiative-driven pursuit engaged in by citizens, oral means (ethnic Kazakh repatriates), and legal entities. This pursuit is directed towards the generation of net income via the utilization of assets, encompassing activities such as property utilization, goods production and distribution, work execution, and service provision. These activities are founded upon the principles of private property rights, specifically within the purview of private entrepreneurship, or the rights about economic administration or operational management [2].

The purpose of the study is how assistance is provided to small and medium-sized businesses during the post-Covid situation in Kazakhstan and to analyze government measures to support entrepreneurship during the pandemic Materials and methods of research.

Author Tuleshova G.B., Muratbek K.A. Modern problems and prospects of small business development in Kazakhstan were highlighted in the scientific article. According to the authors, the main emphasis is on active crediting of small and medium-sized businesses. The author is Seitzhanov S.S. in the scientific paper "State support of business in Kazakhstan", emphasizes the financial literacy of entrepreneurs, in the promotion of additional training courses. The second side is the issue of financing of SMEs and crediting of second-tier banks.

Materials and methods of research.

Research methods employing comprehensive and systematic approaches to examine the government's regulation of small and medium-sized enterprises encompass various analytical techniques, including analysis, synthesis, generalization, as well as statistical, information, and comparative analyses.

The imposition of a state of emergency and the implementation of quarantine measures in Kazakhstan have had detrimental effects on the business environment. These adverse consequences are manifested through the following impacts:

1. Approximately 300,000 business entities opted to temporarily halt their operations.
2. A significant one million business entities directly suffered from the repercussions of the pandemic, with a notable concentration of these effects primarily observed within the service and trade sectors.
3. In response to the economic challenges posed by these circumstances, more than 1.6 million individuals were placed on unpaid leave.
4. Approximately 14,000 to 15,000 business entities, which had previously obtained loans from second-tier financial institutions, sought relief through deferment arrangements.
5. To alleviate the financial hardships experienced by the population during this period, a total of 4.5 million individuals received social assistance in the form of payments totaling 42,500 tenge.

In 2021, an increase in the number of registered individual entrepreneurs in Kazakhstan became obvious. The analysis of the composition of small business entities revealed that as of 2021, there was an increase in the number of registered individual entrepreneurs by 5.1% compared to the indicators recorded in 2017. Detailed data about this decrease are presented in table 1.

Table 1 – Registered individual entrepreneurs, 1st quarter, (thousands)

	2017	2021	Growth in %
Total	993 621	1 044 252	5,1 %
Agriculture, forestry and fisheries	30 500	28 992	-4,9 %
Industry	30 690	47 260	54,0 %
Construction	25 722	39 615	54,0 %
Wholesale and retail trade	454 092	411 819	-9,3 %
Transport and warehousing	89 146	74 915	-16,0 %
Providing accommodation and food services	31 432	37 199	18,3 %
Information and communication	11 175	15 214	36,1 %
Financial and insurance activities	475	596	25,5 %
Real estate transactions	83 149	78 554	-5,5 %
Professional, scientific and technical activities	20 845	30 028	44,1 %
Administrative and support services activities	26 781	29 705	10,9 %
Education	8 590	16 680	94,2 %
Healthcare and social services	5 423	7 118	31,3 %
Arts, entertainment and recreation	9 355	11 322	21,0 %
Provision of other types of services	166 246	215 235	29,5 %
Note: compiled based on data [2]			

Analyzing the data from the table, it can be seen that from 2017 to 2021, the total economy increased by 5.1%. Despite the overall growth, not all sectors showed positive dynamics. For example, agriculture, forestry and fishing decreased by 4.9%, and wholesale and retail trade, along with automobile and motorcycle repairs, decreased by 9.3%. Transportation and warehousing also decreased by 16.0%. On the other hand, industry and construction grew significantly at 54.0% each. Information technology-related industries such as information and communications and professional, scientific and technical activities also showed significant growth, accounting for 36.1% and 44.1%, respectively. Education and health and social services grew by 94.2% and 31.3%, respectively. The provision of other types of services also increased by 29.5%. Financial and insurance activities increased by 25.5%. Real estate transactions decreased by 5.5%, while administrative and support services activities increased by 10.9%.

As indicated in the Atameken Report concerning the progression of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan for the initial half of 2020, small businesses, individual entrepreneurs, and peasant and farm enterprises collectively produced goods amounting to 10,194 billion tenge. In an overall context encompassing all small and medium-sized enterprises, the output per employee during the second quarter stood at 4.0 million tenge, reflecting a 2.3% increase in comparison to 2019.

The deterioration in these metrics can be primarily attributed to the implementation of restrictive measures and a reduction in production activity within various economic sectors. The primary metric signifying the overall development of the country's economy is the gross domestic product (GDP), which encompasses the total value of all goods and services produced within the nation. The eruption of the coronavirus pandemic in March 2020 had widespread ramifications, impacting not only enterprises but also the workforce, with business employees constituting more than 30% of the country's economically active population.

One of the challenges faced by small businesses revolves around constraints in their own financial resources. In light of this, managers and specialists in small business operations must formulate a strategy for the advancement of small enterprises. This strategy should encompass decisions regarding the nature of business activities, a comprehensive examination of supply and demand dynamics in the market, the undertaking of in-depth marketing research, and the analysis of experiences derived from other nations.

A small business is confronted with the challenge of enhancing product production or broadening its service offerings while minimizing financial investments. To identify the critical elements for entrepreneurial growth, we will assess the present state of business advancement within the nation, as illustrated in Figure 1.

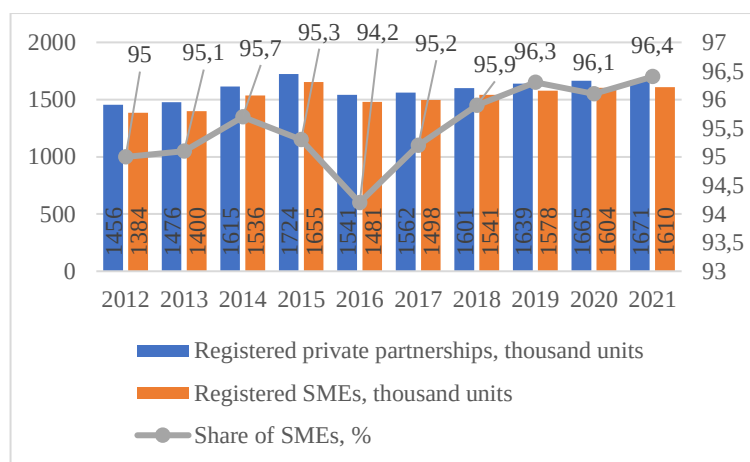

Figure 1 – Dynamics of development of registered (SMEs) and private enterprises (SPEs) in Kazakhstan for 2011-2020, thousand units

Note: compiled based on data [3]

According to Figure 1, from 2011 to 2020 there is an increase in registered SMEs - from 1384 thousand units to 1610 thousand units, there is also an increase in the number of private enterprises - from 1465 thousand units in 2011 to 1610 thousand units in 2020 [4]. It should be noted that the share of gross value added of small and medium-sized businesses in the country's GDP increased significantly from 10.5% in 2005 to 31.7% in 2020 [5]. As a result of the implementation of these programs: more than 260 billion tenge of public funds were disbursed (in total, taking into account the funds of second-tier banks, 324 billion tenge were disbursed); more than 8 thousand projects were financed and refinanced; more than 16 thousand jobs were created and supported.

Currently, state programs are being successfully implemented in Kazakhstan - "Development of productive employment and mass entrepreneurship for 2017-2021" and "Business Road Map 2025". In 2020, the coronavirus pandemic had a sharply negative impact on business activity in the country and on the economy of the Republic of Kazakhstan as a whole. From January 2020 to February 2021, the business activity index in the Republic of Kazakhstan was in the negative zone (less than 50). Small and medium-sized businesses have become the most vulnerable sector. Let's consider the situation of the number of SMEs for the period 2011 – 2021.

Dynamic indicators of the number and structure of SMEs are presented in Figure 2.

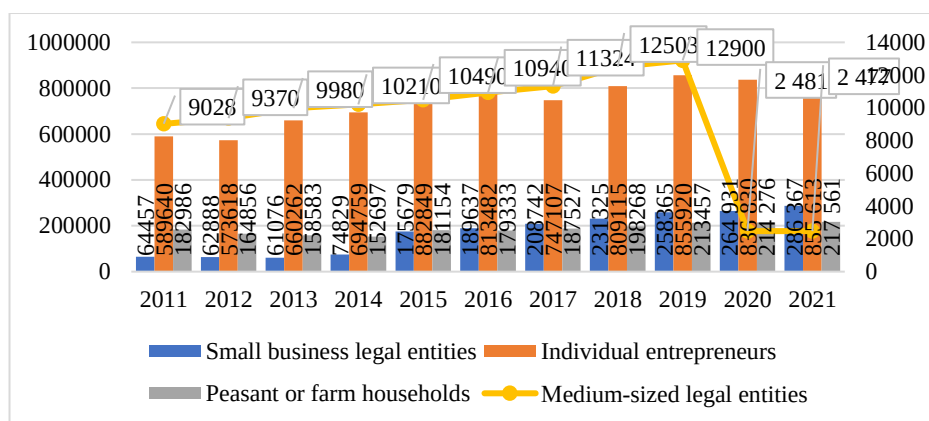

Figure 2 – Dynamics of the number of SMEs in the Republic of Kazakhstan for 2011-2021, (units)

Note: compiled based on data [6]

From the analysis of the presented data, it is clear that for the period from 2011 to 2021, significant changes were observed in the volumes of various types of legal entities and individuals in various spheres of business. Small legal entities first decreased from 64 457 in 2011 to 61076 in 2013, then increased sharply to 208742 in 2017 and continued to grow to 286367 in 2021. Individual entrepreneurs also showed heterogeneous dynamics, with an initial increase from 589,640 in 2011 to 660262 in 2013, then a decrease to 747107 in 2016, and again increased to 855,613 in 2021. Peasant or farm households also showed some instability, starting from 182986 in 2011, with some decrease to 152697 in 2014, and then increased again to 217561 in 2021. Average legal entities, judging by the data, show significant changes in volume during the entire period, ranging from 9028 in 2011 to 13324 in 2021. These changes in various business sectors reflect the dynamics of economic development, as well as changes in the preferences and actions of entrepreneurs and companies during the last decade.

In 2020, three packages of anti-crisis measures were implemented aimed at significantly reducing the tax burden and expanding access to financing. Under the Business Road Map 2025 program for SMEs, the subsidy period has been increased to 7 billion tenge with a loan period of 5 years, and industry restrictions have been lifted. In general, the main problems hindering the development of entrepreneurial activity in the country can be grouped as follows:

- Insufficient infrastructure to support entrepreneurship; - Weakness in the implementation of current legislation at the local level;
- Extreme complexity of tax systems and tax audits;
- Limited access to complex resources for obtaining fixed assets and reproducing working capital;
- Lack of an integrated system of personnel training and information support for entrepreneurship;
- The presence of administrative barriers to the development of entrepreneurship.

The rise in the quantity of Small and Medium-sized Enterprises (SMEs) can be attributed to two distinct factors: firstly, the expansion of individual entrepreneurship, and secondly, beginning in 2018, the proliferation of legal entities within the realm of small businesses. This trend owes its emergence to the deliberate reduction of administrative impediments related to business registration and operations, alongside the implementation of a moratorium on inspections targeting SMEs, among other affirmative measures undertaken by the government.

The growth in the number of SMEs has been substantially bolstered by an uptick in individual entrepreneurs who have ventured into various business endeavors. Furthermore,

commencing in 2018, the surge in small business legal entities has contributed significantly to this expansion. The root cause of this trend can be traced back to a deliberate policy direction aimed at streamlining administrative processes associated with business establishment and operation. Additionally, the introduction of a moratorium on inspections specifically targeting SMEs has played a pivotal role in fostering a conducive environment for their growth. These collective government initiatives have collectively facilitated and accelerated the growth of SMEs, marking a positive trajectory in the nation's economic landscape.

Based on the dynamics of revenue of SMEs, you can see in Figure 3 how the structure is gradually changing. Until 2013, the amount of revenue was dominated by medium-sized businesses (although their number is lower than the number of small businesses, but the turnover is significantly higher).

Then, due to the increase in the number of legal entities - small businesses, the latter are characterized by dominance in the total revenue. The remaining small businesses (farms and individual entrepreneurs) form 5% and 7%, respectively, of the total turnover of SMEs in 2019 [7].

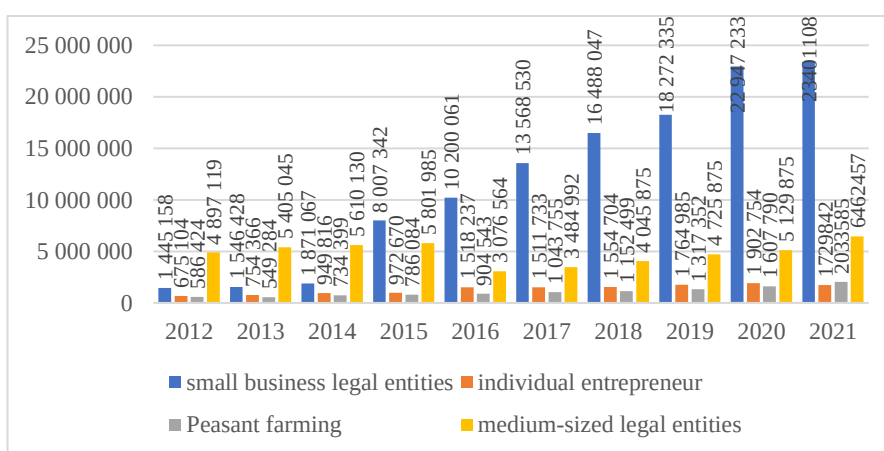

Figure 3 – Dynamics of revenue of SMEs in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020, (million tenge)

Note: compiled based on data [8]

After analyzing the data presented in the table, the following can be noted. The number of small legal entities increased from 1445158 in 2012 to 23401108 in 2021, showing stable and significant growth throughout the entire period. Individual entrepreneurs also showed growth from 675104 in 2012 to 1729842 in 2021, with some fluctuations in the middle of the period. The number of peasant farms also increased from 586424 in 2012 to 2033585 in 2021, also showing some fluctuations in different periods. Medium-sized legal entities, on the other hand, showed some instability during the entire period, starting with 4897119 in 2012, reaching a peak of 5,801,985 in 2015, and increasing again to 6462457 in 2021. These data reflect various trends in the development of small businesses and legal entities during the observation period, emphasizing the importance of small business in the economy and its potential contribution to growth.

In general, the share of small enterprises is increasing. This can also be seen in the number of people employed in small enterprises (Figure 3). The number of employees also shows the economic activity of certain types of SMEs. In addition, headcount data can be used to determine labor productivity in different SME segments. The most vulnerable in terms of profit during the pandemic were individual entrepreneurs and legal entities of medium-sized businesses.

Results and its discussion.

Analysis of government measures to support entrepreneurship during a pandemic. Anti-crisis measures to support businesses in connection with COVID-19 include the following:

1. Lending to SMEs. In the area of the preferential lending program for SMEs affected by the emergency, 600 billion tenge was provided.

2. Deferment of loan payments. Suspension of payments of principal and interest on SME loans affected by the emergency for up to 3 months. Banks do not count fines and penalties in case of late payments resulting from the introduction of quarantine.

3. Foreign exchange interventions of the National Bank. In order to achieve stabilization of the tenge exchange rate in March 2020, interventions in the amount of 1,487 billion US dollars were carried out.

In the conditions of increasing volatility of the world economy and deterioration of the external economic situation, the widespread spread of the coronavirus pandemic, the Government of Kazakhstan has developed a package of anti-crisis response measures.

The allocation for anti-crisis measures totaled 5.9 trillion tenge, excluding the amounts attributed to granted tax preferences. These measures encompass a spectrum of initiatives, including those aimed at providing social support and ensuring employment for citizens. Specific measures have been implemented to bolster Small and Medium-sized Enterprises (SMEs), which include:

- Tax relief measures, such as the exemption from taxes under the Social Health Insurance Fund (FOT) in the areas most severely affected. Additionally, property tax exemptions were extended to services offered at airports, large shopping and entertainment establishments, as well as individuals engaged in independent practice (including notaries, lawyers, bailiffs, mediators, and legal advisors). Furthermore, agricultural producers and Individual Entrepreneurship (IPN) entrepreneurs operating under a generally established regime were exempted from land tax. VAT exemptions were also applied to the import of biological assets, including cattle and chicks.

- The implementation of temporary countercyclical prudential regulations aimed at safeguarding against adverse economic conditions.

- Measures focused on averting a decline in business lending levels and reducing stress on the capital and liquidity positions of banks, which include the reduction of the base rate, among others.

- Preventing the accumulation of debt for both the population and SMEs through the elimination of fines and penalties for overdue payments and the deferment of payments for bank loans and micro-loans for up to 90 days.

Resolution No. 225, dated April 20, 2020, issued by the Government of the Republic of Kazakhstan, introduced a series of initiatives designed to enhance access to financing for businesses within the framework of the State Program "Business Roadmap –2025" (DKB-2025) and the "Economy of Simple Things" (EPV) program [9].

They, in particular, provide for:

- increasing the financing of SMEs in the manufacturing industry and agriculture to 1 trillion tenge;

- reduction of the remuneration rate within the framework of the DKB-2025 to 6%;

- increase of the loan amount from 2.5 to 7 billion tenge with a subsidy period of up to 5 years within the framework of the DKB-2025;

- increase of the loan amount for the provision of guarantees and removal of industry restrictions for these purposes;

- 100% financing of working capital on loans - no more than 500 million tenge;

- participation in the DKB of large business entities;

- deferral of payment on the principal debt and remuneration for a period of no more than half the duration of the loan term;

– expansion of the list of goods and services financed under the EPA.

In order to fully prepare the national economy for post-crisis development, a comprehensive plan has been developed and adopted to restore economic growth, including 10 areas and 172 systemic and sectoral measures to stimulate business activity, support employment and increase household incomes [10].

Conclusion.

Kazakhstan has taken the following steps to support SMEs during the pandemic: 1. Preferential lending within the framework of the “Economy of Simple Things” program with a final rate of 6% for all sectors. 2. Continuation of support measures to expand types of activities recognized as priorities for the purposes of state support, reduce and unify loan rates, and increase the volume of state guarantees. 3. Deferment and restructuring of payments on SME loans. 4. Cancellation of the accrual and payment of taxes and other payments from the wage fund for SMEs in the most affected sectors of the economy for 6 months. 5. Deferment of payment of all taxes for SMEs for 3 months. 6. Subsidizing loans to small and medium-sized businesses “Business Road Map 2025” [10]. To improve measures for the development of entrepreneurship, it is necessary to limit the introduction of changes to tax legislation relating to the determination of the tax base and types of taxes; reduce the tax rates at which all financial transactions can be carried out by bank transfer, and accordingly improve the payment of the corresponding tax; stimulating domestic production by extending loan terms and reducing interest rates for small manufacturing enterprises of regional importance and creating barriers to the import of low-quality, cheap handmade goods; To improve the mechanisms for lending to small businesses, it is necessary to form leasing loans, implement venture financing, factoring, as well as the creation of guarantee funds and mutual lending.

REFERENCES

- 1 Тулешова Г.Б., Муратбек К.А. Современные проблемы и перспективы развития малого предпринимательства в Казахстане. Символ науки. — №6. — 2018. — С. 67-69
- 2 Сейтжанов С.С. Государственная поддержка бизнеса в Казахстане. ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, серия «Научные стремления». — №17. — 2018. — С. 104-107
- 3 Официальный сайт Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» [Электронный ресурс] — URL: <http://atameken.kz> (дата обращения: 02.05.2023)
- 4 Официальный сайт Единого бизнес-портала для предпринимателей Казахстана «Территория бизнеса» [Электронный ресурс] — URL: <https://business.gov.kz/ru/> (дата обращения: 02.06.2023)
- 5 Официальный сайт АО «Фонд развития предпринимательства «Даму» [Электронный ресурс] — URL: <https://www.damu.kz> (дата обращения: 02.06.2023)
- 6 Единая Программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса-2020» [Электронный ресурс] — URL: <https://business.gov.kz/ru/business-support-programs/detail.php?ID=51798> (дата обращения: 02.06.2023)
- 7 Количество действующих юридических лиц РК по регионам и размерности [Электронный ресурс] — URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT098765> (дата обращения: 27.07.2023)
- 8 Количество зарегистрированных субъектов МСП по состоянию на 1 января 2018 года [Электронный ресурс] — URL: <http://stat.gov.kz/getImg?id=ESTAT099244> (дата обращения: 28.07.2023)
- 9 Doing Business. (2020) Report. International Bank for Reconstruction and Development. World Bank Group. 136 p.
- 10 Отчет о состоянии развития МСП в Казахстане и его регионах. АО «Фонд развития предпринимательства «Даму». Алматы. — № 12. — 2020. — 108 с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІКТІ КОВИДТЕН КЕЙІНГІ ЖАҒДАЙДА МЕМЛЕКЕТТІК ҒЫҒАЛАНДЫРУЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Андатпа.

Қазақстанда шағын кәсіпорындарды қолдау саласында мемлекет тарапынан қаржылық және гуманитарлық сипаттағы жан-жақты көмек байқалады. Алайда, жүргізіліп жатқан шараларға қарамастан, төтенше жағдай режимі мен енгізілген карантиндік шектеулердің әсері елдің кәсіпкерлік ортасына кері әсерін

тигізді. Осы шаралардың нәтижесінде 300 мыңнан астам кәсіпорын өз қызметін уақытша тоқтатуға мәжбүр, ал миллионнан астам кәсіпкерлік субъектілері пандемиядан тікелей зардап шекті. Бұл қиын жағдайда екінші деңгейдегі банктерде (ЕДБ) қарызы бар 14-15 мыңға жуық кәсіпорын өз міндеттемелері бойынша кейінге қалдыруға өтініш білдірді.

Бизнестің негізгі проблемалары әлі күнге дейін қаржыға, несиеге қол жетімділіктің жоқтығы болып қала береді, ал оларды банктер жоғары мөлшерлеменен ұсынады.

Жүргізілген зерттеулерге сәйкес Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлік жеткілікті дәрежеде дамымаған. Дамыған елдерден ЖІӨ-дегі шағын және орта кәсіпорындардың үлесі 40% - дан 90% - ға дейін болуы мүмкін, ал Қазақстанда бұл үлес шамамен 27% құрайды. Бұл экономиканың осы секторының дамуын ынталандыру мақсатында мемлекет тарапынан күшейтілген іс-шаралардың қажеттілігін көрсетеді.

Қазақстандағы кәсіпкерлік ортаның маңызды аспектісі біздің ойымызша, елдің ресурстық базасымен экономикалық салада айырмашылықтармен сипатталатын күрделі аумақтық құрылымы бар екендігі болып табылады. Бұл шарт кәсіпкерлік үшін жағдайлар өңірге байланысты әр түрлі болуы мүмкін дегенді білдіреді, бұл елдің барлық макроөңірлерінде кәсіпкерліктің тең мүмкіндіктерін қамтамасыз ету және оны дамытуға жәрдемдесу үшін мемлекет тарапынан сараланған тәсілдерді талап етеді. Осылайша, Қазақстан іскерлік белсенділікте біркелкі еместігін көрсетеді.

Негізгі сөздер: пандемия, карантиндік шаралар, қарыздар, кейінге қалдыру, кәсіпорын, коронавирус, ковидтен кейін.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТИМУЛИРОВАНИЯ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В КАЗАХСТАНЕ В ПОСТКОВИДНОЙ СИТУАЦИИ

Аннотация.

В сфере поддержки малых предприятий в Казахстане наблюдается разносторонняя помощь как финансового, так и гуманитарного характера со стороны государства. Однако несмотря на проводимые меры, воздействие режима чрезвычайной ситуации и введенных карантинных ограничений оказало отрицательное воздействие на предпринимательскую среду страны. В результате данных мер более 300 тысяч предприятий вынуждены временно приостановить свою деятельность, в то время как более миллиона предпринимательских субъектов пострадали от пандемии напрямую. В этой сложной ситуации около 14-15 тысяч предприятий, обладающих займами в банках второго уровня (БВУ), обратились за отсрочкой по своим обязательствам. Фундаментальными проблемами бизнеса остается по-прежнему отсутствие доступа к финансам, кредитам, а те, которые есть, предлагаются банками по высоким ставкам.

Согласно проведенным исследованиям, малое и среднее предпринимательство в Казахстане развито не в достаточной мере. В отличие от развитых стран, где доля малых и средних предприятий в ВВП может составлять от 40% до 90%, в Казахстане данная доля составляет всего лишь около 27%. Это свидетельствует о необходимости усиленных мероприятий со стороны государства в целях стимулирования развития этого сектора экономики.

Важным аспектом предпринимательской среды в Казахстане значится на наш взгляд тот факт, что страна имеет сложную территориальную структуру, характеризующуюся различиями как в ресурсной базе, так и в экономической сфере. Данное условие означает, что условия для предпринимательства могут различаться в зависимости от региона, что требует дифференцированных подходов со стороны государства для обеспечения равных возможностей и содействия развитию предпринимательства во всех макрорегионах страны.

Ключевые слова: пандемия, карантинные меры, займы, отсрочка, предприятие, коронавирус, постковид.

REFERENCES

- 1 Tuleshova G.B., Muratbek K.A. Sovremennyye problemy i perspektivy razvitiya malogo predprinimatel'stva v Kazakhstane. [Modern problems and prospects of small business development in Kazakhstan]. Simvol nauki. №6. 2018. P. 67-69 [in Russian]
- 2 Seitghanov S.S. Gosudarstvennaya podderzhka biznesa v Kazakhstane. [State support of business in Kazakhstan]. ENU imeni L.N. Gumileva, seriya «Nauchnye stremleniya». №17. 2018. P. 104-107 [in Russian]
- 3 Ofitsial'nyi sait Natsional'naya palata predprinimatelei Respubliki Kazakhstan «Atameken». [Official website of the National Chamber of Entrepreneurs of the Republic of Kazakhstan "Atameken"]. Available at: — URL:<http://atameken.kz> [in Russian] (accessed: 02.05.2023)
- 4 Ofitsial'nyi sait Edinogo biznes-portala dlya predprinimatelei Kazakhstana «Territoriya biznesa». [The official website of the Unified business Portal for entrepreneurs of Kazakhstan "Business Territory"] Available at: —

URL: <https://business.gov.kz/ru/> [in Russian] (accessed: 02.06.2023)

5 Ofitsial'nyi sait AO «Fond razvitiya predprinimatel'stva «Damu». [Official website of JSC "Entrepreneurship Development Fund "Damu"]. Available at: — URL: <https://www.damu.kz> [in Russian] (accessed: 02.06.2023)

6 Edinaya Programma podderzhki i razvitiya biznesa «Dorozhnaya karta biznesa-2020». [Unified Business Support and Development Program "Business Roadmap 2020"]. Available at: — URL: <https://business.gov.kz/ru/business-support-programs/detail.php?ID=51798> [in Russian] (accessed: 02.06.2023)

7 Kolichestvo deistvuyushchikh yuridicheskikh lits RK po regionam i razmernosti. [The number of existing legal entities of the Republic of Kazakhstan by region and dimension]. Available at: — URL: <http://stat.gov.kz/getImage?id=ESTAT098765> [in Russian] (accessed: 27.07.2023)

8 Kolichestvo zaregistirovannykh sub"ektov MSP po sostoyaniyu na 1 yanvarya 2018 goda. [Number of registered SMEs as of January 1, 2018]. Available at: — URL: <http://stat.gov.kz/getImage?id=ESTAT099244> [in Russian] (accessed: 28.07.2023)

9 Doing Business. (2020) Report. International Bank for Reconstruction and Development. World Bank Group. 136 p.

10 Otchet o sostoyanii razvitiya MSP v Kazakhstane i ego regionakh. [Report on the state of SME development in Kazakhstan and its regions]. AO «Fond razvitiya predprinimatel'stva «Damu». Almaty. №12. 2020. 108 p. [in Russian]

Information about authors:

Yergali Abenov – doctor PhD, L.N. Gumilyov Eurasian national University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: aem11186@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0243-9223>

Olzhas Kulov – **corresponding author**, research fellow (expert), Karaganda University of Kazpotreboysuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: ecp2019ecp@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1162-6848>

Arman Idrisova – master of economics, Leading Specialist of the Public Procurement Department, Karaganda State University Academician E.A. Buketova, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Aelt@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7791-784X>

Информация об авторах:

Ергали Әбенів – доктор PhD, Евразійський національний університет імені Л.Н. Гумілева, г. Астана, Республіка Казахстан

E-mail: aem11186@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0243-9223>

Олжас Кулов – **основной автор**, научный сотрудник (эксперт), Карагандинский университет Казпотребсоюза, г. Караганда, Республика Казахстан

E-mail: ecp2019ecp@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1162-6848>

Арман Идрисова – магистр экономики, ведущий специалист отдела государственных закупок, Карагандинский университет имени Академика Е.А. Букетова, г. Караганда, Республика Казахстан.

E-mail: Aelt@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7791-784X>

Авторлар туралы ақпарат:

Ергали Әбенів – PhD докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aem11186@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0243-9223>

Олжас Кулов – **негізгі автор**, ғылыми қызметкер (сарапшы). Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ecp2019ecp@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1162-6848>

Арман Ыдырысова – экономика магистрі, Мемлекеттік сатып алу бөлімінің жетекші маманы, Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Aelt@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7791-784X>

З.Ж. Кенжеғалиева¹, А.К. Кадырбергенова¹, С.Б. Жубанова^{1*}¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы*e-mail: s.zhubanova@asu.edu.kz

БУХГАЛТЕРЛІК БАЛАНСТЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАРЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫЛЫҒЫ

Андатпа.

Мақалада бухгалтерлік есеп – ұйымның қаржы-шаруашылық қызметі туралы ішкі, сыртқы қолданушыларына толық мағұлмат беретін ақпараттық жүйесінің көзі болып табылатындығы туралы және бухгалтерлік баланстың шаруашылық операциялармен байланыстылығы туралы айтылған. Бухгалтерлік баланс ұйым жаңадан енді құрылған уақытта жасалынған бухгалтерлік балансы кіріспе балансы деп аталады. Жалпы бухгалтерлік есепті зерттеп, оны тану ол кәсіпорында басқаруда маңызды шешімдерді қабылдай білуге көп мүмкіндік береді. Шаруашылық ресурстары және олардың көздерінің операциялары бухгалтерлік есепшоттарында өзара байланыста және үздіксіз әрі белгілі бір жүйеде көрсетіледі.

Мақалада бухгалтерлік баланстың теориялық аспектілері қарастырылады, ол экономикалық қызметті басқаруда ақпараттық базаны құратын жүйені білдіреді – бұл барлық экономикалық формацияларға ортақ. Бұл зерттеуде авторлар әдеби шолуды және теориялық негіздерді талдау негізінде кәсіпорында әр күнтізбелік жұмыс күні ішінде бірнеше шаруашылық операцияларды жүргізілетін жүретінін және осы операциялардың барлығы ұйымның капиталына белгілі бір дәрежеде әсер етіп, болашақта бухгалтерлік баланста көріс алатыны атап көрсетеді.

Бухгалтерлік есептің жүйесін жүргізудің жалпы қағидасы және ережесі нормативтік-құқықтық құжаттарда белгіленген және бухгалтерлік есеп бірнеше компоненттерден тұратын күрделі модель.

Негізгі сөздер: бухгалтерлік есеп, бухгалтерлік баланс, шаруашылық операциялары, кәсіпорын, табыс, актив, пассив.

Кіріспе.

Соңғы онжылдықтарда қазіргі экономикалық өмірдегі бухгалтерлік есептің рөлі талқылануда. Бухгалтерлік ақпараттың мазмұнын осы шарттарда пайдаланушылар үшін қажетті деректермен және көрсеткіштермен толтыру қажет деп саналады. Бухгалтерлік есептің дамуының ең маңызды тенденциялары пайдаланушылардың барлық санаттарын ақпараттық қамтамасыз ету және басқару жүйелерін қолдау тұрғысынан қазіргі экономикалық ортадағы есептің міндеттері мен рөлін көрудің кеңірек көкжиегі болып табылады.

Кез келген мекеменің, ұйымның мақсаты – табыс табу десек қателеспейміз. Ал пайда мен табыс табу үшін мекемеде күнделікті қызметтер атқарылып отыратындығы мәлім [1]. Осы орындалып жатқан жұмыстар мен атқарылатын қызметтер, былайша айтқанда операциялардың орындалуы мекеменің бухгалтерлік балансының баптарына тікелей әсер ететіндігі мәлім. Нақтылап айтсақ, мекемедегі әрбір орындалып жатқан операцияға сәйкес баланс баптарындағы да сомалар өзгеріске ұшырап отырады. Бірақ айта кететін жайт, бухгалтерлік баланстың актив пен пассив баптары бойынша теңдік әрдайым сақталады. Сонымен қатар ұйымда әрбір орындалған операциялардан кейін жаңадан баланс жасалмайды және ол мүмкін емес процесс. Себебі ұйымда аптаның бір күнінде бірнеше операциялар орындалады. Тіпті операция түгілі, күн сайын мекеменің бухгалтерлік балансын жасап тұру үлкен күшті, көп уақытты да қажет етеді [2].

Өзінің жасалу уақытына және қолданылу барысына байланысты бухгалтерлік баланс әртүрлі болып келеді. Ұйымның жаңа құрылған уақытында жасалатын бухгалтерлік баланс кіріспе балансы деп аталады. Кіріспе балансында мекеменің қызметін бастар алдындағы

жарғылық капитал көрсетіледі. Бұл баланстағы негізгі көрсеткіштері кәсіпорын иелерінің, яғни ол құрылтайшыларының осы ұйымды жаңадан құрып ашу уақытындағы ақшалай немесе заттай салымдарынан құралады. Кәсіпорынның бухгалтерлік балансы белгілі бір мерзімге, яғни айдың, жылдың, тоқсанның басына жасалады. Осыған сәйкес ұйымның өз қызметі аясында әр белгіленген есеп беретін мезгілдегі құрастырылған балансы ол, ағымдағы бухгалтерлік балансы болып есептелінеді. Ұйымның жойылу балансы осы мекеме өз қызметін тоқтатар кезінде, таратылған уақытында жасалады.

Заңды тұлға болып танылған кәсіпорынның барлығы бухгалтерлік баланс жасауға міндетті. Егер заңды тұлғалар құрамына енген еншілес ұйым-мекемелер де құрылған жағдайда, негізгі ұйым-мекеме басшыларының рұқсаты бойынша ол еншілес кәсіпорындар да баланс жасауына болады.

Бухгалтерлік баланстың бірнеше түрін көрсетуге болады.

Баланс – брутто – ол, реттеуші баптарды қамтитын баланс болып табылады, сомалары құралдардың іс жүзіндегі өзіндік құн анықтауда байланысы бар басқа баптары сомаларынан алынып тасталады да, шегеріледі, реттеуші баптарға негізгі қаржылардың тозуы және материалдық емес активтердің амортизациясы т.б. жатқызуға болады.

Баланс – нетто – (немесе тазартылған баланс) ол реттеуші баптар жоқ баланс болып табылады. Бұл балансты пайдалану ұйымның қаржылық жағдайын талдауда өте тиімді. Бұл баланстың мәліметтері ұйым иелігіндегі шаруашылық қаржыларының нақты сомасын сипаттайды.

Бастапқы баланс – ол есепті кезеңнің бір күніне жасалатын баланс. Қорытынды баланс – ол есепті кезең бойынша соңғы күніне жасалатын баланс болып табылады. Бөлуші баланс – ол бір-бірінен тәуелді бірнеше ұйымдардың жеке кәсіпорындарға яғни, құрылымдық бөлімдерге немесе бір ұйымға бөлінуі кезінде жасалатын баланс. Жою балансы – ол шаруашылық субъектісінің жойылуы кезінде жасалатын баланс.

Қазіргі уақытта ішкі және сыртқы, сонымен қатар мамандандырылған баланстар құру тәжірибесі жүзеге асырылады. Ішкі балансты ұйымның оның филиалының, құрылымдық бөлім қызметі барысында қаржылық талдау және жоспарлау, басқару мен бақылау үшін қолданады. Сыртқы баланс болса, ол сыртқы пайдаланушылар үшін жасалады. Сыртқы баланс сыртқы пайдаланушылар үшін ең негізгі толық нақты ақпарат болып табылады. Бұл баланстың мазмұны мен құрылымы және көрсету тәртібі сыртқы пайдаланушыға сол елдің заңдылығымен, шаруашылық субъектінің есеп саясаты және пайдаланушының талаптарымен нақты анықталады. Балансты салық органдарына және банктерге, тіпті, қор биржаларына көрсетеді, бұқаралық ақпарат құралдарына, арнайы анықтамаларға жариялайды.

Мамандандырылған баланс ол нақты пайдаланушылар үшін жасайды, мәселен, инвесторлар үшін делік. Оны құрудың мақсаты ол баланстың қандай да бір бөлігін болса да жан-жақты ашып көрсету. Мұндай баланс ішкі де, сондай-ақ сыртқы болуы мүмкін.

Шаруашылық қызметтің нәтижелерін тексеріп, тұтастай шаруашылықтағы, оның белгілі бір бөліктеріндегі қаржылық тұрақтылығының дәрежесін анықтау барысында, белгілі бір күнтізбелік кездегі қаржы ресурстар жағдайы және белгілі бір экономикалық тиімділік жайлы жинақталған экономикалық ақпараттар беру үшін қысқа мерзімді бухгалтерлік есеп мәліметтерін қорытындылауы қажет.

Бухгалтерлік есеп қатаң түрде әрдайым құжатты болып табылады. Ол әрбір шаруашылық операция есепте көрсетілетін дәлдік күшке ие. Сол үшін құжаттандыру ұйымның жұмысы туралы деректер мен мәліметтердің объективтілігін қамтамасыз ететін бухгалтерлік есеп әдістемесінің құрамдас бөлігі негізінде қарастырылады.

Қаржылық есепке тоқатып өтсек, бұл шаруашылық қызмет нәтижелерін сипаттаушы көрсеткіштердің белгілі бір тәртіпке келтірілген жүйесі және ол қысқа мерзімді бухгалтерлік есептің ақпаратына негізделген.

Қаржылық есептілік пен бухгалтерлік есептің мәліметтерінің анықтығын қамтамасыз ету үшін ақша, мүлік міндеттемелеріне түгендеу жүргізіледі. Ол дегеніміз мүліктер мен міндеттемелердің бухгалтерлік есептегі мәліметтермен нақты, дәл сәйкес келуін тексеру.

Бухгалтерлік баланс қаржылық есептілікті пайдаланушыларға ұйым активтерінің құрылымын бағалауға, рентабельділік деңгейін есептеуге, қаржылық тұрақтылықты бағалауға мүмкіндік береді.

Ақша қаражаттарының алдағы уақыттағы қозғалысын және сонымен қатар тәуекелдерді бағалау үшін бухгалтерлік балансқа талдау жасалынып, кәсіпорынның өтімділігі және қаржылық тұрақтылығы айқындалады.

Бухгалтерлік есеп пәнінің мәні оның динамикасы мен статикасындағы шаруашылық жүргізуші субъектінің экономикасы болып табылады. Сондықтан бухгалтерлік есептің басты басымдығы кәсіпорын әкімшілігіне экономикалық қызметті саналы түрде реттеуге мүмкіндік беретін жүйелі, сенімді және уақытылы есеп – экономикалық ақпаратты қалыптастыру болып табылады. Демек, аталған ақпараттың мазмұны жүйелік түрде кәсіпорынның қаржылық жағдайының объективті сипаттамасы болып табылады (экономикалық ресурстардың олардың көздерімен арақатынасы: міндеттемелер мен капитал) және бухгалтерлік есепте көрсетілген басқа экономикалық көрсеткіштер басқару жүйесіндегі бухгалтерлік есеп мүдделерінің шеңберін құрайды. Шаруашылық қызмет объектілерінің болуы мен қозғалысы негізінен бухгалтерлік есеп пәнінің мәнін анықтайды.

Бухгалтерлік есептің мәні-кеңейтілген ұдайы өндіріс процесінде шаруашылық құралдардың құн айналымы (қозғалысы) және олардың белгілі бір күнге күйі.

Бухгалтерлік есептің әдіснамасы (тұжырымдамасы) – бұл экономикалық қызмет объектілерін олардың динамикасы мен статикасында танудың аспаптық құралдарын жасау мақсатында оларды ғылыми жалпылаудың әдістері мен тәсілдерінің жүйесі. Бухгалтерлік есеп тәжірибесінде жеке есеп объектілері мен көрсеткіштерін тіркеу мен топтастырудың, жалпылаудың, бағалаудың (есептеудің) әртүрлі жеке әдістері қолданылады және үнемі толықтырылып отырады.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Тақырыпты зерттеу кезінде қолданған зерттеу әдістері - кәсіпорынның бухгалтерлік балансын зерттеу құқықтық-нормативтік актілер негізінде және компанияның қызмет нәтижесін сипаттайтын сандар мен баланс статьялары негізінде жүргізілген.

Зерттеуге сәйкес, кәсіпорынның 2021 жылғы сандық мәліметтері қарастырылып, балансты зерттеудің горизонтальды, вертикальды талдау әдістері қолданған.

Ұйымның қаржы жағдайындағы өзгерістер және қызмет нәтижелері, қаржылық жағдайы туралы сенімді ақпараттарды табыс ету – қаржылық есептіліктің мақсаты болып саналады. Бухгалтерлік баланс – нарықтық экономикада оны пайдаланушылар үшін негізгі және басты ақпарат көзі болып табылатындығы мәлім. Мәселен, ұйымның балансы меншік иелерін, менеджер немесе басқарумен байланысты басқа да тұлғалардан белгілі бір күн немесе мерзімдегі шаруашылық субъектісінің мүлік жағдайын таныстырады.

Баланс бойынша мекеме алдағы уақыттарда үшінші тұлғалар – инвесторлар, акционерлер, сатып алушылар, кредиторлар, сатушылар және тағы басқалар алдындағы өз міндеттемелерін орындауда қаржылық қиындықтар күтіп тұрғанын немесе күтіп тұрмағандығын анықтай алады.

Баланс мәліметтері кезіндегі мекеменің жедел қаржы жоспарлары құрылып, кірістерге сәйкес ақша ағындарының қозғалысы бойынша бақылау жүзеге асырылады.

Ұйымның бухгалтерлік есебі «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік» туралы ҚР Заңымен реттеледі.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Бухгалтерлік есептің негізгі мақсаттарының бірі – субъектінің қарамағындағы қаржылық ресурстары және өзіне қабылдаған міндеттемелері туралы ақпараттарды

қаржылық жағдай жөніндегі қорытынды есеп нысанында пайдаланушыларға ұдайы тапсырып отыру болып табылады.

Кез келген кәсіпорында күнделікті жұмыс істелініп, қызмет атқарылып отыратындығы белгілі. Осы бухгалтерлік шаруашылық операцияларының орындалуы ұйымның бухгалтерлік балансы баптарына тікелей келіп әсер етеді. Кәсіпорындағы әрбір жасалатын операцияға сәйкес баланс баптарындағы сомада өзгеріске ұшырайды. Бірақ бухгалтерлік баланста актив пен пассив баптарының теңдігі сақталады. Сонымен қатар ұйымда әрбір орындалған шаруашылық операциядан кейін жаңа баланс жасалмайтындығы да белгілі және ол мүмкін де емес. Себебі ұйымда бір күннің ішінде бірнеше операция орындалуы мүмкін. Жалпы бухгалтерлік есепте баланстың баптарының соммасына әсер етуші шаруашылық операцияларын 4 түрге бөліп қарастырады.

Бірінші түрінде шаруашылық операцияларындағы бухгалтерлік баланстың тек қана актив бөліміне ғана әсер етеді. Бұл жағдайда оның актив бөліміндегі бір бап белгілі бір қандай да бір сомаға азаятын болса, онда екінші бап сол сомаға артады. Ал актив бойынша ондағы жалпы сома мен баланстың сомасы ешқандай да өзгеріске ұшырамайды. Мысалы 100 мың теңгеге дайын өнімдер сатып алынды делік. Бұл жағдайда дайын өнімдер бабы көбейеді, ақша қаражаттары азаяды. Баланс активі мен пассиві арасындағы байланыс бойынша теңдік өзгермейді.

Екінші түріне қатысты шаруашылық операциясы бухгалтерлік баланстың тек қана пассивтегі бөліміне әсер етеді. Бұл кезде пассив бөліміндегі бір бап қандай да болмасын бір сомаға азаяды, ал екінші бап сол сомаға көбейеді. Ал пассивтегі жалпы сомасы мен баланстағы сомасы ешқандай өзгеріске ұшырамайды.

Үшінші түріне қатысты операциялардың жоғарыда айтылған екі түрден айырмашылығы, бұл операциялардың барысында баланстың актив мен пассиві бірдей сомаға да артады. Бұл кезде операцияның әсерінен баланстың актив бөлімі бір баптың сомасы қандай да сомаға көбейетін болса, пассив бөліміндегі бір баптың сомасы да осындай сомаға артады. Мысалы, жабдықтаушылардан кәсіпорынға 200,0 теңгенің материалдары келіп түсті. Бұл уақытта жабдықтаушылармен есеп айырысу деген бабындағы сома және материалдар деген баптағы сома бір уақытта 200,0 теңгеге көбейеді. Яғни ұйымның материалдарының көбеюіне, артуына сәйкес жабдықтаушыларға қарызы, берешегі көбейеді. Сонымен қатар 200,0 теңгеге баланстың сомасы да өсті.

Баланс баптарының сомасына әсер етуші шаруашылық операцияларының төртінші түрі, айтып өткен үшінші түріне жатқызылатын операцияларға да ұқсас болып келеді. Айырмашылығы туралы айтсақ, төртінші түріне жататын операциялар есебінен актив және пассив, сондай-ақ баланстың сомасы да қандай да бір сомаға кеміп кетеді.

Қаржылық жағдай дегеніміз не? Соған тоқталып өтсек, ол – шаруашылық жүргізуші субъектіге қатысты активтердің нақты бары және оларға қарама-қарсы қойылған олардың құралу көздерін (міндеттемелер және меншікті капитал) түсіну қажет.

Бухгалтерлік есептің халықаралық стандарттарына сәйкес бухгалтерлік есептің актив бөлімінде ұйымның өзіне тиесілі, яғни қолда бар мүліктері қарастырылатыны мәлім.

Әдетте ұйымдардың, мекемелердің бухгалтерлік балансы есеп берілетін уақытқа қарай негізделіп, айдың, тоқсанның және жылдың басына жасалады [3].

Бухгалтерлік балансты құру кезінде келесі принциптердің талаптары ескерілуі керек:

1. Ақшалай көрініс – көрсеткіштер бухгалтерлік бақылау объектілерін біртекті ақпараттық модельге жинақтайтын бірыңғай ақша өлшегіште келтірілген.
2. Жеке меншік – бухгалтерлік баланс онымен байланысты адамдарға емес, кәсіпорынға қатысты (меншік иелері, несие берушілер, дебиторлар және т.б.); актив кәсіпорынға меншік құқығында тиесілі немесе толық бақылауда болатын мүлікті есепке алады.

3. Үздіксіздік – кәсіпорын өмір сүретін уақыт кезеңі белгісіз, оны жою көзделмеген (баланста көрсетілген мүлік есептік құны бойынша бағаланады, кәсіпорын таратылған жағдайда ерекше белгі қойылады және баланс көрсеткіштерін бағалаудың арнайы ережелері күшіне енеді).
4. Өзіндік құн бойынша есепке алу – активтер ағымдағы нарықтық бағалар бойынша емес, оларды сатып алу үшін төленген сомалар (бастапқы құн) бойынша баланс көрсетіледі (гиперинфляция жағдайында активтерді қайта бағалауға жол беріледі).
5. Екі жақтылық – екі жақтылық ұғымы бухгалтерлік баланстың сол жағындағы активтер оның оң жағындағы меншікті және тартылған (борыштық міндеттемелер) капиталдың жалпы сомасына тең екендігінен айқын көрінеді [4], [5].

Бухгалтерлік баланс келесі функцияларды орындайды:

- пайдаланушыларды шаруашылық жүргізуші субъектінің мүлдіктік жағдайымен таныстырады: шаруашылық жүргізуші субъектінің иелігінде не бар екенін анықтайды;
- баланс деректері бойынша ұйым жақын арада үшінші тұлғалар алдында міндеттемелер ала алатынын, яғни кәсіпорынның төлем қабілеттілігін анықтайды;
- кәсіпорын басшылығының қызметін бағалауға мүмкіндік береді.

Мысалға, алынған жауапкершілігі шектеулі серіктестіктің 2021 жылға бухгалтерлік балансын қарастырсақ (1 - кестені қараңыз).

Кесте 1 – Кәсіпорынның 2021 жылға бухгалтерлік балансы мың тенге

Активтер	Бет коды	Есепті кезең соңына	Есепті кезең басына
I. Қысқа мерзімді активтер			
Ақша қаражаты және олардың эквиваленті	010	66 000	59 400
Қысқа мерзімді қаржылық инвестициялар	011		
Қысқа мерзімді дебиторлық берешектер, барлығы	012		
Күдікті қарыздар бойынша алынатын резервтер есебі	121	51 000	104 000
Алдағы кезең шығыстары	122	17 000	17 200
Басқа да дебиторлық берешектер (НДС-ті қосқанда)	123	-	50 000
Қорлар	013	341 000	493 000
Ағымдағы салықтық активтер	014		
6- кесте жалғасы			
Сатуға арналған ұзақ мерзімді активтер	015		
Басқа да қысқа мерзімді активтер	016		
Қысқа мерзімді активтердің қорытындысы	100	475 000	723 600
II. Ұзақ мерзімді активтер			
Ұзақ мерзімді қаржылық инвестициялар	020		
Ұзақ мерзімді дебиторлық берешектер	021		
Үлестік қатысы бойынша есептелетін инвестициялар	022	15 000	18 500
Инвестициялық жылжымайтын мүлік	023		
Негізгі құралдар	024	384 000	477 400
Биологиялық активтер	025		
Тексерілетін және бағаланатын активтер	026		
Материалдық емес активтер	027	10 000	7 600
Кейінге қалдырылған салықтық активтер	028		
Басқа да ұзақ мерзімді активтер	029		
Ұзақ мерзімді активтердің қорытындысы	200	409 000	503 500
Баланс (100 бет + 200 бет)		884 000	1 227 100
Ескерту: кесте [6] дереккөзі негізінде құрастырылған			

Кестеден көріп отырғанымыздай, қысқа мерзімді активтер соның ішінде ақша құралдары мен оның эквиваленттері 2021 жыл бойынша 59 400 мың тенгені құраса, Алдағы кезең шығыстары 2021 жыл бойынша 17 200 тенгені құраған. Қысқа мерзімді дебиторлық бережақтардың мейлінше азайғанын көріп отырмыз, яғни 50 000 мың тенге. Бұл әрине кәсіпорынның қаржылық нәтижесінің оң нәтижелі екенін көрсетіп отыр.

Запастар 2021 жылдың басы бойынша 305 554 мың тенгені құраған, 2021 жылдың аяғы бойынша 493 000 мың тенгені құраған. Жалпы қысқа мерзімді активтердің барлығы есепті жылдың аяғы бойынша 493 000 мың тенгеге яғни 2 416 046 қысқа мерзімді активтердің құны артқан.

Енді ұзақ мерзімді активтерге келер болсақ, ұзақ мерзімді активтер барлығы есепті жылдың аяғы бойынша 503 500 мың тенгеге артқан. Соның ішінде Негізгі қорлар жылдың соңында 477 400 мың тенгеге, яғни 196 977 тангеге көбейген. Материалдық емес активтер жыл аяғы бойынша 7 600 мың тенгеге тең, яғни – 947 400 тенгеге азайған.

Сонымен қатар қысқа мерзімді қаржылық міндеттемелер соның ішінде, салық бойынша міндеттемелер, жыл аяғында – 49 000 мың тенгені құраған. Қысқа мерзімді міндеттемелер барлығы 2021 жылдың аяғы бойынша 47 543 мың тенге болса, жыл аяғында бұл көрсеткіш 208 700 мың тенгеге азайғандығын көріп отымыз.

Жалпы капиталдың барлығына келер болсақ, 2021 жылдың жыл аяғы бойынша 842 400 мың тенге құраған.

Жалпы балансты талдай келе кәсіпорынның активтері тұрақты, ал міндеттемелерінің азайып не көбейіп отырағанын көріп отырмыз. Бұл әрине кәсіпорынның жасаған жұмысы мен қызметінің көлеміне байланысты болып отыр.

1 ҚХЕС сәйкес пайда және зиян жөніндегі есептеме келесі баптарды қамтиды:

- табыс;
- қаржыландыру шығындары;
- үлестік қатысу әдісі бойынша ассоциациялық ұйымдар мен біріккен ұйымдар пайдасы мен зиянының үлесі;
- салықты төлеу бойынша шығындар;
- салық салынғаннан кейінгі пайда немесе зиян;
- пайда немесе зиян.

Төменде пайда және зиян есептілігін құруға дайындалған алғашқы ақпараттар келтірілген.

Кесте 2 – Пайда және зиян есептілігін құруға дайындалған алғашқы ақпараттар

2021 жылдың 1 қаңтарына бөлінбеген пайда Қосу:	496 000
Таза кіріс Алу:	116 000
Ақшамен төленген қарапайым акциялар бойынша дивиденд	6 000
Акция түрінде төленген қарапайым акциялар бойынша дивиденд	14 000
2021 жылдың 31 желтоқсанына бөлінбеген пайда	592 000
Ескерту: кесте [6] дереккөзі негізінде құрастырылған	

Серіктестіктің ақша ағымын басқару үшін есеп ақпараттарын пайдалану әдістемесін қарастыра келе, олардың өзара байланысын қарастырсақ: есептеулер түсінігі, мың тенгемен есепке алынған.

Белгілері: ПЗЕ – пайда және зиян жөніндегі есептеме; ББ – бухгалтерлік баланс; ТБ – түсініктеме бетшесі;

$$\begin{aligned}
 & \begin{array}{ccc} \text{ПЗЕ} & \text{ББ} & \text{ББ} \\ 011 \text{ жол} = 527\,400 + (51\,000 - 104\,000) + (0 - 50\,000) = 424\,400 \\ 010 \text{ бет} & 121 \text{ бет} & 123 \text{ бет} \end{array} \\
 & \begin{array}{cccc} \text{ПЗЕ} & \text{ББ} & \text{ББ} & \text{ББ} \\ 021 \text{ жол} = 210\,000 + (493\,000 - 3471\,000) - (132\,000 - 131\,000) + (0 - 40\,000) = \\ 321\,000 & & & \\ 020 \text{ бет} & 013 \text{ бет} & 034 \text{ бет} & 032.2 \text{ бет} \end{array} \\
 & \begin{array}{cccc} \text{ПЗЕ} & \text{ББ} & \text{ББ} & \text{ББ} \\ 023 \text{ жол} = 115\,000 + (9\,000 - 13\,000) + (0 - 6\,000) + (0 - 4\,000) = 101\,000 \\ 062.1 \text{ бет} & 036.1 \text{ бет} & 032.3 \text{ бет} & 036.3 \text{ бет} \end{array} \\
 & \begin{array}{ccc} \text{ПЗЕ} & \text{ББ} & \text{ББ} \\ 024 \text{ жол} = 10\,600 + (0 - 100) + (8\,000 - 7\,000) = 11\,500 \\ 130 \text{ бет} & 036.2 \text{ бет} & 040.3 \text{ бет} \end{array} \\
 & \begin{array}{cccc} \text{ПЗЕ} & \text{ПЗЕ} & \text{ББ} & \text{ББ} \\ 025 \text{ жол} = 49\,000 + 3\,000 + (16\,000 - 3\,000) + (6\,000 - 9\,000) = 62\,000 \\ 151 \text{ бет} & 152 \text{ бет} & 032.1 \text{ бет} & 043 \text{ бет} \end{array} \\
 & \begin{array}{cccccc} \text{ПЗЕ} & \text{ПЗЕ} & \text{ББ} & \text{ББ} & \text{ПЗЕ} & \text{ПЗЕ} \\ 026 \text{ жол} = 28\,500 + 20\,000 + (17\,200 - 17\,000) + (10\,000 - 10\,600) - 2\,400 - 3\,200 \\ - & & & & & \\ & 61 \text{ бет} & 062.2 \text{ бет} & 122 \text{ бет} & 036.4 \text{ бет} & 062.21 \quad 062.22 \\ \text{бет} & & & & & \\ & \text{ПЗЕ} & & & & \\ & - 11\,500 = 31\,000 & & & & \\ & 062.23 \text{ бет} & & & & \end{array}
 \end{aligned}$$

Бухгалтерлік (қаржылық) есептіліктің есептік нысандары үшін логикалық және ақпараттық байланыс тән. Логикалық байланыстың мәні есеп беру нысандарын, олардың бөлімдері мен баптарын өзара толықтырудан тұрады.

Бухгалтерлік балансқа келесі талаптар қойылады:

- актив пен пассивтің теңдігі (екі жақты жазу принципімен түсіндіріледі);
- сенімділік (баланс көрсеткіштерінің дұрыстығы барлық шаруашылық операцияларды құжаттаумен, бухгалтерлік шоттар мен есепке алу тіркелімдеріндегі жазбалармен, түгендеу жүргізумен расталады);
- шындық (объективті шындық балансының баптарын бағалау сәйкестігі);
- сабақтастық (бағалау әдістері мен балансты құру ережелерінің бірлігінен тұрады);
- айқындық (ішкі және сыртқы пайдаланушылар үшін есепке алу – экономикалық ақпараттың қолжетімділігі, бірыңғай нысан);

Бухгалтерлік баланс бухгалтерлік деректерді экономикалық субъектінің қаржылық жағдайының ақпараттық моделіне қорыту арқылы өңдеу процедурасын аяқтайды. Қаржылық есептіліктің негізгі нысанының баланстық жолдарының есептік көрсеткіштері түрінде ұсынылған осы модельдің ақпараты кәсіпорынды басқарудың бүкіл жүйесін жетілдіруге немесе дамытуға бағытталған шаруашылық бірліктің жұмысын, оның өндірістік-шаруашылық және қаржылық қызметін бағалау (талдау) кезінде теңдесі жоқ дереккөз болып табылады. Баланста берілген мәліметтер негізінде мүдделі пайдаланушылар ресурстардың болуын, орналастырылуын және пайдаланылуын, ұйымдардың төлем қабілеттілігі мен қаржылық тұрақтылығын зерттей алады және осылайша олардың ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыра алады.

Қорытынды.

Қорытындылай келе, мақалада бухгалтерлік баланстың рөлі мен маңызы қандай және неде екендігі туралы айтылған. Сонымен қатар бухгалтерлік балансты құру және шаруашылық активтерді саралаудың және олардың арасындағы өзара байланыс туралы баяндалған. Есептің басқа түрлеріне қарағанда бухгалтерлік есептің өз ерекшеліктері болады. Ол – есеп теориясы, қаржы және өндірістік есеп, сонымен қатар салықтық есеп болып бөлінеді. Бірі шаруашылық операцияларын бухгалтерлік тұрғыда ретке келтірсе,

енді бірі өнімнің өзіндік құны туралы деректерді жинап, өңдейді. Салықтық есеп – салық салуға қажетті ақпараттарды зерттейді және оларды тіркейді. Салықтық есептілікте қолданылатын ақпараттар бухгалтерлік, жедел есептерден алынады.

Бухгалтерлік есептің жоғарыда көрсетілгендей үш топқа бөлініп қарастырылуы, нарықтық экономикада есептің маңызды бір ерекшелігі болып табылады. Бухгалтерлік есеп ол – кәсіпорынның қаржылық ақпараттарын белгілі бір тәсіл мен әдісі арқылы өлшейтін және есептейтін ғылым болып табылады. Дебиторлық және кредиторлық берешекті бухгалтерлік есепке алуды жүргізуді ұйымдастыру Бухгалтерлік есеп туралы заңның талаптарына және ұйымның ішкі құжаттарына сәйкес жүзеге асырылады [7].

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Исахметов Т.И., Еркебалаева В.З., Демеубаева А.О. Қазақстан Республикасының салық жүйесі. Оқу құралы. — Алматы: ЖШС Лантар Трейд. — 2021. — 153 б.
- 2 Базарова Б.Т., Джакупов А.К. Бухгалтерлік есеп. Экономикалық мамандықтарының студенттеріне арналған. Оқу құралы — Алматы, Альманахъ. — 2019. — 147 б.
- 3 Иматаева Ә.Е. Бухгалтерлік есеп негіздері және салық салу. Оқу құралы. — Алматы, Альманахъ. — 2022. — 102 б.
- 4 Экономика и финансы для студентов ВУЗа. [Электронный ресурс] — URL: <http://finvuz.ru/buhgalterskiy-uchet/lektsii/buhgalterskiy-balans.html> (дата обращения: 17.04.2023)
- 5 Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 28 ақпандағы №234 Заңы. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000234_ (қаралу уақыты: 18.04.2023)
- 6 Бухгалтерлік есеп, оның мәні мен маңызы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://kznews.kz/qazaqsha-referattar/buhgalterlik-esep-onyin-mani-men-manyzy/> (қаралу уақыты: 18.04.2023)
- 7 Бухгалтерлік есеп жүргізуді ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы. [Электрондық ресурс] — URL: <https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/V1200007978> (қаралу уақыты: 20.04.2023)

ВЗАИМОСВЯЗЬ БУХГАЛТЕРСКОГО БАЛАНСА С ХОЗЯЙСТВЕННЫМИ ОПЕРАЦИЯМИ

Аннотация.

В статье описано о том, что бухгалтерский учет является источником информационной системы, предоставляющей подробные сведения о финансово – хозяйственной деятельности организации внутренним, внешним пользователям, а также о взаимосвязи бухгалтерского баланса с хозяйственными операциями. Бухгалтерский баланс, составленный предприятием во время его создания, называется вводным балансом. Изучение и признание бухгалтерского учета в целом дает возможность принимать важные управленческие решения на предприятии. Хозяйственные ресурсы и операции их источников отражаются на счетах бухгалтерского учета во взаимосвязи и непрерывно и в определенной системе.

В статье рассмотрены теоретические аспекты бухгалтерского баланса, под которой понимается система, создающая информационную базу в управлении хозяйственной деятельностью – она является общей для всех экономических формаций. В данном исследовании авторы, на основе анализа литературного обзора и теоретических основ выделяют, что на предприятии в течение каждого календарного рабочего дня может быть выполнено несколько хозяйственных операций и все эти операции в той или иной степени влияют на капитал организации, в дальнейшем отражаясь в бухгалтерском балансе.

Общие правила и правила ведения системы бухгалтерского учета установлены нормативно-правовыми документами, и бухгалтерский баланс представляет сложную модель, состоящую из нескольких компонентов.

Ключевые слова: бухгалтерский учет, бухгалтерский баланс, хозяйственные операции, предприятие, доход, актив, пассив.

THE RELATIONSHIP OF THE BALANCE SHEET WITH BUSINESS OPERATIONS

Abstract.

The article says that accounting is a source of information system that provides detailed information about the financial and economic activities of an organization to internal and external users, as well as the relationship of the

balance sheet with business operations. The balance sheet compiled by the enterprise at the time of its creation is called the introductory balance sheet. The study and recognition of accounting in general make it possible to make important management decisions at the enterprise. Economic resources and operations of their sources are reflected in the accounting accounts in a relationship and continuously and in a certain system.

The article discusses the theoretical aspects of the balance sheet, which is understood as a system that creates an information base in the management of economic activity – it is common to all economic formations. In this study, the authors, based on the analysis of the literature review and theoretical foundations, highlight that several business operations can be performed at an enterprise during each calendar working day and all these operations affect the capital of the organization to one degree or another, further reflected in the balance sheet.

The general rules and regulations of the accounting system are established by regulatory documents, and the balance sheet is a complex model consisting of several components.

Key words: accounting, balance sheet, business operations, enterprise, income, asset, liability.

REFERENCES

- 1 İshmetov T.İ., Erkebalaeva V.Z., Demeubaeva A.O. Qazaqstan Respublikasynyñ salyq jüiesi. [Tax system of the Republic of Kazakhstan]. Oqu qūraly. Almaty: JSS Lantar Treid. 2021. 153 p. [in Kazakh]
- 2 Bazarova B.T., Jakupov A.K. Buhgalterlik esep. [Accounting]. Ekonomikalyq mamandyqtarynyñ studentterine arnalğan oqu qūraly. Almaty, Älmanah. 2019. 147 p. [in Kazakh]
- 3 İmataeva Ä.E. Buhgalterlik esep negizderi jäne salyq salu. [Fundamentals of accounting and taxation]. Oqu qūraly. Almaty, Älmanah. 2022. 102 p. [in Kazakh]
- 4 Ekonomika i finansy dlya studentov VUZa. Available at: — URL: <http://finvuz.ru/buhgalterskiy-uchet/lektzii/buhgalterskiy-balans.html> [in Russian] (accessed: 17.04.2023)
- 5 Buhgalterlik esep jäne qarjylyq esepitlik turaly Qazaqstan Respublikasynyñ 2007 jylğy 28 aqpanağy №234 Zañy. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000234> [in Kazakh] (accessed: 18.04.2023)
- 6 Buhgalterlik esep, onyñ mäni men mañyzy. Available at: — URL: <https://kznews.kz/qazaqsha-referattar/buhgalterlik-esep-onyn-mani-men-manyzy/> [in Kazakh] (accessed: 18.04.2023)
- 7 Buhgalterlik esep жүргізуді ұйымдастыру қағидаларын бекіту тuraly. Available at: — URL: <https://zakon.uchet.kz/kaz/docs/V1200007978> [in Kazakh] (accessed: 20.04.2023)

Information about authors:

Zita Kenzhegalieva – PhD, Department of “Finance and accounting”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: z.kenzhegalieva@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3172-2597>

Assel Kadyrbergenova – PhD, Department of “Finance and accounting”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.kadyrbergenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9469-4474>

Saule Zhubanova – **corresponding author**, master of natural sciences, Department of “Finance and accounting”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: s.zhubanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7515-0819>

Информация об авторах:

Зита Кенжегалиева – PhD, кафедра «Финансы и учет», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: z.kenzhegalieva@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3172-2597>

Асель Кадырбергенова – PhD, кафедра «Финансы и учет», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.kadyrbergenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9469-4474>

Сауле Жубанова – **основной автор**, магистр естественных наук, кафедра «Финансы и учет», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: s.zhubanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7515-0819>

Авторлар туралы ақпарат:

Зита Кенжегалиева – PhD, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: z.kenzhegaliyeva@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3172-2597>

Асель Кадырбергенова – PhD, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.kadyrbergenova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9469-4474>

Сауле Жубанова – негізгі автор, жаратылыстану ғылымдарының магистрі, «Қаржы және есеп» кафедрасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s.zhubanova@asu.edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-7515-0819>

МРНТИ 06.71.51

DOI 10.47649/vau.2023.v70.i3.12

УДК 332.8

З.Ж. Кенжегалиева*

Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова

г. Атырау, 060011, Республика Казахстан

*e-mail: z.kenzhegaliyeva@asu-edu.kz

АНАЛИЗ ЭНЕРГООБЕСПЕЧЕНИЯ В ЖИЛИЩНОМ ХОЗЯЙСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация.

Исследование посвящено анализу обеспеченности энергоресурсами и состоянию энергетической инфраструктуры в жилищном хозяйстве Республики Казахстан. Автором проведен обзор современного состояния производства и потребления электрической энергии в Казахстане с учетом изношенности энергосетей страны и, как следствие, значительные потери электроэнергии в электрических сетях. Актуальность исследования заключается в том, что электроэнергетика, являясь одной из базовых отраслей, играет важную роль в экономической, социальной сфере любого государства.

В настоящей статье даны обобщенные результаты мониторинга общественного мнения населения Республики Казахстан о качестве предоставляемых услуг по энергообеспечению в сфере жилищного хозяйства, проведенного на территории городских населенных пунктов 14 областей Казахстана и 3-х городов республиканского значения. Выборка исследования для опроса населения является квотной и репрезентативной по таким социально-демографическим характеристикам как место проживания и возраст. В статье рассматриваются возможности реализации мероприятий, осуществляемые в регионах Республики Казахстан по энергосбережению, в том числе с применением инновационного энергоснабжения в жилищном хозяйстве, в частности применение альтернативных источников энергии в секторах экономики Казахстана. Даны рекомендации по обеспечению энергоэффективного функционирования объектов жилищного хозяйства на современном этапе экономического развития Казахстана.

Ключевые слова: экономика жилищного хозяйства, энергообеспечение жилья, энергоснабжение, анализ энергообеспечения, возобновляемые источники энергии, альтернативные источники энергии.

Введение.

Жилищно-коммунальное хозяйство в Республике Казахстан – это одна из актуальных, вызывающих широкий интерес сфер экономики, от деятельности которой зависит благосостояние и социальное удовлетворенность населения страны. При этом продолжающийся рост тарифов на электроэнергию жилищной сферы требует поиска новых решений по использованию энергоэффективных источников, совершенствованию механизмов предоставления услуг объектов энергообеспечения, исследования инструментов оценки критериев эффективности.

В Республике Казахстан, как и в странах СНГ, жилищное хозяйство является составной частью жилищно-коммунального хозяйства, тогда как в экономике западных стран принято разделение жилищного и коммунального сектора как самостоятельных предметов исследования [1]. Под жилищным фондом в нашей стране понимается совокупность жилищ всех форм собственности и организаций по обеспечению многоквартирных жилых домов (далее МЖД) и инженерно-коммуникационной инфраструктурой, на которую расходуется 1/3 всей вырабатываемой энергии в стране [2].

В стратегических документах и государственных программах страны отмечается необходимость качественного обеспечения жилищных условий и внедрения энергоэффективных технологий в жилищную сферу, а также активизация отечественного производства альтернативных и возобновляемых видов энергии, внедрения новейших технологий «чистого» производства, развития «зеленой» экономики, производства «энергии будущего» [3], [4].

Анализ литературных источников отечественных и зарубежных ученых-экономистов по проблемам методологии экономической оценки и энергообеспечения жилищно-коммунального обеспечения исследованы в трудах Горюшкина А.А., Кожевникова С.А., Шалболовой У.Ж. [5], [6], [7]. В исследованиях Фоголе Бопак, Келсо К., Сантос С.Н., Четин К.С. доступ к чистым и недорогим источникам энергии для домашних хозяйств рассматривается как один из основных факторов устойчивого социально-экономического развития [8]. Во многих частях мира сохраняется энергетическая бедность и использование грязных источников энергии по целому ряду причин, включая отсутствие более чистых альтернатив и их приемлемую стоимость. Салехи, Хади, Лангерман, Кристи Э., Педро И. анализируют инвестиции домохозяйств в энергоэффективность в регионах с низким и более высоким уровнем дохода с использованием частотного, корреляционного и компонентного анализа [9]. По мнению Ханцевикаб, Гектор Х. Сандовал, программы энергоэффективности с низким уровнем дохода стали основным компонентом энергетической политики городов, при этом влияние на потребление электроэнергии является значительным при различных проверках надежности и сохраняется в течение как минимум 24 месяцев после завершения повышения энергоэффективности [10].

Устойчивость и совершенствование жилищно-коммунального обеспечения является отражением его бесперебойной деятельности, тем самым, подчеркивая актуальность и значимость объективной оценки текущего состояния ЖКХ.

Материалы и методы исследования.

Основные подходы по исследованию основаны на теоретических и эмпирических методах. Теоретические методы проведения исследования включают обобщение теории вопроса, анализ и синтез методических подходов анализа энергообеспечения в жилищном хозяйстве. Предполагается, что применение метода сравнения и метода анализа позволит исследовать инструменты финансирования инновационных проектов в секторе энергообеспечения. Эмпирические методы, используемые в процессе исследования, включают изучение документальных источников, проведение опроса в виде анкетирования, обследование объектов исследования – энергетических инфраструктурных объектов. Проведение исследования будет реализовано путем использования прикладных методов через анализ теории и методики вопроса, научного наблюдения, сравнения. Наглядность хода проведения анализа и результатов исследования будет приведено путем применения табличных и графических методов отображения динамики показателей и оценочных критериев.

Результаты и их обсуждение.

Анализ обеспеченности энергоресурсами и состояние энергетической инфраструктуры в жилищном хозяйстве Республики Казахстан основан на результатах социологического исследования «Мониторинг общественного мнения населения РК о

качестве предоставляемых услуг по энергообеспечению в сфере жилищного хозяйства», проведенного на территории городских населенных пунктов 14 областей Казахстана и 3-х городов республиканского значения: Нур-Султан, Алматы и Шымкент. По Атырауской области – в разрезе г. Атырау и 7 районов. Полевая часть исследования была проведена в январе-апреле 2022 г.

На вопрос исследования об обеспеченности региона энергетическими ресурсами, необходимыми для оказания ЖКУ большинство опрошенных (68,6%) полагает, что регион, в котором они проживает, обеспечен необходимыми ресурсами (рисунок 1). Больше остальных в этом уверены самые молодые респонденты (76,3%) и жители таких регионов как Жамбылская область и Туркестанская область.

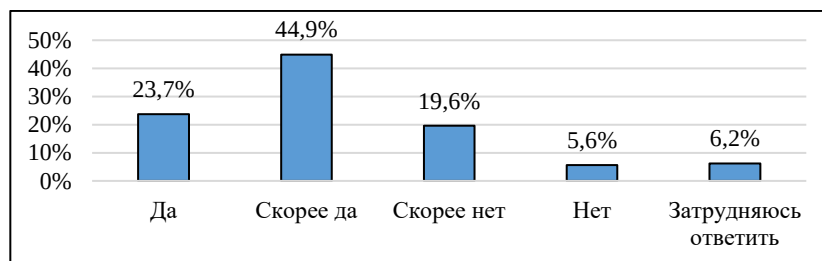

Рисунок 1 – Мнение относительно обеспеченности региона энергетическими ресурсами

Примечание: составлено автором

В свою очередь наибольшее количество отрицательных ответов зафиксировано среди лиц 26-45 лет (28,3%) и населения Алматинской области и города Алматы (41,4% и 40,1% соответственно) (таблицы 1, 2).

Таблица 1 – Мнение относительно обеспеченности региона энергетическими ресурсами среди опрошенных разных возрастов (%)

Возраст	Да	Скорее да	Скорее нет	Нет	Затрудняюсь ответить
18-25 лет	40,5	35,8	10,8	4,2	8,7
26-45 лет	24,2	41,4	22,3	6,0	6,1
Старше 46 лет	15,5	52,7	20,8	5,8	5,2

Примечание: составлено автором

Таблица 2 – Зависимость мнения относительно обеспеченности региона энергетическими ресурсами от места проживания респондентов (%)

Регион	Да	Скорее да	Скорее нет	Нет	Затрудняюсь ответить
Акмолинская область (г. Кокшетау)	12,2	65,6	14,4	3,3	4,4
Актюбинская область (г. Актобе)	13,3	65,4	14,4	3,2	3,7
Алматинская область (г. Талдыкорган)	17,2	29,3	20,7	20,7	12,1
Атырауская область (г. Атырау)	30,4	39,6	11,5	7,0	11,5
Западно-Казахстанская область (г. Уральск)	15,4	57,7	10,3	7,7	9,0
Жамбылская область (г. Тараз)	28,7	57,4	11,9	-	2,0
Карагандинская область (г. Караганда)	20,7	57,7	17,8	1,4	2,4
Костанайская область (г. Костанай)	4,5	71,9	21,3	2,2	-
Кызылординская область (г. Кызылорда)	34,0	32,0	13,4	6,2	14,4
Мангистауская область (г. Актау)	32,9	47,1	8,2	4,7	7,1
Туркестанская область (г. Туркестан)	33,	51,5	6,1	7,6	1,5

Павлодарская область (г. Павлодар)	18,2	41,9	20,3	12,8	6,8
Северо-Казахстанская область (г. Петропавловск)	22,1	60,4	10,4	1,9	5,2
Восточно-Казахстанская область (г. Усть-Каменогорск)	6,0	75,9	15,0	-	3,0
г. Нур-Султан	61,3	19,6	11,9	2,5	4,7
г. Алматы	7,9	46,1	33,6	6,5	5,9
г. Шымкент	17,6	33,7	27,8	11,0	9,9
Примечание: составлено автором					

На сегодняшний день жилищный сектор Казахстана можно разделить на три основных сектора: оказание услуг по тепло и водоснабжению, очистке сточных вод, передаче электроэнергии; обслуживание многоквартирных домов и другие сопутствующие услуги; проведение различных строительных работ, а также уборка территории, оборудование детских площадок, систем сигнализации и другие подобные услуги.

В первом случае утилизация электроэнергии и тепла, водоснабжения и канализации может осуществляться только крупными предприятиями по экономической классификации – естественными монополиями, т.к. у них есть необходимое оборудование, специалисты и лицензии.

Во втором случае никаких специальных разрешений не требуется, поэтому вторая группа услуг может быть предоставлена различными управляющими компаниями и организацией собственников имущества (ОСИ). Эти виды управления занимают лидирующие позиции во второй группе коммунальных услуг.

В третьем случае работы, связанные с ремонтом и организацией регионов и жилья, в некоторых случаях требуют наличия лицензий на определенные виды деятельности. Здесь успешно конкурируют крупные компании, общества с ограниченной ответственностью и индивидуальные предприниматели.

В Казахстане жилищный сектор потребляет около 11% электроэнергии и 40% тепла. По оценкам экспертов, около 70% зданий имеют тепловые характеристики, не отвечающие современным требованиям (особенно это касается зданий, построенных в 1950-1980-х годах), поэтому они теряют до 30% своей энергии из-за ограждений в некоторых местах и более тепло, затрачиваемое на отопление.

Как показано в таблице 3, в январе-мае 2022 года по сравнению с аналогичным периодом 2021 года производство электроэнергии значительно увеличилось в Костанайской, Туркестанской и Кызылординской областях (рост на 20% и более). Кроме того, снижение выработки электроэнергии наблюдалось в Жамбылской и Восточно-Казахстанской областях.

Исследования показали, что энергообеспечение жилищного хозяйства Республики Казахстан представлено производством электрической энергии, вырабатываемой из углеводородного сырья (нефтепродуктов, природного газа, угля). Инфраструктуру энергообеспечения по предоставлению электроэнергии потребителям формируют системный оператор национальной электросети KEGOC, региональные электросетевые и энергоснабжающие компании.

Таблица 3 – Уровень потребления электроэнергии и тепла населением в регионах

Регион	Январь-май		Изменение		
	2021 г	2022 г	Млн.кВ/час	%	доля
Северный регион	33 816,4	34 646	829,6	2,35	
ВКО	4 181,5	4 092,8	-88,7	-2,1	9
Карагандинская область	6 964,9	7 155	190,1	2,7	15,7
Акмолинская область	1 960,7	2 058,2	97,5	5	4,5
СКО	1 504,8	1 502,5	-2,3	-0,2	3,3
Костанайская область	412,2	496,1	83,9	20,4	1,1
Павлодарская область	17 133,3	17 604,6	471,3	2,8	38,6

Актюбинская область	1 659	1 736,8	77,5	4,7	3,9
Западный регион	5 536,7	5 850,5	313,8	5,7	
Атырауская область	2 406,1	2 639,8	233,8	9,7	5,8
Магистауская область	2 164	2 19,4	34,4	1,6	4,8
ЗКО	966,7	1 012,3	45,6	4,7	2,2
Южный регион	4 772,9	5 081	308,1	6,5	
Алматинская область	2 962,8	3 127,9	165,1	5,6	6,9
ЮКО	575,1	708,3	133,2	23,2	1,6
Жамбылская область	1 03,1	998,4	-39,7	-3,8	2,2
Кызылординская область	196,9	246,4	49,5	25,1	0,5
ИТОГО	44 126,1	45 577,5	1 451,5	14,6	
Примечание: составлено автором					

Однако вместе с огромным потреблением энергии в жилищном хозяйстве наблюдаются большие потери энергии, связанные с изношенностью сетей, техническим устареванием оборудования, технологическим отставанием, несовершенным менеджментом в организации жилищно-коммунального хозяйства, загрязнением атмосферного воздуха. В то же время в жилищном секторе наблюдается низкий уровень инновационной активности из-за отсутствия эффективных механизмов реализации.

Ратификация Киотского протокола к Рамочной конвенции ООН об изменении климата способствовало развитию возобновляемых источников энергии в Казахстане, в результате которого был разработан и принят Закон №165-IV «О поддержке использования ВИЭ», Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы и Концепция по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» на 2021-2030 годы.

Географические и климатические условия Казахстана располагают к развитию производства возобновляемых источников энергии. Есть хорошие возможности для развития и производства ветровой электроэнергии в Западном Казахстане (со скоростью ветра 15-20 м/с), солнечной электроэнергии в Южном Казахстане, энергии морских приливов в Мангистауской области (Каспийское море). Внедрение возобновляемых источников энергии в Казахстане позволит сэкономить тысячи тонн природных ресурсов и очистить флору, фауну и атмосферу от загрязнений и выбросов.

В 2014 г. в Казахстане с введением поправок в законодательство по внедрению фиксированных тарифов для возобновляемых источников энергии (далее ВИЭ) Правительство способствовало развитию ВИЭ через тарифные механизмы и положило начало переходу на более прозрачные методы – аукционные торги. Так, введенный механизм дал толчок развитию отрасли, в результате которого в 2014 году было 35 объектов установленной мощностью 177 мегаватт, а в 2018-го – уже 67 объектов общей мощностью 531 мегаватт, в том числе доля гидроэлектростанций составляет – более 200 мегаватт, солнечных – 209 и ветряных – 121 мегаватт. На сегодняшний день в реестре производителей «зеленых» технологий зарегистрированы 27 компаний, деятельность которых направлена на производство, разработку, внедрение ветрогенераторов, модулей и комплектующий для солнечной и гидроэлектростанции и 29 сертифицированных органических производителей, расположенных в Алматинской и Костанайской областях. В реестре поставщиков по «зеленым» технологиям зарегистрированы 63 компании по направлению альтернативных источников энергии. В 7-ми регионах Казахстана было введено 61 объект с внедрением «зеленых» технологий, из них 10 объектов жилищного хозяйства с установкой ВИЭ. Но, вместе с имеющимися природно-климатическими возможностями Казахстана по развитию ВИЭ имеются и нерешенные проблемы финансирования, в частности привлечение инвестиций, долгосрочность окупаемости, решаемое через вовлечение в сектор бизнес-проектов.

Анкетирование населения Казахстана по вопросам об альтернативных источниках энергии показало, что наибольшая осведомленность зафиксирована о ветряной и солнечной энергии (указало около 1/3), несколько меньше респондентов знают о биотопливе и ядерной энергии (14% и 11,5% соответственно). На гидроэнергию указали лишь 8,8% опрошенных. Примерно столько же не знают ни одного альтернативного источника энергии (рисунок 2).

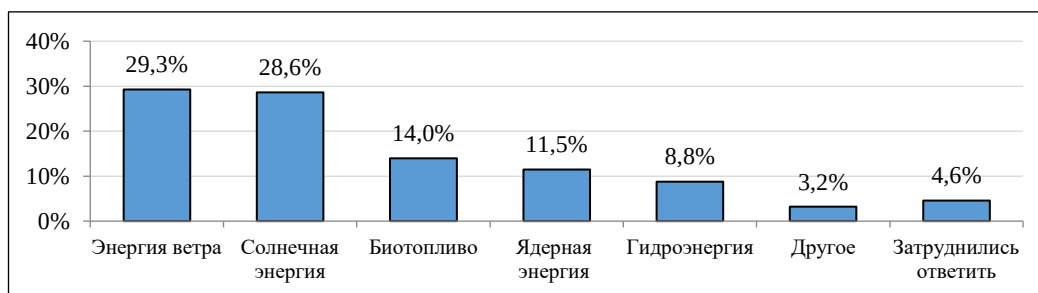

Рисунок 2 – Какие альтернативные источники энергии Вы знаете?

Примечание: составлено автором

Среди альтернативных источников энергии чаще других респонденты указывали на солнечные батареи (21,7%) и ветряные турбины (20,9%); реже всего – на биотопливо (13,5%) и ядерную энергию (13,8%). При ответе на данный вопрос значительной разницы среди респондентов разного возраста не наблюдалось. На использование ядерной энергии и геотермальной энергии чаще всего указывали жители города Шымкент (21% и 20,3% соответственно); на использование солнечных батарей – жители СКО (28,5%); на использование ветряных турбин – жители города Алматы (28,6%); на использование биотоплива – жители ВКО (28,8%) (рисунок 3).

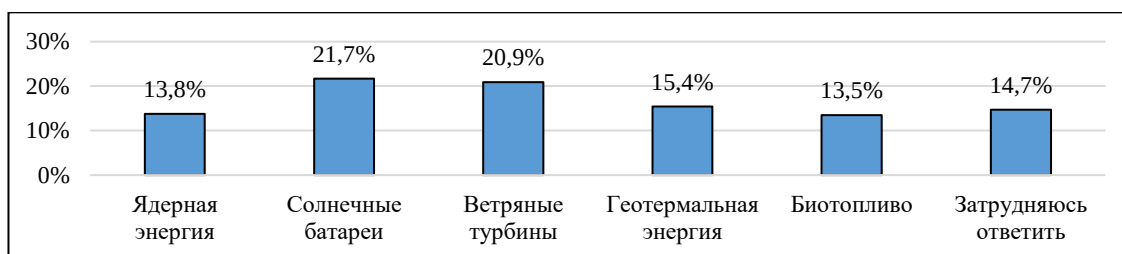

Рисунок 3 – Какие альтернативные источники энергии используются в Вашем регионе? (%)

Примечание: составлено автором

Как показано на рисунке 4 наиболее распространенными альтернативными источниками энергии, которые используются в непосредственно домах проживания участников исследования являются: солнечные батареи (21,3%) и ветряные турбины (18,4%). Менее популярными альтернативными источниками являются: биотопливо (14,0%), ядерная и геотермальная энергия (по 13,8% соответственно). При ответе на данный вопрос значительной разницы среди респондентов разного возраста не наблюдалось. Использование энергии солнечных батарей как наиболее популярной из альтернативных источников энергии отмечены большинством регионов кроме Алматинской области, Западно-Казахстанской области, Костанайской области, Мангистауской области, Северо-Казахстанской области и г. Алматы. Использование ядерной энергии, как одной из наиболее популярных, отмечено респондентами из Жамбылской области (37,0%), Западно-

Казахстанской области (22,6%) и Туркестанской области. Использование энергии ветряных турбин отмечается респондентами из Алматинской области, Западно-Казахстанской области, Костанайской области, городов Нур-Султан и Алматы.

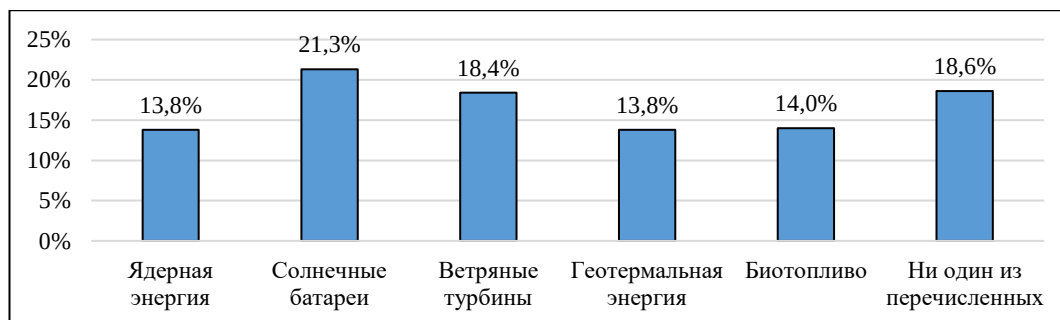

Рисунок 4 – Используемые источники энергии в регионе проживания респондентов (%)

Примечание: составлено автором

Большинство участников опроса (56,9%) указали, что у альтернативных источников энергии имеется развитие в будущем (рисунок 5). Отрицают развитие альтернативных источников энергии в республике Казахстан – 32,5% опрошенных. Затруднились ответить на данный вопросу чуть более 10% респондентов. При ответе на данный вопрос значительной разницы среди респондентов разного возраста не наблюдалось. Анализируя ответы респондентов на данный вопрос относительно региона проживания опрошенных стоит отметить что баланс в отрицательную сторону относительно развития в будущем альтернативных источников энергии сосредоточен в Алматинской области, Павлодарской области, в городах Алматы и Шымкент. Остальные регионы высказывают за развитие альтернативных источников энергии в будущем.

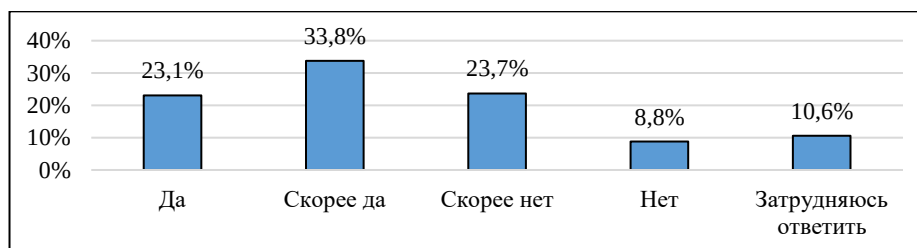

Рисунок 5 – Есть ли будущее у альтернативных источников энергии? (%)

Примечание: составлено автором

Хорошо знакомы с принципами работы и производства «энергии будущего» и внедрение «зеленых» технологий в жилищном хозяйстве чуть менее 30% опрошенных. Большинство респондентов (55,3%) что-либо слышали о принципах работы и производства «энергии будущего» и внедрение «зеленых» технологий в жилищном хозяйстве. Совершенно не знакомы с данными принципами около 15% участников опроса (рисунок 6).

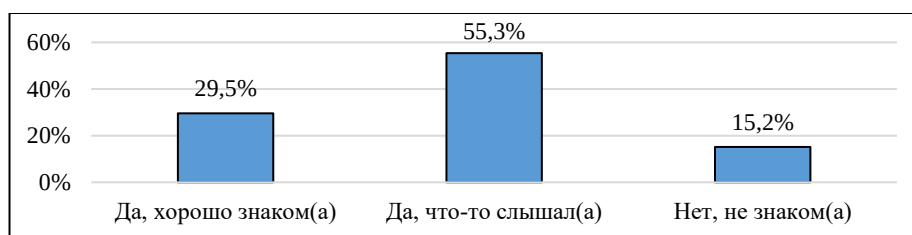

Рисунок 6 – Знакомы ли Вам принципы работы и производства «энергии будущего» и внедрение «зеленых» технологий в жилищном хозяйстве? (%)

Примечание: составлено автором

Анализируя возрастные отличия в ответах на данный вопрос стоит отметить, что более молодое поколение закономерно лучше ознакомлено с принципами работы и производства «энергии будущего» и внедрение «зеленых» технологий в жилищном хозяйстве чем более старшее (таблица 4).

Таблица 4 – Таблица сопряженности «Принципы работы производства «энергии будущего» и внедрение «зеленых» технологий в жилищном хозяйстве» по возрасту респондентов (%)

Возраст респондентов	Знакомы ли Вам принципы работы производства «энергии будущего» и внедрение «зеленых» технологий в жилищном хозяйстве?			Итого
	Да, хорошо знаком(а)	Да, что-то слышал(а)	Нет, не знаком(а)	
18-25 лет	35,5	46,6	18,0	100
26-45 лет	32,2	52,4	15,4	100
Старше 46 лет	24,0	62,4	13,7	100
Итого	29,5	55,3	15,2	100

Примечание: составлено автором

Анализируя региональные отличия в ответах на данный вопрос стоит отметить, что респонденты в столичном регионе лучше ознакомлены с принципами работы и производства «энергии будущего» и внедрение «зеленых» технологий в жилищном хозяйстве чем в других регионах страны. В остальных регионах явных отличий в ответах респондентов на данный вопрос не наблюдается.

Таким образом, мероприятия, осуществляемые в регионах РК по энергосбережению, в том числе с применением инновационного энергоснабжения в жилищном хозяйстве, отметило небольшое количество опрошенных (около 15%). Тот факт, что на мероприятия, осуществляемые в регионах РК по энергосбережению, в том числе с применением инновационного энергоснабжения в жилищном хозяйстве указали достаточно мало опрошенных (около 15%), а также небольшое количество тех, кто знает о применении альтернативных источников энергии (15-20%) позволяет в качестве рекомендаций предложить усилить работу по модернизации системы электроснабжения и повышению внедрения альтернативных (возобновляемых) источников энергии.

Закключение.

На основе научного исследования и полученных результатов энергообеспечения в жилищном хозяйстве Республики Казахстан выработаны следующие рекомендации:

1. Для привлечения инвестиций в энергоэффективные и энергообеспечивающие проекты необходим благоприятный инвестиционный климат, обусловленный продуктивной законодательной и нормативно-правовой базой в области энергообеспечения деятельности субъектов жилищного сектора.

2. Требуется расширить набор инструментов политики повышения энергетической эффективности через формирование требований к государственным программам в области энергообеспечения, введение требований к эффективности энергопотребляющих устройств, жилых зданий и сооружений, массовое введение требований оснащения приборами учета в отношении жилых зданий, строений, сооружений, предусмотреть налоговые послабления в виде льгот для лиц, реализующих энергосберегающие проекты, установление гибких тарифов для проектов долгосрочной реализации.

3. На основании контрактов с энергосервисными компаниями необходимо развитие ГЧП как одного из способов привлечения финансовых ресурсов бизнес-структуры для модернизации объектов жилищного хозяйства, основанная на принципах возвратности и целевого использования.

4. В соответствии с отечественным законодательством в рамках комплексного развития систем городской жилищной инфраструктуры дать возможность ОСИ разрабатывать и реализовывать производственные программы, направленные на качественное и эффективное энергообеспечение собственного жилищного хозяйства.

5. В связи с недостаточностью бюджетных средств для своевременного обновления основных фондов создать условия для развития частного финансирования проектов энергоэффективности посредством привлечения кредитов и займов коммерческих банков и финансовых организаций, выпуск облигации, лизинг.

В целом, сфера энергообеспечения жилищного хозяйства на современном этапе экономического развития требует принятия и реализации государственных мер по обеспечению инновационного энергоэффективного функционирования объектов жилищно-коммунального хозяйства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Interinstitutional rules for publications. Available at: — URL: <https://publications.europa.eu/code/de/de-110203.htm> (accessed: 04.10.2022)
- 2 Статистические отчеты Комитета по статистике МНЭ РК. [Электронный ресурс] — URL: <https://stat.gov.kz> (дата обращения: 04.06.2023)
- 3 Концепция по переходу Республики Казахстан к «Зеленой экономике». Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577. [Электронный ресурс] — URL: https://greenkaz.org/images/for_news/npa/koncepciya-po-perehodu.pdf (дата обращения: 04.06.2023)
- 4 Стратегический план развития Республики Казахстан до 2025 года. Утвержден Указом Президента Республики Казахстан от 15 февраля 2018 года № 636. [Электронный ресурс] — URL: <https://www.akorda.kz/ru/official> (дата обращения: 04.06.2023)
- 5 Горюшкин А.А. Оценка эффективности влияния государственных мер на доступность жилья населению. Исследования молодых учёных: экономическая теория, социология, отраслевая и региональная экономика. — Новосибирск. — 2019. — С. 47-83
- 6 Кожевников С.А. Комплексная оценка состояния жилищно-коммунального хозяйства в муниципальных образованиях региона. Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. — 2019. — №6(30). — С. 225-237
- 7 Шалболова У.Ж. Экономика жилищной и социальной сферы. — Алматы. — 2019. — 400 с.
- 8 Phogole B., Kelso C., Langerman K.E. (2022) The effectiveness of household energy transition interventions in a coal-using community on the South African Highveld. Energy for Sustainable Development. Vol.71. P. 1-12
- 9 Celso N.S., Cetin K.S., Salehi H. (2022) Energy-efficient technology retrofit investment behaviors of Midwest households in lower and higher income regions. Sustainable Cities and Society. Vol. 86. P. 104-141
- 10 Pedro I., Hancevicabc H.H., Sandova I. (2022) Low-income energy efficiency programs and energy consumption. Journal of Environmental Economics and Management. Vol.113. P.102-656

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТҰРҒЫН ҮЙ СЕКТОРЫН ЭНЕРГИЯМЕН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ТАЛДАУ

Андатпа.

Зерттеу Қазақстан Республикасының тұрғын үй шаруашылығындағы энергия ресурстарымен қамтамасыз етілуін және энергетикалық инфрақұрылымның жай-күйін талдауға арналған. Автор елдегі энергетикалық желілердің тозғанын және соның салдарынан электр желілеріндегі электр энергиясының айтарлықтай ысыраптарын ескере отырып, Қазақстандағы электр энергиясын өндіру мен тұтынудың ағымдағы жағдайын қарастырған. Зерттеудің өзектілігі: электр энергетикасы базалық салалардың бірі бола отырып, кез келген мемлекеттің экономикалық және әлеуметтік саласында маңызды рөл атқарады.

Мақалада Қазақстанның 14 облысының және республикалық маңызы бар 3 қаланың, қалалық елді мекендерінің аумағында жүргізілген тұрғын үй шаруашылығы саласында энергиямен қамтамасыз ету бойынша көрсетілетін қызметтердің сапасы туралы Қазақстан Республикасы халқының қоғамдық пікірінің мониторингінің жалпыланған нәтижелері келтірілген. Халықтың сауалнамасына арналған зерттеу үлгісі квота болып табылады және тұрғылықты жері мен жасы сияқты әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларға сәйкес келеді. Мақалада ҚР өңірлерінде энергия үнемдеу, оның ішінде тұрғын үй шаруашылығында инновациялық энергиямен жабдықтауды қолдану, атап айтқанда Қазақстан экономикасының секторларында баламалы энергия көздерін қолдану бойынша жүзеге асырылатын іс-шараларды іске асыру мүмкіндіктері қарастырылады. Қазақстанның экономикалық дамуының қазіргі кезеңінде тұрғын үй шаруашылығы объектілерінің энергия тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар берілді.

Негізгі сөздер: тұрғын үй экономикасы, тұрғын үйді энергиямен қамтамасыз ету, энергиямен қамтамасыз ету, энергиямен қамтамасыз етуді талдау, жаңартылатын энергия көздері, баламалы энергия көздері.

ANALYSIS OF ENERGY SUPPLY IN THE HOUSING SECTOR OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract.

The study is devoted to the analysis of the availability of energy resources and the state of energy infrastructure in the housing sector of the Republic of Kazakhstan. The author reviewed the current state of production and consumption of electrical energy in Kazakhstan, taking into account the deterioration of the country's energy networks and, as a consequence, significant losses of electricity in electrical networks. The relevance of the study lies in the fact that the electric power industry, being one of the basic industries, plays an important role in the economic and social sphere of any state.

This article summarizes the results of monitoring the public opinion of the population of the Republic of Kazakhstan on the quality of energy services provided in the field of housing, conducted on the territory of urban settlements of 14 regions of Kazakhstan and 3 cities of republican significance. The sample of the study for the population survey is quota-based and representative of such socio-demographic characteristics as place of residence and age. The article discusses the possibilities of implementing measures carried out in the regions of the Republic of Kazakhstan on energy conservation, including the use of innovative energy supply in housing, in particular the use of alternative energy sources in the sectors of the economy of Kazakhstan. Recommendations on ensuring the energy-efficient functioning of housing facilities at the present stage of the economic development of Kazakhstan are given.

Key words: housing economics, housing energy supply, energy supply, energy supply analysis, renewable energy sources, alternative energy sources.

REFERENCES

- 1 Interinstitutional rules for publications. Available at: — URL: <https://publications.europa.eu/code/de/de-110203.htm> [in English] (accessed: 04.10.2022)
- 2 Statisticheskie otchety Komiteta po statistike MNE RK. [Statistical reports of the Committee on statistics of the ME RK] Available at: — URL: <https://stat.gov.kz> [in Russian]. (accessed: 04.06.2023)
- 3 Kontseptsiya po perekhodu Respubliki Kazakhstan k «Zelenoi ekonomike». [Concept for the transition of the Republic of Kazakhstan to a “Green Economy”]. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 30 maya 2013 goda №577. Available at: — URL: https://greenkaz.org/images/for_news/pdf/npa/koncepciya-po-perekhodu.pdf [in Russian] (accessed: 04.06.2023)
- 4 Strategicheskii plan razvitiya Respubliki Kazakhstan do 2025 goda. [Strategic development plan of the Republic of Kazakhstan until 2025]. Utverzhden Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 15 fevralya 2018 goda №636. Available at: — URL: https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs [in Russian] (accessed: 04.06.2023)

5 Goryushkin A.A. Otsenka effektivnosti vliyaniya gosudarstvennykh mer na dostupnost zhilya naseleniyu. [Assessing the effectiveness of government measures on housing affordability for the population]. Issledovaniya molodykh uchenykh: ekonomicheskaya teoriya, sotsiologiya, otraslevaya i regionalnaya ekonomika. Novosibirsk. 2019. P. 47-83 [in Russian]

6 Kozhevnikov S.A. Kompleksnaya otsenka sostoyaniya zhilishhno-kommunalnogo hozyaistva v munitsipalnykh obrazovaniyakh regiona. [Comprehensive assessment of the state of housing and communal services in municipalities of the region]. Ekonomicheskie i sotsialnye peremeny: fakty, tendentsii, prognoz. 2019. №6(30). P. 225-237 [in Russian]

7 Shalbolova U.Zh. Ekonomika zhilishhnoi i sotsialnoi sfery. [Economics of housing and social sphere]. Almaty. 2019. 400 p. [in Russian]

8 Phogole B., Kelso C., Langerman K.E. (2022) The effectiveness of household energy transition interventions in a coal-using community on the South African Highveld. Energy for Sustainable Development. Vol.71. P. 1-12 [in English]

9 Celso N.S., Cetin K.S., Salehi H. (2022) Energy-efficient technology retrofit investment behaviors of Midwest households in lower and higher income regions. Sustainable Cities and Society. Vol. 86. P. 104-141 [in English]

10 Pedro I., Hancevicabc H.H., Sandova I. (2022) Low-income energy efficiency programs and energy consumption. Journal of Environmental Economics and Management. Vol.113. P.102-656 [in English]

Information about authors:

Zita Kenzhegalieva – **corresponding author**, PhD, Head of the Department of “Finance and Accounting”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: z.kenzhegalieva@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3172-2597>

Информация об авторах:

Зита Кенжегалиева – **основной автор**, PhD, заведующая кафедрой «Финансы и учет», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан

E-mail: z.kenzhegalieva@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3172-2597>

Авторлар туралы ақпарат:

Зита Кенжегалиева – **негізгі автор**, PhD, «Қаржы және есеп» кафедрасы меңгерушісі, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: z.kenzhegalieva@asu-edu.kz

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3172-2597>

N.M. Revenko*

Omsk State University F.M. Dostoevsky

Omsk, AS8411, Russian Federation

*e-mail: nata.revenko.70@mail.ru**RESTRICTIONS AND PROHIBITIONS IMPOSED ON THE ACCUSED
(SUSPECT) WHEN ELECTING HOUSE ARREST AS A MEASURE OF
PRESTRESSION****Abstract.**

The article provides an analysis of the restrictions and prohibitions imposed on the accused (suspect) when choosing house arrest. The problems arising during the application of this preventive measure are revealed, foreign experience is investigated, as a result of which the author proposes additions and amendments to the criminal procedure law.

The measure of procedural coercion in the form of house arrest is most adequate to the socio-economic level of development of society, corresponds to the principle of individualization of the application of preventive measures, taking into account data on the personality and nature of the committed act, provides prerequisites for the lawful behavior of the subjects of criminal procedural legal relations subject to criminal prosecution.

The affiliation of house arrest to preventive measures in criminal proceedings makes it dependent on the general goals of this institution. Consequently, house arrest as a preventive measure primarily ensures the proper behavior of the accused (suspect) in the criminal process.

In our opinion, house arrest is a synthesis of several types of preventive measures, the origins of which should be sought in the theory of criminal procedure.

A scientific analysis of the legal relations arising from the application of house arrest leads to the conclusion that it is necessary to reform not only the norm governing house arrest, but also the entire set of norms of the criminal procedure law. In this regard, the procedural procedure for the use of investigative actions – listening and recording of negotiations, interception of messages, including the procedural mechanism for transmitting the results of the interception by the contractor to the body carrying out the criminal process, are subject to improvement.

Key words: preventive measure, house arrest, suspect, accused, citizens' rights, restriction, prohibition.

Introduction.

The affiliation of house arrest to preventive measures in criminal proceedings makes it dependent on the general goals of this institution. Consequently, house arrest as a preventive measure primarily ensures the proper behavior of the accused (suspect) in the criminal process.

Some authors reasonably associate the goals of preventive measures with the objectives of the entire criminal process and see them in preventing such behavior of the accused (suspect) which would hinder the achievement of the objectives of criminal proceedings. In relation to the ultimate goals of the proceedings, such a place of the goals of preventive measures is beyond doubt.

Thus, the general purpose of house arrest is to ensure the proper behavior of the accused (suspect) in the criminal process directly to solve the tasks of criminal proceedings.

Taking into account the variety of preventive measures, as well as their difference from each other, let us say that house arrest has its own specific purpose, the implementation of which is directly related to this preventive measure. In our opinion, the special purpose of the use of house arrest as a preventive measure is the possibility of leaving the accused at liberty by preliminary

restriction of his freedom and personal inviolability without prejudice to the interests of the body conducting the criminal process.

At the same time, by “the possibility of leaving the accused at liberty” we mean the existence of such conditions when complete isolation of a person is not necessary or impractical, taking into account age, health status, marital status and other circumstances, that is, it applies only to a certain category of accused persons. By the interests of the body conducting criminal proceedings, we mean not just solving the tasks of criminal proceedings, but solving them by optimally restricting the rights of the accused (suspect) from illegal and unjustified coercion. After all, the realization of the constitutional rights of the individual in the criminal process takes place by setting the limits of the inevitable by the body conducting the criminal process.

To achieve the goals of criminal proceedings, the criminal procedure law allows the use of state coercive measures. In particular, a person accused or suspected of committing a crime may be subject to preventive measures that limit his rights and freedoms. So, in part 7 of Art. 107 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation establishes prohibitions and restrictions that the court can establish when it comes to the conclusion that it is possible not to apply a preventive measure in the form of detention, but to choose house arrest.

The court may restrict the following rights and freedoms:

the accused (suspect) may have a limited right or be completely prohibited from leaving the residential premises in which he lives;

a person may be limited in communication with participants in criminal proceedings in the case, especially with other suspects and accused, as well as with witnesses (to avoid influence on them, for example, to refuse to give evidence or to change it), victims (also to prevent unlawful influence on them) and their representatives, with experts and witnesses; among such persons, among others, there may be relatives, friends, work colleagues, if there is evidence that with their help the accused (suspect) can oppose the investigation;

the accused or suspect may be limited in the right to communicate using means of communication: receiving and sending mail; using a telephone, including a mobile phone, the Internet, etc.

Depending on the severity of the charge and the actual circumstances of the criminal case, the court may decide to subject the accused (suspect) to all the prohibitions and (or) restrictions listed in Part 7 of Art. 107 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation, and individual of them. During the application of house arrest, the court may change the imposed restrictions and prohibitions at the request of the investigator or interrogating officer in charge of the criminal case, or at the request of the accused, suspect or his defense attorney. At the same time, changes may aggravate the position of the accused (suspect) or soften the regime of execution of the preventive measure in the form of house arrest [1].

The theoretical aspect of house arrest as a preventive measure was not subjected to special dissertation research in the countries of the Commonwealth of Independent States, despite the fact that during the period of socialist construction, house arrest was reflected in the Code of Criminal Procedure of the RSFSR, adopted in 1922 and in force until 1958.

Today, the old, but absolutely new institution of house arrest has been revived for us. As a result, in the theory of criminal procedure of both the former USSR and the current post-Soviet states, the concept of house arrest is not defined, the purposes of its application are not studied, the grounds and conditions for the application of this preventive measure are not considered.

If we turn to the etymological meaning of the concept of “house arrest”, then it is defined as “an order not to leave the house”, “a prohibition to leave the house as a form of punishment, suppression of activity”. It should be noted that both of these aspects are applicable to the measure of restraint under consideration.

In our opinion, house arrest is a measure of procedural coercion, consisting of preliminary restriction of the freedom of the accused, and in exceptional cases of the suspect, applied if there

are grounds and following the procedure provided for by the Criminal Procedure Law, to ensure the proper behavior of these persons, while limiting their integrity and leaving them in conditions of “soft” isolation, that is, the maximum possible satisfaction of inalienable natural rights.

The affiliation of house arrest to preventive measures in criminal proceedings makes it dependent on the general goals of this institution. Consequently, house arrest as a preventive measure primarily ensures the proper behavior of the accused (suspect) in the criminal process.

Some authors reasonably associate the goals of preventive measures with the objectives of the entire criminal process and see them in “preventing such behavior of the accused (suspect) which would hinder the achievement of the objectives of criminal proceedings”. In relation to the ultimate goals of the proceedings, such a place of the goals of preventive measures is beyond doubt.

Thus, the general purpose of house arrest is to ensure the proper behavior of the accused (suspect) in the criminal process directly to solve the tasks of criminal proceedings.

Taking into account the variety of preventive measures, as well as their difference from each other, let us say that house arrest has its own specific purpose, the implementation of which is directly related to this preventive measure. In our opinion, the special purpose of the use of house arrest as a preventive measure is the possibility of leaving the accused at liberty by preliminary restriction of his freedom and personal inviolability without prejudice to the interests of the body conducting the criminal process.

At the same time, by “the possibility of leaving the accused at liberty” we mean the existence of such conditions when complete isolation of a person is not necessary or impractical, taking into account age, health status, marital status and other circumstances, that is, it applies only to a certain category of accused persons. By “the interests of the body conducting criminal proceedings” we mean not just solving the tasks of criminal proceedings specified in the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation, but solving them by optimally restricting the rights of the accused (suspect) from illegal and unjustified coercion. After all, the realization of the constitutional rights of the individual in the criminal process takes place by setting the limits of the inevitable by the body conducting the criminal process.

The general purpose of house arrest and its modification in the form of its special purpose are aimed at ensuring the normal course of the criminal process at the stages of preliminary investigation, main trial and execution of the sentence.

Materials and methods of research.

The methodological basis of the study was the dialectical method as a universal method of scientific knowledge of legal phenomena. General scientific, special scientific and special methods of knowledge were used, such as historical, comparative legal, logical and legal, statistical, sociological.

Results and its discussion.

Despite the disclosed provisions of the criminal procedure law, we note that in the legal literature there is no consensus on what exactly may be the prohibitions and restrictions applied when choosing house arrest as a preventive measure. So, V.A. Mikhailov points out that the isolation regime associated with restricting the rights and freedoms of the accused (suspect) within a residential premises may differ in severity, namely, it may be associated with a ban on leaving the home during the entire period of application of the preventive measure, as well as a ban on visiting work, educational institution, or the regime of stay may be associated with the right of short-term exits, isolation at home is also possible only at night (from 22 to 6 o'clock), etc. [2].

In turn, V.M. Bykov and D.A. Liskov write that the prohibitions and restrictions that are associated with the use of a preventive measure in the form of house arrest and are aimed at restricting the freedom of movement of the accused (suspect) should not force him to abandon his usual activities and everyday affairs. Thus, prohibitions and restrictions cannot apply to work or visiting an educational organization, as well as certain places necessary for life: shops, markets for

purchasing food, pharmacies for purchasing medicines, clinics, etc. Restrictions and prohibitions should be aimed at visiting places of recreation and entertainment by specified persons: restaurants and bars, discos, cinemas and theaters. In turn, restrictions aimed at the right to communicate may be associated with visiting relatives and friends. At the same time, exceptions are possible here, for example, the accused or suspect can visit his elderly parents who need his support, care and assistance. At the same time, according to the authors, it is advisable to prohibit the accused (suspect) from leaving his place of residence for more than three hours [3].

Y.G. Ovchinnikov, in turn, believes that a special feature of such a preventive measure as house arrest is that it ensures the proper behavior of the accused (suspect) with the abandonment of the face in conditions of “soft isolation”. A person to whom house arrest has been applied as a preventive measure retains the right to live in his house (apartment) with the imposition of certain prohibitions and restrictions. Thus, the author distinguishes two forms of house arrest: the first form is associated with the complete isolation of the accused (suspect) and with the appointment of guards; the second form is associated with incomplete isolation and does not involve the appointment of guards [4].

The main issues about prohibitions and restrictions related to the use of house arrest should be regulated by law in order to eliminate excessive freedom and corruption-related factors in the activities of subjects of criminal proceedings. In particular, the criminal procedure law should establish the grounds and conditions for allowing or restricting walks in the fresh air or playing sports outside the home, etc. Now, providing such an opportunity to the accused (suspect), in respect of whom a preventive measure in the form of house arrest has been chosen, is within the competence of the court that applies it. Therefore, for example, the constitutionally guaranteed right to health care and other civil rights may be unreasonably limited.

Based on this, we fully support the opinions available in the legal literature on the need for legislative regulation of the identified issues, in particular the proposal to supplement Art. 107 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation, part 1.1 as follows: “When choosing a preventive measure in the form of house arrest, the court resolves the issue of the possibility of providing the accused (suspect) with time for walks and physical exercise within two hours a day, with the right to leave his place of residence during this period according to in agreement with the investigator (inquiry officer) and the supervisory authority of the places visited for these purposes” [5].

The next constitutionally guaranteed right, which is limited when applying house arrest, is the right to work, its realization in conditions of house arrest, and as a result - the stabilization of the financial situation of the suspect and his family. In our opinion, strict isolation of working people is not always advisable. The loss of a suspect's workplace (the main source of income) calls into question the expediency of his complete isolation from society. Proceeding from this, it should be noted that issues related to resource provision (food, medicines, necessities, etc.) and the ability of persons to work for whom house arrest has been chosen also require additional legislative regulation.

When authorizing a preventive measure in the form of house arrest, it is necessary to pay attention to the personal characteristics of the suspect, the nature of his activities and official position and, taking into account all this, allow the suspect to carry out work activities.

When applying the preventive measure in question, it is important to take into account that, despite its “softer” nature compared to detention, a long stay under house arrest significantly limits the constitutional rights of the accused (suspect), in particular the scope of the right to work and, as a consequence, his financial situation. Based on this, we can note that additional legislative regulation requires still unresolved problems related to the ability to work, with material support for persons under house arrest (things, food), with the ability to take care of their health (visiting a clinic, hospital, purchasing medicines, etc.). Although we may be objected to. Thus, in the legal literature there is an opinion that that house arrest and the right to work are incompatible (except

in cases where it is possible to take work home). The accused does not attend his work for good reasons, and he is not paid wages [6].

However, in our opinion, the preventive measure in question may well provide for the opportunity to work and provide for oneself and one's family.

Please note that the abolition of individual or all restrictions or prohibitions imposed by the court related to the election of house arrest in relation to the accused (suspect) is the exclusive prerogative of the court. The investigator or inquiry officer, if he comes to the conclusion that it is necessary to cancel the previously appointed restrictions and prohibitions, must make a corresponding decision, coordinate it with the head of the investigative body or the prosecutor, and then go to court, presenting the materials of the criminal case in support of the petition, which confirm this need. In our opinion, this procedural procedure limits the ability to quickly respond to possible changes in the circumstances of the criminal case, to changes in the situation related to financial situation, health, etc. the accused (suspect) himself. In addition, this procedure unreasonably burdens the courts, preliminary investigation bodies, inquiries and criminal-executive inspections, as a result of which the majority of procedural scientists propose to apply in the situation under consideration the procedure provided for in Part 3 of Art. 110 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation, which allows the investigator, with the consent of the head of the investigative body, and the interrogating officer, with the consent of the prosecutor, to make a decision to cancel the preventive measure. If the investigator and the interrogating officer have the right to cancel all or certain restrictions and prohibitions appointed by the court while the accused (suspect) is under house arrest, this will lead to procedural savings of time, effort and money.

Inquiries and penal inspections, as a result of which the majority of procedural scientists propose to apply in the situation under consideration the procedure provided for in Part 3 of Art. 110 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation, which allows the investigator, with the consent of the head of the investigative body, and the interrogating officer, with the consent of the prosecutor, to make a decision to cancel the preventive measure [7].

A study of foreign experience in the use of house arrest led to the conclusion that the restrictions and prohibitions that are imposed when using house arrest as a preventive measure can be differentiated depending on the establishment of certain levels of severity in serving this preventive measure. For example, in the United States, a person subject to house arrest must remain in his home for the entire duration of the specified preventive measure, and only for a while he can leave it. The severity of the conditions for serving this measure of restraint depends on how often a person under house arrest can leave his place of residence. There are three levels of severity: at the first level, a person is required to stay at home only during specific periods of time; at the second level, the accused (suspect) is required to remain at home constantly, while the admissibility of visiting the place of work and study, the ability to leave the place of stay when called by a lawyer or the court, as well as the ability to visit other places are separately determined; the third level provides for constant stay at home and leaving it only on a court summons or for events ordered by the court, as well as to medical institutions for medical reasons. Monitoring compliance with certain prohibitions and restrictions is carried out in the form of home inspections, as well as through the use of electronic monitoring. If the imposed restrictions and prohibitions are violated, house arrest may be lifted, in which case a more severe preventive measure may be applied.

Expanding the possibilities of ensuring the rights of third parties when choosing a preventive measure in the form of house arrest, the legislator obliged the withdrawal of written consent of persons living with the suspect (family members, landlords). Note that according to the Rules, the check is carried out at any time of the day at the place of residence of the suspect, no more than twice during the day and no more than once at night. Therefore, we believe that even with the consent of the persons living with the suspect, their rights are also limited, since they will have to

endure inconveniences associated with inspections. We believe that in such cases it is advisable to practice a wider use of electronic means of tracking the suspect (electronic bracelets).

An electronic bracelet is a special electronic device attached to the suspect's leg. The device has protection against unauthorized removal and a warning system. In addition, it is certified in terms of toxicity and complies with safety protocols, its weight is approximately 80 grams. Any attempt to remove the electronic bracelet or mechanical impact on it leads to the activation of the system and automatically sends a signal to the dispatcher. The main feature of such devices is the ability to verify the persons connected to the system. In cases where it is necessary to find out the location of the subject, the dispatcher can give a signal, after which a message comes to the phone of the controlled person about the need to verify himself by face, or by voice, or by fingerprints within 5 minutes. If the suspect needs to go beyond the permitted perimeter, the system administrator can designate a contour and determine its route by which the person can arrive at the destination without registering the violation.

Conclusion.

To summarize the study, it should be noted that in the Russian criminal procedural legislation there are still gaps and problems in the legal regulation of issues related to the regulation of prohibitions and restrictions imposed on the accused (suspect) in connection with the use of house arrest. Thus, the issues of walking, playing sports and spending time in the fresh air of the accused (suspect), issues of supplying him with basic necessities and food, as well as issues of attending work and performing work duties remain unresolved. To solve these problems, it is important to supplement Art. 107 of the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation, part 1.1 with the previously indicated content, as well as, implementing foreign experience.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Антонов И.А. Уголовное судопроизводство: развитие нравственных начал уголовно-процессуальной деятельности и совершенствование нравственного содержания уголовно-процессуального закона. Общество и право. — № 4(54). — 2019. — С. 180–184
- 2 Верина В.П., Мозякова В.В. Комментарий к Уголовно-процессуальному кодексу Российской Федерации М. — 2019. — 87 с.
- 3 Быков В.М., Лисков Д.А. Домашний арест как новая мера пресечения по УПК РФ. Рос. следователь. — № 4. — 2018. — С. 12–14
- 4 Овчинников Ю.Г. Домашний арест как мера пресечения в уголовном процессе. Науч-метод. пособие. М. — 2018. — 89 с.
- 5 Алексеев И.М. Правовая регламентация сроков в досудебных стадиях уголовного процесса Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. СПб. — 2018. — 86 с.
- 6 Цоколова О.И., Костылева Г.В., Муженская Н.Е., Данилова С.И. Домашний арест и залог как меры пресечения. Доступ из справ. правовой системы «Консультант Плюс». — 2019. — 104 с.
- 7 Жилиев Р.М., Первозванский В.Б., Медведева И.Н. О некоторых проблемах избрания судами меры пресечения в виде домашнего ареста и путях их решения. Рос. юстиция. — № 11. — 2018. — С. 49–52

ШЕКТЕУЛЕР МЕН ТЫЙЫМ САЛУЛАР БҰЛТАРТПАУ ШАРАСЫ РЕТІНДЕ ҮЙ ҚАМАҒЫН САЙЛАУ КЕЗІНДЕ АЙЫПТАЛУШЫҒА (КҮДІКТІГЕ) САЛЫНАДЫ

Аңдатпа.

Мақалада айыпталушыға (күдіктіге) үй қамағын тағайындау кезінде қойылған шектеулер мен тыйымдардың талдауы келтірілген. Осы бұлтартпау шарасын қолдану кезінде туындайтын проблемалар анықталды, шетелдік тәжірибе зерттелді, нәтижесінде автор қылмыстық іс жүргізу заңнамасына толықтырулар мен түзетулер ұсынды.

Үйде қамауға алу түріндегі іс жүргізу мәжбүрлеу шарасы қоғам дамуының әлеуметтік-экономикалық деңгейіне барынша сәйкес келеді, жасалған іс-әрекеттің жеке басы мен сипаты туралы деректерді ескере отырып, бұлтартпау шараларын қолдануды дараландыру қағидатына сәйкес келеді, адамның заңды мінез-

құлқының алғышарттарын қамтамасыз етеді. Қылмыстық қудалауға жататын қылмыстық-процестік құқықтық қатынастар субъектілері.

Үй қамауының қылмыстық сот ісін жүргізудегі бұлтартпау шараларына жатуы оны осы институттың жалпы мақсаттарына тәуелді етеді. Демек, үйді қамауға алу бұлтартпау шарасы ретінде, ең алдымен, қылмыстық процесте айыпталушының (күдіктінің) дұрыс мінез-құлқын қамтамасыз етеді.

Біздің ойымызша, үйді қамауға алу – бұл қылмыстық процестің теориясынан бастау алу керек бірнеше алдын алу шараларының синтезі.

Үй қамауын қолдануға байланысты туындайтын құқықтық қатынастарды ғылыми талдау үй қамағын реттейтін норманы ғана емес, сонымен бірге қылмыстық іс жүргізу заңнамасының барлық нормаларын реформалау қажеттілігі туралы қорытындыға әкеледі. Осыған байланысты тергеу әрекеттерін қолданудың іс жүргізу тәртібі – келіссөздерді тыңдау және жазу, хабарламаларды ұстап алу, соның ішінде орындаушының ұстап алу нәтижелерін қылмыстық процесті жүзеге асыратын органға берудің іс жүргізу тетігі жетілдірілуге жатады.

Негізгі сөздер: бұлтартпау шарасы, үй қамағына алу, күдікті, айыпталушы, азаматтардың құқықтары, шектеу, тыйым салу.

ОГРАНИЧЕНИЯ И ЗАПРЕТЫ, НАЛАГАЕМЫЕ НА ОБВИНЯЕМОГО (ПОДОЗРЕВАЕМОГО) ПРИ ИЗБРАНИИ ДОМАШНЕГО АРЕСТА В КАЧЕСТВЕ МЕРЫ ПРЕСЕЧЕНИЯ

Аннотация.

В статье приведен анализ ограничений и запретов, налагаемых на обвиняемого (подозреваемого) при избрании домашнего ареста. Раскрываются проблемы, возникающие в ходе применения данной меры пресечения, исследуется зарубежный опыт, по результатам чего автором предлагаются дополнения и изменения в уголовно-процессуальный закон.

Мера процессуального принуждения в виде домашнего ареста наиболее адекватна социально-экономическому уровню развития общества, соответствует принципу индивидуализации применения мер пресечения с учетом данных о личности и характера совершенного деяния, обеспечивает предпосылки правомерного поведения подвергаемых уголовному преследованию субъектов уголовно-процессуальных правоотношений.

Принадлежность домашнего ареста к мерам пресечения в уголовном процессе ставит его в зависимость от общих целей этого института. Следовательно, домашний арест как мера пресечения в первую очередь обеспечивает надлежащее поведение обвиняемого (подозреваемого) в рамках уголовного процесса.

По нашему мнению, домашний арест представляет собой синтез нескольких видов мер пресечения, истоки которого надо искать в теории уголовного процесса.

Научный анализ правоотношений, возникающих при применении домашнего ареста, приводит к выводу о необходимости реформирования не только нормы, регулирующей домашний арест, но и всего комплекса норм уголовно-процессуального закона. В этой связи совершенствованию подлежат процессуальный порядок применения следственных действий – прослушивание и запись переговоров, перехват сообщений, в том числе процессуальный механизм передачи исполнителем результатов перехвата органу, осуществляющему уголовный процесс.

Ключевые слова: мера пресечения, домашний арест, подозреваемый, обвиняемый, права граждан, ограничение, запрет.

REFERENCES

1 Antonov I.A. Uголовное sudoproizvodstvo: razvitie нравstvennykh nachal уголовно-протсесуал'noi deyatel'nosti i sovershenstvovanie нравstvenного soderzhaniya уголовно-протсесуал'nogo zakona. [Criminal proceedings: development of the moral principles of criminal procedural activity and improvement of the moral content of the criminal procedural law]. Obshchestvo i pravo. № 4(54). 2019. P. 180–184 [in Russian]

2 Verina V.P., Mozyakova V.V. Kommentarii k Uголовно-протсесуал'nomu kodeksu Rossiiskoi Federatsii. [Commentary on the Criminal Procedure Code of the Russian Federation]. M., 2004. [in Russian]

3 Bykov V.M., Liskov D.A. Domashnii arest kak novaya мера presecheniya po UPK RF. [House arrest as a new preventive measure under the Code of Criminal Procedure of the Russian Federation]. Ros. sledovatel'. № 4. 2018. P. 12–14 [in Russian]

4 Ovchinnikov Yu.G. Domashnii arest kak мера presecheniya v уголовном протсессе. [House arrest as a preventive measure in criminal proceedings]. Nauch-metod. posobie. M. 2018. 89 p. [in Russian]

5 Alekseev I.M. Pravovaya reglamentatsiya srokov v dosudebnykh stadiyakh ugovnogo protsessa Rossiiskoi Federatsii. [Legal regulation of deadlines in the pre-trial stages of the criminal process of the Russian Federation abstract of thesis]. Avtoref. dis.... kand. yurid. nauk. SPb. 2018. 86 p. [in Russian]

6 Tsokolova O.I., Kostyleva G.V., Muzhenskaya N.E., Danilova S.I. Domashnii arest i zalog kak mery presecheniya. [House arrest and bail as preventive measures]. Dostup iz sprav. pravovoi sistemy «Konsul'tant Plyus». 2019. 104 p. [in Russian]

7 Zhilyaev R.M., Pervozvanskii V.B., Medvedeva I.N. O nekotorykh problemakh izbraniya sudami mery presecheniya v vide domashnego aresta i putyakh ikh resheniya. [On some problems of the courts choosing a preventive measure in the form of house arrest and ways to solve them]. Ros. yusticiya. №11. 2018. P. 49–52 [in Russian]

Information about authors:

Natalya Revenko – **corresponding author**, candidate of legal sciences, associate professor of the Department of “Criminal procedure and forensics”, Omsk State University F.M. Dostoevsky, Omsk, Russian Federation

E-mail: nata.revenko.70@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6832-487X>

Информация об авторах:

Наталья Ревенко – **основной автор**, кандидат юридических наук, доцент кафедры «Уголовный процесс и криминалистика» Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского, г. Омск, Российская Федерация

E-mail: nata.revenko.70@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6832-487X>

Авторлар туралы ақпарат:

Наталья Ревенко – **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, «Қылмыстық іс жүргізу және криминалистика» кафедрасының доценті, Ф.М. Достоевский атындағы Омбы мемлекеттік университеті, Омбы қ., Ресей Федерациясы

E-mail: nata.revenko.70@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-6832-487X>

МРНТИ 10.71.31
УДК 347.97

DOI 10.47649/vau.2023.v70.i3.14

А.У. Турдалиев*

Атырауский инженерно-гуманитарный институт
г. Атырау, 060000, Республика Казахстан

*e-mail: adilbek_1963@mail.ru

ТРАСОЛОГИЯ В РАСКРЫТИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Аннотация.

В борьбе с преступностью большое значение имеет достижения науки криминалистики и раскрытие преступления. Новые криминалистические технологии и методы раскрытия преступлений, некоторые актуальные проблемы использования, организованность, профессионализм, вооружение новой техникой в изучении криминалистической науки, т.е. к изучению новых передовых компьютерных технологий новых методических рекомендаций по профилактике, расследованию преступлений, требует внедрения новых подходов. В последние годы криминалисты раскрывают преступления, в том числе уголовные в автоматизации в проведении экспертных исследований достижения компьютерных технологий широко используются в автоматизации. Это позволяет эффективно менять работу во многих направлениях в области криминалистики и способствует упрощению работы криминалистов.

В статье рассмотрены теоретические аспекты трасологии, изучающей следы механических воздействий и особенностей механического воздействия на контактирующие (контактные) объекты и следов.

В данном исследовании автор, на основе анализа литературного обзора и теоретических основ приход к выводу, что под понятием след подразумевается проявление внешнего строения вещества на поверхности одного и того же вещества вследствие взаимодействия с ним. Кроме того, на основе анализа, автором отмечено, что слеодообразующие объекты, являющиеся основным объектом трасологического исследования, возникают в результате взаимодействия двух объектов.

Ключевые слова: трасология, расследовании преступлений, идентификация, следы, судебная медицина, трасологическая экспертиза, криминалистическая техника.

Введение.

Следы при раскрытии и расследовании преступлений использовались с незапамятных времен. То, что использовалось до нашего времени, мы можем узнать из индийского закона «Ману». В них действия по расследованию преступлений напоминают действия охотника, ищущего добычу по кровавому следу. Г.Гросс говорил о «хойях», особой касте индусов, которая много веков находилась в Индии, занималась поиском преступников. Описывая их действия, он привел несколько примеров, демонстрирующих удивительные качества древних индийских индейцев. Технические методы в системе следственного действия тесно связаны с тактическими методами. Они используются в составе следственного действия с целью расследования и раскрытия преступления.

Технические подходы, применяемые в следственной и экспертной деятельности, находят отражение и в судебной методике.

Основной задачей криминалистической техники является обнаружение, фиксация, изъятие и исследование материальных следов преступления с целью получения информации о личности преступника, его вооружении, применении и других обстоятельствах совершенного преступления.

Особенностью судебной техники является ее применение в соответствии с законом. В соответствии с этим важную роль в раскрытии и расследовании преступлений играет часть судебно-медицинской техники «трасология» [1].

Следы точек объекта-следопыта, образовавшиеся в результате скольжения-смещения на поверхности объекта-следопыта. Выпуклые участки объекта оставляют вогнутые следы, а вогнутые-выпуклые (круглые). Динамические следы включают следы порезов, скашивания, растирания и т. д. Объемные следы – это следы, образовавшиеся в результате того, что объект-следопыт остается в виде воронки на мягком объекте-следопыте, т.е. объект-следопыт деформируется (меняет свое положение). На таких отпечатках наряду с длиной, шириной указывается третье измерение – глубина. Поэтому, изучая эти следы, можно получить данные более объемно. Например: следы протекторов транспортного средства, оставленные в илистой местности, и т.д. следы на поверхности – это следы, полученные в результате взаимодействия объектов друг с другом, которые примерно одинаковы по плотности (или имеют большую плотность объекта, принимающего следы). Эти следы являются поверхностными, а не объемными. Например: масляные следы пальцев рук на стеклянной поверхности, следы протектора, оставленные на асфальте, следы обуви на поверхности пола, на которую нанесена краска.

Материалы и методы исследования.

Применены методы исследования: общетеоретические: анализ и синтез, эмпирические (сравнительный). Материалами исследования явились научные положения, понятия и категории, содержащиеся в научных трудах, монографиях, учебниках, статьях и других материалах.

Сами поверхностные следы делятся на две группы: следы расслоения (отслоения) и следы наслоения (наслоения). Следы наслоения – следы частей объекта-следопыта образуются в результате застревания на поверхности объекта-следопыта. Объект, с которым он контактировал, представляет свои черты на поверхности через оставшиеся детали. Например: жирные следы пальцев рук, оставление следов крови в результате

прикосновения к поверхности двери, окна эксплуатируемой рукой и т.д. отслоение-следы, возникающие в результате удаления с поверхности объекта следопыта частей объекта следопыта.

Периферийные следы – это следы, образовавшиеся в результате изменений за пределами краев объекта, которые вступают в противоположный контакт (контакт). Например: на поверхности пола, чистой от обуви, на внешней поверхности которой была пыль, пыль соскальзывает с обуви во время ходьбы преступника, оставляя на поверхности пола след, повторяющий конфигурацию подошвы снаружи краев обуви.

В зависимости от степени видимости следы делятся на: видимые, слабо видимые (плохие) и невидимые. Видимые следы видны невооруженным глазом без применения специальных методов. Слабые видимые следы или невидимые следы – появляются на основании размытого изменения цвета (неблагоприятных условий) объекта, воспринимающего след, или наличия небольшого объема (микро-следов, микро-частиц) объема нанесенного следа [2].

Результаты и их обсуждение.

В книге немецких криминалистов «Шерлок Холмс в наши дни, опубликованной в прошлом веке, преступник, чтобы не оставлять следов на месте преступления»...он должен подняться над землей, как ангел». Суть этого выражения в том, что на месте происшествия всегда остаются определенные улики, по которым можно идентифицировать преступника и узнать другие подробности о его действиях. В судебно-медицинской экспертизе людей, чья профессия изучает следы и собирает доказательства, подтверждающие вину, называют трасологами.

Трасологическая экспертиза предполагает определение механизма образования следов и деление на группы. Плохо видимые или невидимые следы могут быть обнаружены и обнаружены с помощью специальных методов освещения или путем механических или химических исследований с различными веществами на поверхности, где может быть нанесен отпечаток. Методы обнаружения, фиксации и извлечения следов выбираются в зависимости от того, к какой категории следов относятся (то есть объемные или поверхностные, видимые или невидимые).

Перед поиском места происшествия необходимо ознакомиться с его состоянием. Для этого необходимо выяснить положение и расположение отдельных предметов на месте происшествия; необходимо определить пути, по которым преступник может прийти и уйти; необходимо решить, какие предметы он трогал, перемещал и т.д. Для этого используются ответы очевидцев и потерпевших в результате осмотра места происшествия.

Общие правила обнаружения, фиксации и удаления следов. Многие следы, такие как: громоздкие или окрашенные следы обуви, следы разрушающих средств, следы транспортных средств, обнаруживаются при простом осмотре. А для обнаружения мелких следов используются различные увеличительные стекла (лупы). Если отпечаток по цвету совпадает с цветом объекта восприятия, для его обнаружения используются светофильтры, ультрафиолетовые прожекторы. Найденные следы фотографируют в первую очередь.

Вместе с обнаруженным объектом, а затем захватывает сам след индивидуально (деталь, масштаб). Осуществляет съемку, применяя правило масштабной фотосъемки. В качестве метода фиксации используется метод наложения на картинку. Позволяет показать существенные признаки в построенной схеме. На плане, который прикрепляется к протоколу осмотра места происшествия, указывается расположение следов [3].

Единственным основным способом фиксации следов является описание в протоколе следственного действия. В первую очередь описываются жилище, здание, открытые места, предметы, на которых был обнаружен след, а затем указываются свойства и состояние поверхности непосредственно воспринимаемых объектов, влияющих на изображение, обнаружение, сохранность следа. Также в протоколе описывается состояние расположения

следов на объекте (случай взаимного расположения, если следов несколько), признаки следов: форма, размер, детали. Особое внимание уделяется специфическим признакам. В протоколе указываются методы и средства обнаружения, утверждения и извлечения следа. В заключительном разделе протокола описываются, какие следы были получены, как они были упакованы и куда были отправлены. В тех случаях, когда невозможно получить след вместе с объектом (из-за большой неприемлемости, особой ценности), берется копия следа, слиток. Объекты со следами или копии следов размещаются таким образом, чтобы упаковочная упаковка не касалась следа. Особенно необходимо тщательно упаковывать быстро ломающиеся предметы (бутылки, стаканы и т.д.) со следами пальцев рук. На возвращенном объекте проставляется печать и делается пояснительная записка. В нем указывается: кто, когда, по какому делу получены вещественные доказательства. Основы криминалистического исследования эдера были созданы криминалистами путем объединения навыков народного следопыта с естественнонаучными и техническими науками. В трасологии под понятием след подразумевается проявление внешнего строения вещества на поверхности одного и того же вещества вследствие взаимодействия с ним.

Кроме того, в связи с сложившимися обстоятельствами в трасологии изучаются методы и способы выявления, установления, извлечения и исследования следов веществ, пыли, дыма, выделяемых организмом человека. Причина, по которой это так, связана с отсутствием в криминалистике общих понятий, связанных с выявлением, изъятием, установлением и изучением любых следов преступления. В некоторых областях криминалистики рассматриваются только специфические особенности этих следов. Кроме того, трасология не занимается изучением, оценкой, применением вышеуказанных следов (кровь, пыль, табак), поскольку является предметом изучения других областей криминалистики. Поэтому к трасологии не относят и другие предметные следы, так как в ней области криминалистики, изучающие предметные следы, вызванные преступлением (баллистика, изучение документов и т.д.), были бы поглощены трасологией.

Криминалистическая трасология – отрасль криминалистики о следах, которая занимается проявлением внешнего строения объектов-следопытов, механизмами следования и методами их выявления, извлечения, хранения и исследования для выявления обстоятельств, имеющих значение в уголовном судопроизводстве [4].

Целями трасологии определяются:

- группировка объектов по сходству следов, оставляемых;
- идентификация объекта (либо его части) по оставленному следу;
- определение механизма следования.

А задачи трасологии как отрасли криминалистики больше, чем цели. Они:

- разработка теоретической основы применения трасологических следов в изучении преступности;
- разработка научно-технических методов и способов выявления, обозначения и извлечения следов;
- разработка методов и приемов исследования следов;
- разработка методов и способов совершения преступления.

Чтобы понять учение о трасологии, необходимо, прежде всего, дать определение понятию след. Понятие след используется в широком и узком смысле. В широком смысле след – это различные изменения в окружающей среде, возникающие в результате преступления. В этом смысле следы можно классифицировать по характеру:

1. Видимые следы. Например, следы, оставленные их обувью, когда преступник наступил на лужу, а затем пошел по месту, которое он построил, или следы, оставленные при взломе замка. В эту категорию также входят следы человеческих пальцев и следы, оставленные колесами автомобиля на асфальте.

2. Материальные следы. Это вещи, которые преступник забыл или оставил на месте происшествия. Например, гильза, предмет, использованный нарушителем плотин, головной убор, ручка и другие предметы.
3. Предметные следы. К этой категории относятся любые органические или неорганические вещества (пыль, медлительность, клетчатка и др.), а также любые биологические следы (кровь, слюна, другие вещества, выделяемые организмом человека).

В общем, все эти три категории объясняют в широком смысле понятия следа. А в узком смысле след это только те следы, которые упоминаются в первой категории, то есть попадание внешнего строения одного объекта на поверхность другого объекта. Именно эти следы и механизм их возникновения и методы и способы их изучения, обнаружения, обозначения составляют основу понятия «трасология».

В трасологии под понятием след подразумевается проявление внешнего строения вещества на поверхности одного и того же вещества вследствие взаимодействия с ним. Кроме того, в связи с сложившимися обстоятельствами в трасологии изучаются методы и способы выявления, установления, извлечения и исследования следов веществ, пыли, дыма, выделяемых организмом человека.

Причина, по которой это так, связана с отсутствием в криминалистике общих понятий, связанных с выявлением, изъятием, установлением и изучением любых следов преступления. В некоторых областях криминалистики рассматриваются только специфические особенности этих следов. Кроме того, трасология не занимается изучением, оценкой, применением вышеуказанных следов (кровь, пыль, табак), поскольку является предметом изучения других областей криминалистики. Поэтому к трасологии не относят и другие предметные следы, так как в ней области криминалистики, изучающие предметные следы, вызванные преступлением (баллистика, изучение документов и т.д.).

Криминалистическая техника – это научная по их основанию, составляя систему условий обнаружение, сбор, исследование и использование доказательств и другие на основе методов раскрытия и предупреждения преступлений современные технические средства и методы, эффективные методы глава криминалистики, включающая в себя.

В криминалистике следами преступлений, следопытом объектов и решаемых при их изучении через основу криминалистических вопросов сформирована предметная система криминалистической техники.

Система охватывает следующие области криминалистической техники:

- общие положения криминалистической техники;
- криминалистическая запись изображений, звуков и видео;
- криминалистическое следоведение;
- криминалистическое вооружение;
- криминалистическое документоведение;
- криминалистические представления о внешнем облике человека исследование;
- криминалистическая регистрация.

В настоящее время на уровне научно-технического развития криминалистическая одорология (обояние) и вокалография судебно-медицинская экспертиза, такая как балансировка по (звукоспроизведению) формируются новые отрасли техники.

Изучение следов третьей группы стало возможным только в результате научно-технического прогресса. А изучение следов первых двух групп уже давно сложилось, тем более, что вскрытие преступлений по отпечаткам ног и рук практикуется с самого начала.

В основе трасологии лежит ряд основных положений:

- диалектические правила (индивидуальность объектов материального мира, возможность точного отражения внешнего строения предмета в виде следов на других объектах, включая его отдельные признаки и др.);

- никаких преступлений без следов. Следы сопровождают преступление и естественным образом отражают его характер;
- следы преступления также могут содержать информацию о способе совершения преступления (поддержание естественного контакта с ним);
- время сохранения следов естественно зависит от агрессивности среды. Чем агрессивнее окружающая среда, тем короче время присутствия следов;
- чем длиннее след с момента, оставленного до момента исследования, тем меньше информации можно получить при его изучении;
- все объекты окружающей среды имеют макро-и микрорельеф. Нет идеально гладких поверхностей;
- следы-карты появляются в результате процесса, называемого контактом следов.

При решении диагностических задач, прежде всего, определяется механизм возникновения следов, то есть характер взаимодействия объектов при словообразовании. Диагностические задачи включают в себя задачу определить, с какой стороны (снаружи или внутри) был нарушен барьер; в каком направлении спрятано транспортное средство; работает ли запорный механизм и как он был обнаружен; номер двигателя, шасси автомобиля и т.д. Диагностические исследования позволяют выявить причинно-следственную связь между событием и возникающими вредными последствиями, проанализировать весь набор образовавшихся следов и на этой основе понять динамику произошедшего события [5].

Заключение.

Под общим понятием следа до настоящего времени в области расследования преступлений даются определения очень широкого рода, где под следом понимаются любые предметы, изменения, предназначенные для выявления определенного объекта, каких-либо явлений, событий и т.д. В основном на основе целей наблюдения, распознавания, рассмотрения, следования, преследования и т.д.

Трасологические следы по разным основаниям классифицированы. Механизм формирования группировок следов, обоснованных в последствиях появления заданных следов осуществление деятельности, здесь формирующих объектов можно описать по особенностям. По признаку появления следы относятся к различают: следы человека; следы животных; следы транспорта; средства, следы прибора, производственного механизма.

По механизму формирования и влиянию объекта следы в зависимости от силы и твердости: выпуклые, поверхностные слоистые, разделенные на две части. Объемные следы сила воздействия объекта-следа и под действием жесткости след на принимающем объекте вследствие образования остатков материального следа создается. Эти следы имеют зеркальную форму и след является тройным числом оставляющего объекта. Следы на поверхности – объект, оставляющий след след не оставляя материального следа на принимающем объекте его изменения остаются только на поверхности.

Системы регистрации автоматизации, упрощения исследования показаний, проведения экспертизы в обеспечении автоматизации, ускорении процесса расследования преступлений в целом для криминалистов компьютер занимает большое место. То есть настоящее информационные технологии на повышение эффективности деятельности правоохранительных органов эффективно воздействует. Достижения правоохранительных органов в раскрытии и борьбе с преступностью научно-технического мастерства, учений отечественной и зарубежной криминалистики от умения пользоваться достижениями.

В результате проведения данных исследований авторы отмечают, что раскрытие преступлений в органах внутренних дел криминалистических регистраций и информационно-справочных материалов, применяемых для изучения работы фондов. Следы по приемному слою: видимые следы – получаемый и воспроизводимый без

использования каких-либо средств следы; простые следы – окрашенный цветовой фон или рисунок малопроблемные следы; малопроблемные следы – на плохое или незначительное изменение цветового фона в связи с получением определенного количества средств неразличимые или неразличимые знаки.

Одного объекта, связанного с механическим воздействием следы, оставляющие следы на другом или друг на друге объектов: статический; динамический. Статические следы следопыт объекта-следопыта следов от попытки сближения с принимающим объектом спуск без скольжения. Динамические следы в соотношении один или два поступивших методом скольжения по движению объектов следы [6].

Различные направления вследствие воздействия нескольких сил опущенные линейные следы в движении. Следы человека, имеющие трасологическое значение различают: руки, перчатки, ноги, обувь, зубы, голову, губы, нос, лоб без выпуклостей, сосочков, следы одежды, крови, слюны. Отпечатки рук раскрытие преступления по сравнению с другими следами я часто и рационально использую в расследовании. Это рука служебное значение и обладание кожным салом и веществом. Поверхность ладони – с папиллярными линиями малогабаритный, многослойный и небрежно расколотый высота и ширина линий. Сосочковые линии кратко в разрезах на вертикальной линии и на удлиненной линии сложные. Сосочковые линии никогда не противоречат друг другу не хотят, но они расходятся в одном направлении и разные может создавать поля.

На отпечатках лицевая сторона ладони вместе с сосочковыми линиями другие признаки рельефа (рельефа) кожи: сгибатели (сгибатели) линии, поры, морщины, ожоги, пятна и т. д. может. В криминалистике много общего. Дактилоскопия с исследованием структуры сосочкового отростка наука занимается. Криминалистическое значение сосочков определяется их особым составом: индивидуальностью, устойчивостью и с перестройкой. Существует три типа сосочков:

- дугообразный палец с одной поверхности на другую изогнутый дугообразный спуск. Дуги могут быть простыми и сложными. Сложный на дугообразных ребрах папиллярные линии находятся в центре пальца может наклоняться или опускаться как незавершенное изображение.
- петлевой обхват, по центру пальца одна петлевидная из стороны в сторону вырисовывается трещина. Край пальца направленная линия соединяет концы с петлевыми ножками, а изогнутые это называется головкой крючка. Палец к голове со стороны головы и со стороны ноги спускаются изогнутые петлевые линии. Течений расположение говорит дельта.

О человеке, оставившем его по следам его отличительные признаки роста и походки; признаки обуви о состоянии действия; о скорости движения и определить направление; сравнить человека и его обувь может использоваться для.

Следы-следы босых ног, обуви, носков отличается. Следы могут быть как объемными, так и поверхностными. На месте происшествия со скидкой будут рассматриваться малярные следы. Следы, попавшие на поверхность земли, были загрязнены или окрашены хорошо, если оставить с подошвой, четко видно. Подошва к отпечаткам босых ног, каждый палец длина и ширина, общая подошва стопы, сосочки общее строение ребер, гнутые пласты флексора. Общие признаки следов ношения носков являются: чулочно-носочные изделия, тип вязания нитей и схема, швы сторон изделия. Общие симптомы подошвы обуви следующие: подгонка, размер подошвы и ее частей, подошва и положения его частей, их общего описание, подошва, гвозди, подковы, производитель заводские знаки [7].

Следов зубов преступника на пищевых продуктах и других может образовываться в веществах. По механизму формирования следы укусов и зубчатых отпечатки, которые выпадают при погружении, можно обозначить как следы. Для идентификации наиболее удобны следы погружения зубов и у них будет много информации. Стоматологического

аппарата по следам погружения зуба признаки можно охарактеризовать: дугообразное положение зубного ряда и размер, асимметрия последовательности зубов в правом и левом ряду, один изгиб зубов в ряду, расстояние между зубами, зуб количество, протез. Экспертиза эксперт криминалист и стоматолог суд ведет медиатор.

В целом все категории объясняют в широком смысле понятия следа и механизм их возникновения и методы и способы их изучения, обнаружения, обозначения составляют основу понятия «трасология». Таким образом под понятием след подразумевается проявление внешнего строения вещества на поверхности одного и того же вещества вследствие взаимодействия с ним. Кроме того, в связи с сложившимися обстоятельствами в трасологии изучаются методы и способы выявления, установления, извлечения и исследования следов веществ, пыли, дыма, выделяемых организмом человека.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

- 1 Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. Кодекс РК от 4 июля 2014 года №231-V ЗРК [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231_ (дата обращения: 17.06.2023)
- 2 Шайкенов А. Криминалистика. Учебник 2-е изд. — Издательство «Фолиант». — Астана. — 2019. — 113 с.
- 3 Катонин В.А. Трасологическая экспертиза. Экспертная техника. — № 1. — 2019. — С. 58-62
- 4 Тхакохов А.А. Система трасологии. Актуальные проблемы современного права. Материалы первой региональной научно-практ. конф. Грозный: ФГБОУ ВО «Чеченский. гос. Ун-т». — 2019. — С. 95-98
- 5 Гиря Е.Ю. Следы как своеобразный археологический источник (конспект неопубликованных лекций) следы в истории. — 2019. — С. 232-268
- 6 Евсеева А.А. Применение метода фрикционного крепления грузов при перевозках автомобильным транспортом для повышения безопасности перевозочного процесса. Вестник Саратовского государственного университета. — №2(71). — 2019. — С. 362-366
- 7 Александров И.В. Криминалистика. Учебник для вузов. — Издательство Юрайт. — 2020. — 157 с.

ҚЫЛМЫСТАРДЫ АШУДАҒЫ ТРАСОЛОГИЯ

Аңдатпа.

Қылмысқа қарсы күресте криминалистика ғылымының жетістіктері мен қылмысты ашудың маңызы зор. Қылмыстарды ашудың жаңа криминалистикалық технологиялары мен әдістері, қолданудың кейбір өзекті мәселелері, ұйымшылдық, кәсібилік, криминалистикалық ғылымды зерттеуде жаңа техникамен қарулану, т.б. жаңа озық компьютерлік технологияларды зерделеу үшін қылмыстың алдын алу, тергеу бойынша жаңа әдістемелік ұсынымдар жаңа тәсілдерді енгізуді талап етеді. Соңғы жылдары криминалистер қылмыстарды, соның ішінде ауыр қылмыстарды ашты. Автоматтандыруда, сараптамалық зерттеулер жүргізуде, компьютерлік технологиялардың жетістіктерін және автоматтандыруды кеңінен қолданды. Бұл криминалистика саласындағы көптеген бағыттардағы жұмысты тиімді өзгертуге мүмкіндік береді және криминалистердің жұмысын жеңілдетуге ықпал етеді.

Мақалада трасологияның механикалық әсерлердің іздері мен жанасатын (жанасатын) объектілер мен іздерге механикалық әсер ету ерекшеліктерін зерттейтін теориялық аспектілері қарастырылады.

Бұл зерттеуде автор әдеби шолу мен теориялық негіздерді талдау негізінде із ұғымы бір заттың бетіндегі заттың сыртқы құрылымының онымен өзара әрекеттесуіне байланысты көрінуін білдіреді деген қорытындыға келді. Сонымен қатар, талдау негізінде автор трасологиялық зерттеудің негізгі объектісі болып табылатын із түзетін объектілер екі объектінің өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болатынын атап өтті.

Негізгі сөздер: трасология, қылмысты тергеу, сәйкестендіру, іздер, сот медицинасы, трасологиялық сараптама, криминалистикалық техника.

TRACOLOGY IN SOLVING CRIMES

Abstract.

The achievements of Forensic Science and the disclosure of crimes are of great importance in the fight against crime. New forensic technologies and methods of solving crimes, some topical issues of application, organization, professionalism, arming with new techniques in the study of forensic science, i.e. to study new advanced computer technologies, new methodological recommendations for crime prevention, investigation require the introduction of

new approaches. In recent years, criminalists have discovered crimes, including criminal ones in conducting expert research in automation advances in computer technology are widely used in automation. This makes it possible to effectively change the work in many areas in the field of forensics and contributes to the simplification of the work of criminalists.

The article discusses the theoretical aspects of tracology, which studies traces of mechanical influences and features of mechanical action on contacting (contact) objects and traces.

In this study, the author, based on the analysis of the literature review and theoretical foundations, came to the conclusion that the concept of trace implies the manifestation of the external structure of a substance on the surface of the same substance due to interaction with it. In addition, based on the analysis, the author noted that trace-forming objects, which are the main object of tracological research, arise as a result of the interaction of two objects.

Key words: traceology, crime investigation, identification, traces, Forensic Medicine, trasological examination, forensic engineering.

REFERENCES

- 1 Ugolovno-protsessual'nyi kodeks Respubliki Kazakhstan. [*Criminal Procedure Code of the Republic of Kazakhstan*]. Kodeks RK ot 4 iyulya 2014 goda №231-V 3RK. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000231> [in Russian] (accessed: 17.06.2023)
- 2 Shaikenov A. Kriminialistika. [*Criminalistics*]. Uchebnik 2-e izd. Izd-vo "Foliant". Astana. 2019. 113 p. [in Russian]
- 3 Katonin V.A. Trasologicheskaya ekspertiza. [*Tracological examination*]. Ekspertnaya tekhnika. № 1. 2019. P. 58-62 [in Russian]
- 4 Tkhakokhova A.A. Sistema trasologii. [*Tracology system*]. Aktual'nye problemy sovremennogo prava. Materialy pervoi regional'noi nauchno-prakt. konf. Grozny: FGBOU VO «Chechenskii. gos. Un-t». 2019. P. 95-98 [in Russian]
- 5 Giryа E.Yu. Sledы kak svoeobraznyi arkhеologicheskii istochnik. [*Footprints as a kind of archaeological source*] (konspekt neopublikovannykh lektsii) sledы v istorii. 2019. С. 232-268 [in Russian]
- 6 Evseeva A.A. Primenenie metoda friktsionnogo krepleniya gruzov pri perevozkakh avtomobil'nykh transportom dlya povysheniya bezopasnosti perevozochnogo protsessа. [*Application of the method of friction fastening of goods during transportation by road to improve the safety of the transportation process*]. Vestnik Saratovskogo gos. tekhnicheskogo universiteta. №2(71). 2019. P. 362-366 [in Russian]
- 7 Aleksandrov I.V. Kriminialistika. [*Criminalistics*]. Uchebnik dlya vuzov. Izdatel'stvo Yurait. 2020. 157 p. [in Russian]

Information about authors:

Adilbek Turdaliev – **corresponding author**, candidate of historical sciences, associate professor, Rector of Atyrau Engineering and Humanities Institute, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: adilbek_1963@mail.ru

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2906-991X>

Информация об авторах:

Адилбек Турдалиев – **основной автор**, кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, ректор Атырауского инженерно-гуманитарного института, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: adilbek_1963@mail.ru

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2906-991X>

Авторлар туралы ақпарат:

Адилбек Турдалиев – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Атырау инженерлік-гуманитарлық институтының ректоры, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: adilbek_1963@mail.ru

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2906-991X>

Ж.Б. Шаяхметова* Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Атырау қ., 060000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: jan68@inbox.ru

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫНЫҢ КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа.

Мақалада сыбайлас жемқорлықтың криминологиялық аспектілерін егжей-тегжейлі және кезең-кезеңімен ашуға әрекет жасалды. Сыбайлас жемқорлық әрекеттері елдің экономикалық және әлеуметтік дамуына теріс әсер етеді. Қазақстан үшін сыбайлас жемқорлық проблемасы еліміздің құқық қорғау органдары мен сот жүйесінің беделіне нұқсан келтіретін аса маңызды құқықтық, экономикалық, саяси міндеттерді шешуге кедергі келтіретін маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауында сыбайлас жемқорлық жай ғана құқық бұзушылық емес екендігі көрсетілген. Бұл мемлекеттің тиімділігіне деген сенімге нұқсан келтіреді және ұлттық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіреді. Елдегі сыбайлас жемқорлықтың басты себептерінің бірі мемлекеттік құрылымдардың қызметін, басқару жүйесін күрделі ұйымдастыруды тиісінше бақыламау болып саналады.

Зерттеу барысында Еуропалық зерттеушілер білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің пайдасына дәлелдер келтірді. Мақалада сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат өмірдің әртүрлі салаларында сыбайлас жемқорлықты тудыратын және адамдарды сыбайлас жемқорлық әрекеттерін жасауға итермелейтін себептер мен жағдайларды азайту бойынша мемлекеттің жан-жақты және дәйекті шараларын әзірлеу және жүзеге асыру қарастырылған.

Автормен қылмыстық-құқықтық және криминологиялық шаралардың негізгі бағыттары жекелеген іс-шараларды жүзеге асыру шамасына қарай ғана емес, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық құбылысын, оның себептерін, сыбайлас жемқорлық мінез-құлқының уәждемесін терең талдау нәтижелерін, тікелей және жанама шығындарды неғұрлым байсалды және объективті бағалауды ескере отырып түзетілу ұсынылаған.

Негізгі сөздер: сыбайлас жемқорлық, қылмыс, кідіріс, бопсалау, немқұрайлық, құқық, субъект.

Кіріспе.

Бүгінгі күні сыбайлас жемқорлықты қазіргі қоғам санасында біржақты түсіндірмесі жоқ әлеуметтік құбылыс ретінде анықтап отыр. Ол криминология тұрғысынан әлеуметтік-экономикалық құбылыс болып анықталып, көп деңгейлі құрылым және әлеуметтік сипаттағы әртүрлі қауіпті әрекеттерді қамтиды. Бұл қылмыстық құқықбұзушылық қоғамдық өмірінде мемлекеттің түрлі салаларын қамти отырып, оның адамзат үшін де, мемлекет үшін де қауіпті екендігі ұлттық қауіпсіздікке төнген қатер болып саналады.

Құқықтық әдебиеттерге көз жүгірітсек, ұзақ уақыт бойы сыбайлас жемқорлық ұғымының бірыңғай анықтамасы болмағаның аңғарамыз. Заңдық түсіндірме сөздікте ол «шенеуніктер мен саясаткерлердің моральдық ыдырауы, заңсыз байыту, пара алу, ұрлау және мафия құрылымдарымен бірігу арқылы көрінеді» деп берілген.

А.И. Кирпичниковтің ойынша ол: «Сыбайлас жемқорлық биліктің коррозиясын білдіреді, металды коррозиялайтын тот сияқты, паракорлық және ас жемқорлық мемлекеттік аппараттың қызметін бұзады, сонымен қатар қоғамдық моральдық қасиеттерін құртады. Жемқорлық қылмыстық құқықбұзушылықтар деңгейі – бұл қоғамның өзіндік термометрі, оның адамгершілік жағдайы мен мемлекеттік аппараттың өз мүддесі үшін емес, қоғам мүддесі үшін міндеттерді шешу қабілетінің көрсеткіші. Металл үшін коррозиялық шаршау оның төзімділік шегінің төмендеуін білдіретіні сияқты, қоғам үшін сыбайлас жемқорлықтың шаршауы оның төзімділігінің төмендеуін білдіреді» [1].

Сонымен қатар, біздің еліміздің әр аймағының жеке-жеке, өзіндік ерекшеліктеріне сай өзекті проблемалық мәселелері бар. Сондықтан жүргізілген сараптама, мониторинг, талдау

арқылы картаға әлеуметтік мәселелерін енгізе отырып, біз алдын ала жемқорлықтың сараптамасын талдаймыз. Өткен жылдың 11 айларында 226 сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг жүргізіліп, 66 мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектор ұйымдарының қызметі сыртқы талдаудан өтті. Бекітілген талаптарға сәйкес, мемлекеттік органдарға сыбайлас жемқорлық тәуекелдерінің себептері мен жағдайларын жою, бизнес-процестерді жақсарту, әкімшілік кедергілерді азайту, заңнаманы жетілдіру бойынша 2 мыңнан астам ұсынымдар мен ұсыныстар енгізілді. Оның 78%-дан астамы іске асырылды.

Сыбайлас жемқорлық пен парақорлыққа қарсы құқықтық саясат өмірдің әртүрлі салаларында сыбайлас жемқорлықты тудыратын жағдайлар мен себептерді азайту бойынша мемлекет пен қоғамның жан-жақты, дәйекті шараларын әзірлеуді және жүзеге асыруды көздейді. Сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқықбұзушылықтар қоғам шеңберінде мемлекеттік мүдделерге және жекелеген азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын орасан зор зиян келтіре отырып, мемлекеттің дамуына үлкен кедергі болып табылады.

Қазіргі кезеңде жемқорлықтың деңгейі әлемдік десек қателеспейміз, жер шарындағы бірнеше мемлекеттің алдында тұрған өзекті мәселе болғандықтан, ол жаһандық сипатқа ие. Сондықтан бүгінгі таңда мемлекеттердің алдындағы жаһандық проблема.

Қазіргі кезеңде сыбайлас жемқорлықты әлемнің кез келген елінде, тіпті көптеген халықаралық ұйымдарда табуға болады. Сыбайлас жемқорлық тек кедей елдердің ғана емес, АҚШ, Жапония, Қытай, ЕО елдері сияқты дамыған мемлекеттердің де меншігі болып табылады. Сондықтан бірнеше жылдар бойы Еуропа Кеңесі осы саладағы халықаралық ынтымақтастықты нығайтудың маңыздылығын түсіне отырып, сыбайлас жемқорлыққа қарсы белсенді әрекет етіп келеді [2]. Бұл қауіпті құбылысқа қарсы тұру мемлекеттің маңызды да, жауапты міндеті болып табылады, белгілі бір күштерді, шығындарды, аталған сыбайластықтың жолдарын қалыптастыратын факторларға қарсы бағытталған неғұрлым жетілдірілген шараларды әзірлеуді талап етеді.

Жемқорлық қылмыстары нақтыланып, оның белгілері мен құрамы, қоғамдағы орны, қалыптасу мүмкіндіктері мен себептері белгілене отырып, мемлекет тарапынан біраз қаражат пен күш жұмсаған жағдайда неғұрлым азғантай шығынмен нәтижелі қортындыға жетеміз.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Қазақстан Республикасында мемлекеттік саясатты құрайтын заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайту, жеке тұлғаның заңды мүдделері мен құқықтарын қорғау ісінде сыбайлас жемқорлыққа табанды қарсы жүргізілетін теориялық және практикалық іс-қимылдың маңызы зор. Дегенмен мемлекет тарапынан жасақталған шараларға қарамастан, сыбайлас жемқорлықтың деңгейі төмендемей отыр. Ғылыми тұрғыдан шығарылған еңбектердің көп бөлігі қылмыстық құқық сала мамандары жүргізген және ұсынған жемқорлық пен парақорлық қылмыстарына қарсы қылмыстық-құқықтық әдістеріне тікелей байланысты екендігіне назар аудартады. Бірақ тәжірибе тұрғысынан бұл жеткіліксіз. Жемқорлық қылмыстық құқықбұзушылықтың алдын алу мәселелерімен қатар, бұл қылмыстарды тергеу барысында қолданылатын әдіс-тәсілдер ғылыми-практикалық бағыттағы ұсыныстарды қажет етеді.

Мақаланың әдістемелік негізін ғылыми зерттеу әдістерінің кешені құрайды. Аталған, ғылымы зерттеу салыстырмалы құқықтану әдісін қолдану нәтижесінде, басқа елдердің заң шығару қызметінің оң тәжірибесін алу қажеттілігін білдіре отырып, теория тұрғыдан ұсыныс жасадық.

Алдын алу шараларының тиімділігін арттыру үшін бірден-бір талап адамдар мен азаматтардың құқықтық санасы мен сауаттылық деңгейін арттыру сияқты шаралар ұсынылады.

Нәтижелер және оларды талқылау.

Халықтың көптеген топтарының арасында құқықтық насихаттауды күшейту арқылы халықтың құқықтық дүниетанымы мен құқықтық білім деңгейін арттыру тиімді болып табылады, осы шаралар адамдардың өздерінің құқықтары мен жауапкершіліктер туралы білімдері жеткіліксіз болғандықтан заңсыз алым алу, алым беру сияқты әрекеттерге барып, жауапкершілік арқалайды.

Мысалы, адамдардың санасында сыбайлас жемқорлыққа теріс көзқарастың қалыптасуына сыбайлас жемқорлықтың қауіптілігі туралы бейнероликтер жасау және теледидардан көрсету арқылы әсер етуге болады. Мұндай міндет әр министрлікке жүктелуі керек. Бұл міндетті орындамау мемлекеттік органдар басшыларының сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі шараларды қабылдамауы ретінде қарастырылуы тиіс (ӘҚБтК 680-бабы) [3].

Сыбайлас жемқорлық қылмыс – бұл мемлекеттік органдардың қызметіне нұқсан келтіретін заңсыз қызмет ретінде ғана емес, сонымен бірге дамыған қоғамның барлық салаларында тоқырауды тудыратын бүкіл ұлтқа қауіп төндіреді. Бұл құбылысқа қарсы тұру мемлекеттің маңызды міндеті болып табылады, белгілі бір күштерді, шығындарды, сыбайлас жемқорлықты қалыптастыратын факторларға қарсы бағытталған неғұрлым жетілдірілген шараларды әзірлеуді талап етеді.

Е.И. Қайыржановтың пікірінше сыбайлас жемқорлық – көпбасты құбыжық. Барлық басқа сипаттамалардан басқа, ол толығымен немесе дерлік жеңе алмайды. Құпия мынада, мұнда біз мемлекеттің қылмыскерінің өз өкілдерінің, оның ішінде одан да қорқыныштысы, сыбайлас жемқорлықпен күресуге арналған құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің ерекше күшті қорытпасына ие боламыз. Біз тек күрестің көрінісін жасай аламыз, бұйрықтар мен жарлықтар шығара аламыз, ондаған ақылды ұсыныстар мен шешімдер жасай аламыз, тіпті жеке заңдар қабылдай аламыз. Бірақ егер мемлекеттің өзі жоғары және ең жоғары эшелон лауазымды тұлғаларының атынан бескасыз қадамдар туралы нақты шешім қабылдаса, барлық әрекеттер бекер. Қоңыраулар мен шешімдер ғана емес, оларды нақты орындау қажет. Кез келген бағдарламаның немесе жобаның кадрлық қамтамасыз етілуі өте маңызды, ол көп қырлы. Ақыр соңында, бұл қарапайым болғанымен, кадрлар бәрін шешеді [4].

Американдық саясаттанушы Джозеф С. Най, сыбайлас жемқорлықты жеке (жеке, отбасылық, жеке клик), материалдық немесе мәртебелік мақсаттардың әсерінен ресми міндеттерден, қоғамдық рөлден ауытқитын немесе жеке ықпалға қатысты белгілі бір түрлерге тыйым салатын ережелерді бұзатын мінез-құлық ретінде анықтайды [5].

Б.И. Шекультиров қылмыспен күрескен елдегі биліктің өзгермеуі де кері әсерін тигізетінін атап өтті. Сол жоғары құрылымдарының басқарушы органдарының басшылары айналасында жылдар бойы жұмыс істегендермен қылмыстық «схемаларды» құра алады, бұл жайлы өмір сүруге мүмкіндік беретін өркендеген «бизнестің» бір түрі [6].

Сыбайлас жемқорлықтың негізгі себептері – елдегі саяси тұрақсыздық, билік құрылымдарының тиімсіз әрекеттері, жетілмеген заңнама, азаматтардың құқықтық санасының төмендігі; азаматтық қоғам институттарының әрекетсіздігі, сот жүйесінің әлсіздігі, қоғамда қалыптасқан демократиялық дәстүрлердің болмауы [7].

«Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» ҚР Заңының 2-бабының 1-тармағында сыбайлас жемқорлық «мемлекеттік функцияларды орындайтын адамдардың, сондай-ақ оларға теңестірілген адамдардың өздерінің лауазымдық өкілеттіктерін және олармен байланысты мүмкіндіктерді пайдалана отырып, жеке өзі немесе делдалдар арқылы мүліктік игіліктер мен артықшылықтарды заңда көзделмеген қабылдауы, сол сияқты осы адамдарға пара беру» деп түсініледі, жеке және заңды тұлғалардың аталған игіліктер мен артықшылықтарды оларға құқыққа қарсы болуы» [8].

Егер «Елеулі» мемлекеттік өкілеттіктері бар және заңды мінез-құлықтың кепілі болып табылатын адам субъект болса, қылмыстың қоғамдық қаупі едәуір артады. Қылмыс субъектісі неғұрлым жоғары лауазымға ие болса, соғұрлым мемлекеттің мүдделері мен беделіне нұқсан келуі мүмкін. Тиісінше, лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланатын адамның кінәсінің дәрежесі артады.

Біздің Республикамызда сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл мемлекеттік саясаттың басым бағыттарының бірі болып табылады. Осыған байланысты әлеуметтік-құқықтық, тарихи және криминологиялық аспектілерде жинақталған сыбайлас жемқорлықпен парақорлыққа қарсы тәжірибені бағалауға және зерделеуге мүмкіндік беретін, сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес жүйелі, нәтижелі сипатта бола бастаған компаративистік тәсіл неғұрлым пайдалы болып көрінеді.

Сыбайлас жемқорлыққа қатысты қылмыстық жазалау қызметін профилактикалық қызметке ауыстыру сыбайлас жемқорлыққа қарсы алдын алу іс-қимыл процесін қайта қарау керектілігін туғызады. Қазақстан мемлекеттінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл бойынша қабылдап жатқан жүйелі және кешенді жұмыстарын халықаралық сарапшылар мен халықаралық ұйымдар жоғары бағалайды. Әрине, мемлекетте жүргізіліп жатқан сыбайлас жемқорлық элементтеріне қарсы іс-қимыл шаралары оң нәтиже беруде: қазіргі қоғам әлеуметтік белсенді топтар мен азаматтар тұлғасында заңдық құқықтары мен заңды мүдделерін өздерінің құқықтық жолдарымен іске асыру арқылы сыбайлас теріс қылыққа қарсы әрекеттерге көбірек көңіл бөледі.

Елдегі сыбайлас жемқорлықты анықтайтын әлеуметтік аспект экономикалық тұрғыдан қол үзбей қарастырылуы керек. Қайта құру процесінде өз құқықтарын іске асырудың жаңа тәсілдерінің пайда болуы адал емес жолмен шешуді талап ететін бірқатар жағдайларды тудырды. Сонымен, тұрмыстық негіздегі сыбайлас жемқорлық пайда болуы, көрсетілген параның өте аз мөлшерінде болуымен және іске асырылатын қажеттіліктер тұрақтылығымен сипатталады [9].

Сыбайлас жемқорлық құқықбұзушылықтардың бір түрі – тұрмыстық сыбайлас жемқорлық. Оның құқықтық негізде өз ерекшеліктері бар. Негізгі ерекшелігі – бұл тұрмыстық қарым-қатынас саласында тұрақты орын алуы.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2022-2026 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тұжырымдамасында: «азаматтар мен кәсіпкерлердің күнделікті өмірде мемлекеттік органдар мен ұйымдардың өкілдерімен өзара іс-қимылына байланысты тұрмыстық сыбайлас жемқорлық көптеген салаларда сақталады» делінген [10]. Ол көбінесе мемлекеттік ХҚКО-ларда, полицияда, жер қатынастары басқармасында, емханалар мен ауруханаларда, жоғары оқу орындары мен балабақшаларда жасалады.

Сондай-ақ тағы бір ерекшелігі – оның салыстырмалы таралуы. Тұрмыстық қарым-қатынастар саласындағы парақорлық сыбайлас жемқорлық пара көлемі жағдайлардың басым көпшілігінде салыстырмалы түрде аз екенін атап өткен жөн.

Тұрмыстық сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес шараларының тиімділігін арттыру үшін сыбайлас жемқорлыққа қарсы ерекше іс-қимылдарды қолдану жалпы шараларға қарағанда нәтижелі болады. Мысалы, заңсыз сыйақы мен пара беретін адамдардың көпшілігі аталған әрекеттері үшін өздерінің құқықтары мен жауапкершіліктері туралы жеткілікті білмегендіктен, құқықтық білімі аз болғандықтан теріс әрекеттерге барады. Сондықтан халықтың құқықтық санасы мен құқықтық сауаттылығын арттыру сияқты профилактикалық шаралар қажет.

Атап айтқанда, 2020 жылы жүргізілген шетелдік ғалымдардың білім беру жүйесінің сыбайлас жемқорлыққа зерттеулеріне сүйінсек, батыс әріптестерінің пікірінше, білім беру секторындағы адалдық пен этикаға жат мінез-құлықтың болмауы білім беру саласындағы

негізгі мақсаттарының бірі - заң, адам құқықтары мен міндеттерін білетін және құрметтейтін білімді әділетті азаматтарды тәрбиелеуге сәйкес келмеуі болады.

Зерттеу барысында Еуропалық зерттеушілер білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің пайдасына дәлелдер келтірді; бұл дәлелдер дамыған және дамушы елдердегі оқу жағдайлары үшін әмбебап және өзекті. Оларға мыналар жатады: білім беру секторы ұлттық әлеуетті қалыптастырады; ең осал адамдар сыбайлас жемқорлыққа ұшырайды; білім беру жүйесіне сенімсіздік; сапалы және қолжетімді білім беру қоғам мен жекелеген адамдардың және басқалардың мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Poisson Muriel білім беру ортасының сыбайлас жемқорлыққа қатысты өте қызықты ұстанымын «білім беру секторымен айналысатындар сыбайлас жемқорлық мәселесін шешкісі келмейді, мүмкін бұл сектордың имиджіне нұқсан келтіруі мүмкін, сондықтан оған бөлінетін ресурстарды азайтады деп қорқады» деп санайды [11].

Батыс әріптестерінің бұл ұстанымдары ғылыми (білім беру) орта өкілдерінің білім беру жүйесінің сыбайлас жемқорлыққа теріс көзқарасын көрсетеді. Білім беру жүйесінің сыбайлас жемқорлық мәселесіне қатысты шетелдік ғалымдардың кейбір доктриналық ұстанымдарын талдай отырып, осы мәселе бойынша өз ұстанымымызды білдіру қажет деп санаймыз.

Біздің ойымызша, қазіргі кезеңде білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың басты мақсаты оны тудыратын себептер мен жағдайларды жою болуы тиіс. Біздің еліміздегі тұрақсыз әлеуметтік-саяси жағдайға байланысты білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа ықпал ететін себептердің саны артып келеді: педагогтердің еңбекақысының төмен және кейде лайықсыз деңгейі; профессорлық-педагогикалық құрамның қосымша біліктілігінің қажеттілігінің болмауы, ал көптеген жағдайларда оқытушылар құрамын ресми аттестаттау.

Біздің көзқарасымыз бойынша, қазіргі кезеңде білім беру саласындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың басты мақсаты оны тудыратын себептер мен жағдайларды жою болып табылады. Жоғары білім беру жүйесіндегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл тетіктерінің әсер ету тиімділігін келесі жағдайларда арттыруға болады деп санаймыз: сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнаманы рационализациялау; сыбайлас жемқорлық көріністерін бақылаудың ұйымдастырушылық-құқықтық тетігі жүйесін жетілдіру; сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл саласындағы әлеуметтік-құқықтық базаның қызметін жандандыру.

Мемлекет басшысының сыбайлас жемқорлық үшін жауапкершілікті күшейту туралы тапсырмаларына сәйкес 2019 жылғы желтоқсанда отандық Қылмыстық кодекске енгізілген түзетулер сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресте неғұрлым маңызды және тиімді деп санаймын.

Бірінші, ауыр және аса ауыр сыбайлас жемқорлық қылмысы үшін сотталған адамдарға шартты түрде мерзімінен бұрын босатуды қолдануға тыйым салынды.

Ерекшеліктер тек екі жағдайды құрайды:

- әлеуметтік осал азаматтардың осындай қылмыстар жасауы (бұл-жүкті әйелдер, жас балалары бар әйелдер, жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған ер адамдар, 58 және одан жоғары жастағы әйелдер, 63 және одан жоғары жастағы ер адамдар, бірінші және екінші топтағы мүгедектер);

Екінші, елді мекендердегі сыбайлас жемқорлыққа қарсы жазаны өтеу шарттары өзгертілді. Бұған дейін сыбайлас жемқорлық үшін сотталғандарды қылмыстың ауырлығына қарамастан дереу сот жазасын өтеу үшін ең төменгі қауіпсіздік ҚАЖ мекемесіне, колониялар – елді мекендер деп аталатын мекемеге жібере алатын.

Жалпы қылмыстары үшін сотталғандардан айырмашылығы, колония – елді мекенде жазасын өтеу үшін жабық үлгідегі түзеу мекемелерінде кемінде екі жыл өткізу қажет болған сыбайлас жемқорлар үшін мұндай артықшылықты жағдай белгілі бір сын тудырды және

мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа жол берілмейтін жұмсақ көзқарасы туралы тұрақты қоғамдық пікір қалыптастырды).

Енді парақорлықтың ауыр құрамы үшін сотталғандар, ал бұл елеулі (50-ден 3000 АЕК-ке дейін) және ірі (3000-нан 10000 АЕК-ке дейін) мөлшерде пара алу және беру, құқық қорғау органы қызметкерінің немесе судьяның пара алуы, парақорлыққа бірнеше рет делдалдық жасау жазаны өтеу үшін орташа қауіпсіздік ҚАЖ мекемелеріне, ал пара алған адамдарға жіберіледі немесе аса ірі мөлшерде пара бергендер (10000 АЕК-тен жоғары) – ең жоғары қауіпсіздік ҚАЖ мекемелеріне.

Үшінші, құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен судьялар жасаған сыбайлас жемқорлық әрекеттері үшін, сондай-ақ пара берушілер мен делдалдарға қатысты пара алғаны үшін жаза қатаңдатылды. Бұл құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен судьялары қоғамда заңдылық пен құқықтық тәртіптің кепілі ретінде тікелей байланысты және олардың сыбайлас жемқорлық қылмыстарын жасағаны үшін қатаң жаза болуы заңды.

Квазимемлекеттік сектор ұйымдарында адалдықтың корпоративтік стандарттарын және сыбайлас жемқорлыққа қарсы заңнама нормаларын сақтауға жауапты сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс-қызметтер институты енгізілді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс-қызметтерді енгізу квазимемлекеттік сектордағы сыбайлас жемқорлық субъектілерінің тізбесін кеңейтумен бірге квазимемлекеттік сектор қызметкерлері тарапынан теріс пайдаланудың алдын алу және тұтастай алғанда сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін болдырмау үшін тиімді шаралар болады. Айта кету керек, агенттіктің ресми интернет-ресурсында орналастырылған квазимемлекеттік сектор ұйымдарында сыбайлас жемқорлыққа қарсы комплаенс институтын енгізу бойынша әдістемелік ұсынымдар әзірледі.

Парасаттылық Департаменті Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл парадигмасын өзгертуде шешуші рөл атқаруы тиіс қоғамда адалдық, әдептілік, әділдік стандарттарын енгізумен айналысады. Дәл осы парасатты жүйеде сыбайлас жемқорлық қылмысы – бұл мемлекетке, қоғамға және оның мүдделеріне қатысты заңсыз іс-әрекеттің экстремалды нысаны екендігі түсініледі.

Мемлекеттік қызметшілердің әдептілік мінез-құлық стандарттары бұрыннан енгізілген. Сонымен қатар, парасаттылық мемлекеттік аппараттағы этика нормаларын ғана емес, кеңірек ұғым болып табылады.

Парасаттылық – бұл бүкіл қоғамның: квазимемлекеттік және жеке ұйымдардың, азаматтық қоғам институттарының, халықтың, БАҚ-тың адалдығы мен сатылмайтындығының стандарттары. Жалпы, жұмыстың нақты тетіктері туралы айта отырып, біз алдын алу мүмкіндіктері толық таусылғаннан кейін ғана қылмыстық-құқықтық шараларды қолдану тәжірибесін жалғастырамыз.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет тағы бір алдын алу құралын пайдаланады. Бұл қылмыстық іс жүргізу кодексінің 200-бабы туралы, оның қызметкерлері қылмыстық қудалау орбитасына түскен ұйымдарға ұсыныстар енгізуге мүмкіндік береді. Заңның шегінен өткен адамға жазаны сот анықтайды. Алайда, бір органда немесе мекемеде қайталанған құқық бұзушылықтар қаупі бар.

Агенттік нақты сыбайлас жемқорлық қылмыс жасауға ықпал еткен қалыптасқан жағымсыз жағдайдың себептері мен жағдайларын қорытындылай келе, оларды жіберілетін ұсыныстарда баяндайды.

Бұл ұйымдық-басқарушылық қызметтегі кемшіліктер, НҚА-дағы қайшылықтар немесе проблемалар және басқа жағдайлар болуы мүмкін. Оларды жою бойынша ұсыныстар да енгізіледі.

Қорытынды.

Мемлекет жүргізетін сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат мынадай міндеттерді шешуге бағытталған шараларды қамтуға тиіс:

- сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті оның барлық деңгейлерінде ұйымдастыру;
- сыбайлас жемқорлыққа қолайлы жағдайлар мен мән-жайлар өрісін тарылту;
- сыбайлас жемқорлық мәмілесіне қатысушы екі тарап үшін де соңғысын жасасудан түсетін пайданы азайту;
- сыбайлас жемқорлық әрекеттерін анықтау және олар келтірген зиян үшін жазалау ықтималдығын арттыру;
- сыбайлас жемқорлық мінез-құлқының себептеріне әсерін анықтау;
- сыбайлас жемқорлықтың барлық көріністерінде қоғамдық қабылдамау атмосферасын құру.

Осылайша, сыбайлас жемқорлықтың құқықтық аспектісі көбінесе мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының шараларын дұрыс және тиімді іске асыруға, мемлекеттік биліктің барлық деңгейлерінде онымен күресті қамтамасыз етуге байланысты. Сонымен қатар, заң шығарушы сыбайлас жемқорлыққа неғұрлым толық анықтама беріп, оған қатысты әрекеттердің толық тізімін дайындауы керек.

Мемлекеттің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты жүргізуінде мемлекет пен қоғамда болып жатқан жаңа саяси, әлеуметтік-экономикалық, құқықтық және адамгершілік өзгерістерді назарға алу өзекті болып табылады, бұл қоғамды әлеуметтік топтарға поляризациялауға байланысты, сәйкесінше жаңа тәсілдерді сипаттауды және құруды талап етеді. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті ұйымдастыру жөніндегі нақты шараларды іске асыруда құқықтық саясат құқықтық және әлеуметтік мемлекеттің конституциялық идеяларына, заңдылық, әділеттілік және гуманизм қағидаттарын мүлтіксіз сақтауға бағытталуы тиіс, өйткені қазіргі қолданыстағы заңнаманы түзету мен өзгерту қажет.

Қылмыстық кодекстің, сондай-ақ Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодекстің нормаларын жетілдіру қажет. ҚК мен ӘҚБтК нормалары мен Қазақстан Республикасының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл» Заңының арасындағы сәйкессіздік мемлекеттік қызметшілердің екі санатына: лауазымды адамдарға және мемлекеттік лауазымның жауапкершілігін атқаратын адамдарға әкімшілік сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды жазасыз жасауға және одан кейін жоғары мемлекеттік лауазымды атқаруды жалғастыра отырып, өз жұмыс орнын сақтауға мүмкіндік береді. Бұл әділеттілік пен жауапкершіліктің еріксіздігі қағидаттарына қайшы келеді, өйткені Мемлекеттік қызметкер лауазымды неғұрлым жоғары атқарса, жауапкершілік соғұрлым жоғары болуы керек.

Сондықтан сыбайлас жемқорлық әкімшілік құқықбұзушылық субъектілерінің тізбесін ӘҚБтК-нің 676-677-баптарына лауазымды адамдар мен жауапты мемлекеттік лауазымды атқаратын адамдардың ықтимал құқықбұзушылық субъектілерін көрсете отырып толықтыра отырып кеңейту қажет.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылда «қоғамдық бақылау туралы» Қазақстан Республикасының Заңын қабылдау маңызды рөл атқара алады.

Осылайша, сыбайлас жемқорлық қылмыстардың криминологиялық сипаттамасы қылмыстардың криминологиялық сипаттамасының бір түрі ретінде ерекше болып табылады және сыбайлас жемқорлық қылмыстары үшін жауапкершілікті көздейтін құқықтық нормалардың қылмыстық-құқықтық құрылымына, қылмыс субъектілеріне қойылатын арнайы талаптарға байланысты. Криминологиялық сипаттаманың элементтері бір-бірімен тығыз байланысты және өзара байланысты, бұл олардың сыбайлас жемқорлық қылмыстарды анықтау және тергеу қызметінде белсенді қолданылуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Кирпичников А.И. Ресейдегі пара және сыбайлас жемқорлық. — СПб. Альфа. — 2018. — 350 б.

- 2 Куракин А. Сыбайлас жемқорлық үшін азаматтық – құқықтық жауапкершілік туралы конвенция. Жалпы сипаттама. — М. Заң әдебиеті. — 2018. — №3. — 80 б.
- 3 Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодексі 5 шілде 2014 жыл № 235-V (16.05.2023 ж. жағдай бойынша өзгерістер мен толықтырулармен) [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (қаралу уақыты: 08.11.2022)
- 4 Каиржанов Е.И. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті кадрлық қамтамасыз ету мәселелері. — 2 Т. Алматы. — 2018. — 234 б.
- 5 Сыбайлас жемқорлық және саяси даму: шығындар мен пайданы талдау. Американдық саясаттану. — М. — 2018. — 12 б.
- 6 Сыбайлас жемқорлық және оған қарсы күрес: заңнаманың рөлі. Горный-Санкт-Петербург. Норма — 2018. — 136 б.
- 7 Грибков М.А. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл процестерін мемлекеттік басқару. Экономика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алуға арналған диссертацияның авторефераты, Ресей экономикалық университеті. — М. — 2018. — 7 б.
- 8 Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы. 2015 жылғы 18 қарашадағы Қазақстан Республикасының Заңы [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401> (қаралу уақыты: 08.11.2022)
- 9 Рахметов С. Тұрмыстық сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің кейбір музалары. Фемида Журналы — №3 (315). — 2022. — 15 б.
- 10 Гусс О., Александра К. Білім берудегі Ашық үкімет: тұжырымдамаларды нақтылау және бастамаларды картаға түсіру. Париж: Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет ұйымы және халықаралық білім беруді жоспарлау институты [Электрондық ресурс] — URL: unesdoc.unesco.org/ark (қаралу уақыты: 08.11.2021)
- 11 Қазақстан Республикасы Президентінің 2022 жылғы 2 ақпандағы Жарлығымен бекітілген. «Қазақстан Республикасының 2022-2026 жылдарға» арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының тұжырымдамасы» [Электрондық ресурс] — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> (қаралу уақыты: 08.11.2022)

КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ КОРРУПЦИОННЫХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Аннотация.

В данной статье сделана попытка подробного и пошагового раскрытия криминологических аспектов коррупции. Коррупционные действия оказывают негативное воздействие на экономическое и социальное развитие страны. Проблема коррупции для Казахстана является одной из наиболее значимых препятствующих решению важнейших правовых, экономических, политических задач, подрывающих авторитет правоохранительных органов и судебной системы страны.

В Послании Президента Республики Казахстан указано, что коррупция – не просто правонарушение. Она подрывает веру в эффективность государства и является прямой угрозой национальной безопасности. Одной из главных причин коррупции в стране принято считать ненадлежащий контроль за деятельностью государственных структур, сложная организация управленческой системы.

В исследовании европейских исследователей приведены аргументы в пользу борьбы с коррупцией в сфере образования. В статье рассмотрена антикоррупционная политика предполагаемая разработку и осуществление разносторонних и последовательных мер государства по минимизации причин и условий, порождающих коррупцию в разных сферах жизни и побуждающих людей к совершению коррупционных действий.

Автором предложены рекомендации по основным направлениям уголовно-правовых и криминологических мер, требующих корректировки не только по мере осуществления отдельных мероприятий, но и с учетом результатов глубокого анализа явления коррупции, ее причин, мотивации коррупционного поведения, более серьезной и объективной оценки прямых и косвенных потерь.

Ключевые слова: коррупция, преступность, латентность, вымогательство, халатность, право, субъект.

CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF CORRUPTION CRIMES

Abstract.

This article attempts a detailed and step-by-step disclosure of criminological aspects of corruption. Corrupt practices hurt the economic and social development of the country. The problem of corruption in Kazakhstan is one of the most significant obstacles to the solution of the most important legal, economic, and political tasks that undermine the authority of law enforcement agencies and the judicial system of the country.

The Message of the President of the Republic of Kazakhstan states that corruption is not just an offense. It undermines faith in the effectiveness of the State and is a direct threat to national security. One of the main causes of corruption in the country is considered to be inadequate control over the activities of state structures, and the complex organization of the management system.

A study by European researchers provides arguments in favor of fighting corruption in education. The article considers the anti-corruption policy intended for the development and implementation of versatile and consistent MEAS of the state, there is no minimization of the causes of corruption and those that generate corruption in various spheres of life and encourage people to commit corrupt acts.

The author offers recommendations on the main areas of criminal law and criminological MEPs that require adjustments not only in the area of implementation of individual measures, but also taking into account the results of an in-depth analysis of the phenomenon of corruption, the causes of corruption, the motivation of corrupt behavior, a more serious and objective assessment of direct and indirect losses.

Key words: corruption, crime, latency, extortion, negligence, law, subject.

REFERENCES

- 1 Kirpichnikov A.İ. Reseidegi para және sybailas jemqorlyq. [*Bribery and corruption in Russia*]. CPb. Alfa. 2018. 350 p. [in Kazakh]
- 2 Kypakin A. Sybailas jemqorlyq üşin azamattyq – qūqyqtyq jauapkerşilik turaly konvensia. [*Convention on civil liability for corruption*]. Jalpy sipattama. M.; Zañ ädebiti. 2018. №3. 80 p. [in Russian]
- 3 Qazaqstan Respublikasynyñ Äkimşilik qūqyq būzuşylyq turaly Kodeksi. [*Code of the Republic of Kazakhstan on administrative offenses*] 5 şilde 2014 jyl № 235-V (16.05.2023 j. jaǵdai boıynşa özgerister men tolyqtyrularmen). Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> [in Kazakh]. (accessed: 08.11.2022)
- 4 Kaipjanov E.İ. Sybailas jemqorlyqqa qarsy kürestı kadrlyq qamtamasyz etu мәseleleri. [*Issues of Personnel Support for the fight against corruption*]. 2 T. Almaty. 2018. 234 p. [in Kazakh]
- 5 Sybailas jemqorlyq және saıasi damu: şyǵyndar men paidany taldaı. [*Corruption and political development: cost-benefit analysis*]. Amerikandyq saıasattanı. M. 2018. 12 p. [in Kazakh]
- 6 Sybailas jemqorlyq және oǵan qarsy küres: zañnamanyñ rölı. [*Corruption and the fight against it: the role of legislation*]. Gornyi-Sankt-Peterburg. Norma 2018. 136 p. [in Kazakh]
- 7 Gpibkov M.A. Sybailas jemqorlyqqa qarsy is-qimyl prosesterın memlekettik basqaru. [*Public administration of anti-corruption processes*]. Ekonomika ğylymdarynyñ kandidatı ğylymi дәrejesin aluǵa arnalǵan disertasiynyñ avtoreferaty, Resei ekonomikalıq universiteti. M. 2018. 7 p. [in Kazakh]
- 8 Sybailas jemqorlyqqa qarsy is-qimyl turaly. [*On Combating Corruption*]. 2015 jylǵy 18 qaraşadaǵy Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy. Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000401> [in Kazakh]. (accessed: 08.11.2022)
- 9 Rahmetov S. Tūrmystyq sybailas jemqorlyqqa qarsy kürestıñ keibir muzalary. [*Some muses of the fight against domestic corruption*]. Femida Jurnalı №3 (315). 2022. 15 p. [in Kazakh]
- 10 Guss O., Aleksandra K. Bılım berudegi Aşyq ükmet: tūjyrymdamalardy naqtylau және bastamalardy kartaǵa túsiru. [*Open Government in education: concretizing concepts and mapping initiatives*]. Parij: Bırıkken Ülttar Üiymynyñ bılım, ğylym және мәdeniet üiymy және halyqaralyq bılım berudi josparlau instituty. Available at: — URL: unesdoc.unesco.org/ark [in Kazakh] (accessed: 08.11.2021)
- 11 Qazaqstan Respublikasy Prezidentiniñ 2022 jylǵy 2 aqpanadaǵy Jarlyǵymen bekitilgen. [*Approved by the decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated February 2, 2022*]. «Qazaqstan Respublikasynyñ 2022-2026 jylдарǵa» arnalǵan sybailas jemqorlyqqa qarsy saıasatynyñ tūjyrymdamasy». Available at: — URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000377> [in Kazakh]. (accessed: 08.11.2022)

Information about authors:

Zhanna Shayakhmetova – **corresponding author**, candidate of legal sciences, associate professor of the Department of “Criminal Law Disciplines”, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6965-9813>

Информация об авторах:

Жанна Шаяхметова – **основной автор**, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор кафедры «Уголовно-правовые дисциплины», Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6965-9813>

Авторлар туралы ақпарат:

Жанна Шаяхметова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6965-9813>

**ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ,
ПУБЛИКУЕМЫМ В
НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК
АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
Х.ДОСМУХАМЕДОВА»**

**Вестник
Атырауского
университета
имени
Х.Досмухамедова**

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители);*

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;**

***Аннотация (не менее 150 слов) на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание:** *Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова на 3-х языках – 5-7** *ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках.** Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру **двойного слепого рецензирования**

Отв. за выпуск,
редактор
Г. Кайргалиева
Технический редактор,
компьютерная верстка
С. Батырғалиева

Подписано в печать
25.09.2023
Формат 60х84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

**Издательство
Атырауского
университета
имени Х.Досмухамедова**

060011, г. Атырау,
пр. Студенческий, 1
**Отпечатано
в типографии
университета**

